ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

II 1969

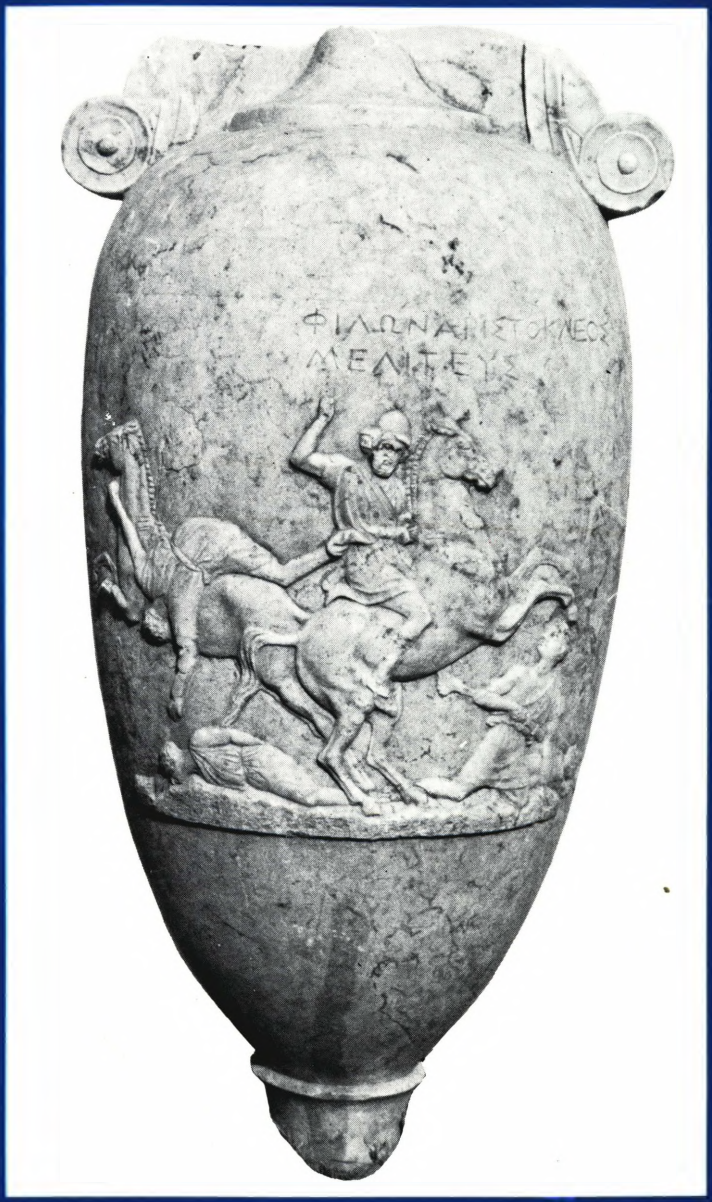

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΤΕΥΧΟΣ 3

ΑΘΗΝΑΙ

« ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ »
« ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY »
(AAA)

Τὰ « Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν » εἶναι τετραμηνιαῖον ἐπιστημονικὸν περιοδικὸν ταχείας ἀρχαιολογικῆς ἐνημερώσεως. Ἐκδίδονται παρὰ τῆς Γενικῆς Ἐπιθεωρήσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως κατ' Ἀπρίλιον, Αὔγουστον καὶ Δεκέμβριον.

ΙΔΡΥΤΗΣ : Καθηγητὴς ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων.

ΣΥΝΤΑΞΙΣ : Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τοῦ Τ.Α.Π.

ΣΕΛΙΔΩΣΙΣ : Λουΐζας Μοντεσάντου.

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ : Γραφικαὶ Τέχναι Ι. Μακρῆς Α.Ε.

Συνδρομὴ ἐτησία ἐσωτερικοῦ : δι' ἕκαστον τόμον δρχ. 200· ἐξωτερικοῦ : $ 10.

Τιμὴ ἑκάστου τεύχους δρχ. 60· διὰ τὸ ἐξωτερικὸν $ 3.50.

Εἰκὼν ἐξωφύλλου: Ἀθῆναι. Ἐπιτύμβιος λουτροφόρος ἐξ οἰκογενειακοῦ ταφικοῦ μνημείου. 3ον τέταρτον π.Χ. αἰῶνος. - σελ. 331.

COPYRIGHT 1969 : ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΑΠ
ΤΟΣΙΤΣΑ 1, ΑΘΗΝΑΙ (147)

« Athens Annals of Archaeology » is a periodical for the quick communication of the archaeological news from Greece. AAA is issued every April, August and December by the General Inspectorate of Antiquities and Restoration.

FOUNDER : The Inspector General of Antiquities and Historical Monuments Prof. SP. MARINATOS.

EDITOR : A. Kaloyeropoulou; ART EDITOR : Louisa Montessantou. Texts translated into English by Miss S. Kaloyeropoulou. Mrs H. Tsigada & Mrs H. Wace. Printed : by J. Makris S.A. Athens.

Address : TAP Service, A. KALOYEROPOULOU, Publication Office. 1, Tossitsa Str., Athens (147).

Subscription $ 10 per volume. Single numbers $ 3.50.
Please give six weeks notice of change of address.

The picture on the cover is a Marble sepulchral Loutrophoros, from a family tomb. Athens. Third quarter of the 4th century. - p. 334.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ Β΄ ΤΕΥΧΟΣ 3

1969

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ	Σελὶς		Page
Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, Ἐλευσὶς (Ο.Τ. 90)	323-328	Résumé	328-329
Υ. ΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἐπιτύμβια μνημεῖα παρὰ τὰς πύλας τοῦ Διοχάρους	329-333	Résumé	334
Δ. ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ, Τύμβος κλασσικοῦ τάφου ἐξ Ἀθηνῶν	334-337	Zusammenfassung	337-338
Υ. ΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Εἰδήσεις ἐκ Μεγαρίδος	339-342	Summary	342-343
P. GROSSMANN - J. SCHÄFER - P. GERCKE - G. HIESEL, Tiryns 1968 und 1969	344-351	—	—
Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἱερὸν Ποσειδῶνος εἰς Ἀκοβίτικα Καλαμάτας	352-356	Summary	356-357
Γ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ, Εὐρυτανία: Μεσοελλαδικὰ εὑρήματα ἐκ Καρπενησίου	358-364	Summary	364
Ι. ΤΖΕΔΑΚΙΣ, Ἀνασκαφὴ ΥΜ ΙΙΙ Α/Β νεκροταφείου εἰς περιοχὴν Καλαμίου Χανίων	365-368	Summary	369
Β. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗΣ, Εἰδήσεις ἐκ Κύπρου	369-371	Summary	371-373

ΣΚΙΝΔΑΛΑΜΟΙ			
SP. MARINATOS, An African in Thera (?)	374-375	—	—
G. MYLONAS, A silver cup from Mycenae	375-376	—	—
J. FREL, Arx Atheniensium: Panathenaica	377-386	—	—
D. LEVI, Antichità presso gli antichi	387-393	—	—
V. KALLIPOLITIS, Une stèle archaïque du mur de Thémistocle	394-397	—	—
J. FOSSEY, Ὄστρακον ἐκ τοῦ χωρίου Δρίτσα Βοιωτίας	398	Summary	398-399
Ε. ΣΑΠΟΥΝΑ - ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ μινωϊκοῦ ἀναγλύφου	399-406	Zusammenfassung	406
F. ZAFIROPOULOU, A prehistoric house model from Melos	406-408	—	—
Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἐρέτρια: Πομπικὴ ὁδὸς καὶ Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς	409-414	Summary	415-416
ΓΡ. ΑΝΤΩΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ - Χ. ΦΡΑΓΚΑΚΗΣ, Τὸ ἐν Ἀθήναις ἡλιακὸν ὡρολόγιον τοῦ Ἀνδρονίκου	416-422	Summary	422
ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, Εἰς ἐπίγραμμα ἐξ Ἐδέσσης (ΑΑΑ ΙΙ (1969) σ. 189 - 190)	422-423	Résumé	423
Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Παρατηρήσεις εἰς ἐπίγραμμα ἐξ Ἐδέσσης	424-428	Summary	429
ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Ἓν παράλληλον διὰ τὸν «βασιλέα - ἱερέα» τῆς Κνωσοῦ	429-434	Summary	435

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ Σελὶς Page

Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Σιδηροῖ ὀβελοί 436-441
Iron spits..... 442-445
Γ. ΚΟΡΡΕΣ, Ἡ μεγαλοπρέπεια τῶν μυκηναϊκῶν κρανῶν 446-455
The splendour of Mycenaean helmets 455-462
ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, Τὰ κυκλώπεια τείχη 463-468
Cyclopean Walls..... 468-472

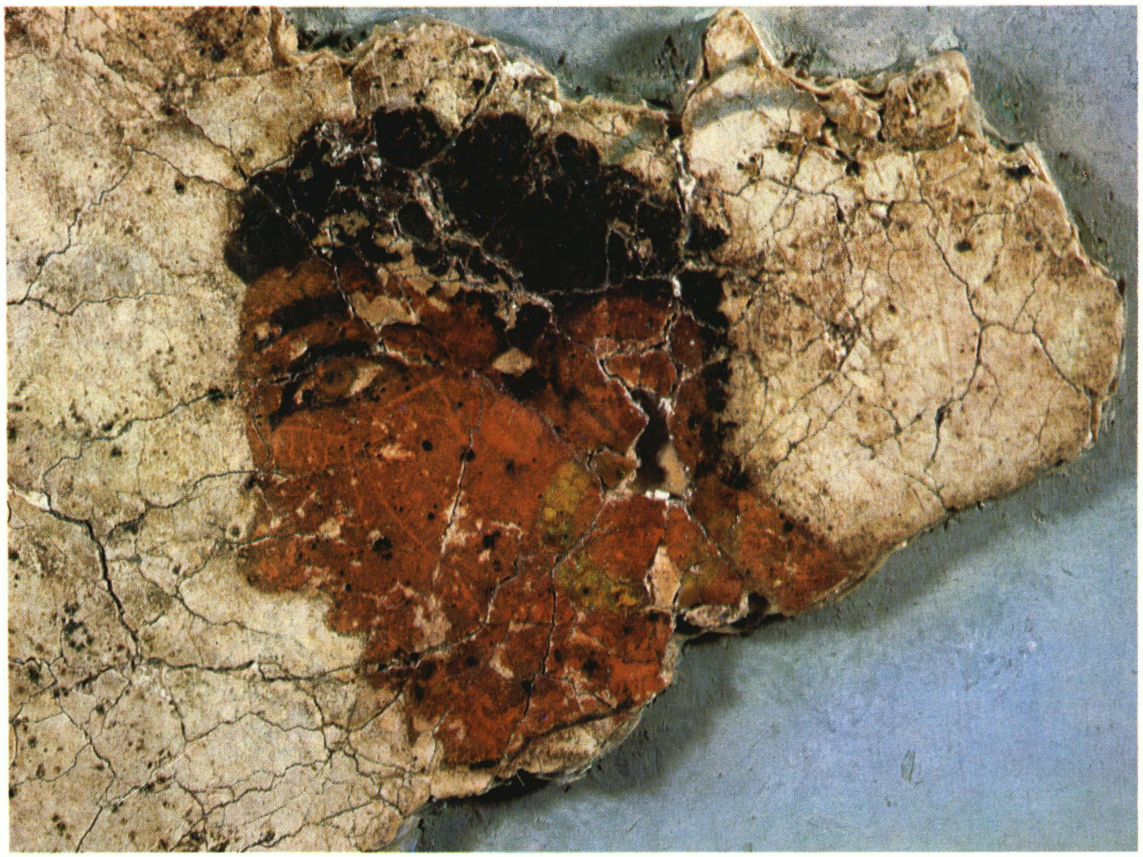

Θήρα. Τεμάχιον τοιχογραφίας μετὰ κεφαλῆς Ἀφρικανοῦ (;).
Thera. Fragment of a fresco with head of an African (?).

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΕΛΕΥΣΙΣ [1] (Ο.Τ. 90)

ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ (σχέδ. 1)

Ἀνατολικῶς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δήμητρος ἐν Ἐλευσῖνι καὶ εἰς ἀπόστασιν 230 μ. ἀπὸ τῆς εἰσόδου του ἀπεκαλύφθη κατ' αὐτὰς τμῆμα ἀρχαίας ὁδοῦ, ταυτιζομένης πρὸς τὴν Ἱερὰν ὁδόν [2]· οὕτω καθορίζεται πλέον μετ' ἀκριβείας ἡ πορεία της διὰ τὸ μεταξὺ τῆς γεφύρας τοῦ Ἐλευσινιακοῦ Κηφισοῦ [3] καὶ τῆς εἰσόδου τοῦ Ἱεροῦ διάστημα (σχέδ. 2). Ἡ ἀνεύρεσις ἐνταῦθα τμήματος τῆς σημαντικωτάτης ταύτης ὁδοῦ, δι' ἧς διήρχετο κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς τῶν Ἐλευσινίων ἡ ἐξ Ἀθηνῶν πρὸς Ἐλευσῖνα πομπή, ἥτις, ὡς γνωστόν, ἐξεκίνει ἀπὸ τῆς Ἱερᾶς Πύλης εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἔξω Κεραμεικοῦ, ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν, διότι μέχρι τοῦδε μικρὸν μόνον τμῆμά της ἔχει ἀνασκαφῆ [4] εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης καὶ τῆς λίμνης τῶν Ρειτῶν.

Ἡ ἀρχαία ὁδὸς ἀνεσκάφη μέχρι μήκους 38 μ., ἔχει κατεύθυνσιν ΝΔ. - ΒΑ., τὸ δὲ πλάτος της εἶναι 5.50 μ. Διεκρίθησαν κυρίως τρεῖς φάσεις· αἱ δύο ἀνάγονται εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον, τῆς τρίτης χρονολογουμένης εἰς τὴν ὑστερορρωμαϊκήν, πιθανῶς εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἀδριανοῦ. Τὸ ΝΑ. ἀνάλημμα τῆς ὁδοῦ, διατηρούμενον ἐνιαχοῦ εἰς ὕψος 1.90 μ., ἐσώζετο καθ' ὅλον τὸ ἐρευνηθὲν τμῆμά της, ἐνῷ τὸ ΒΔ. ἀνεσκάφη μερικῶς, συνεχιζόμενον πέραν τοῦ ὁρίου τῆς νέας οἰκοδομικῆς γραμμῆς. Ἡ θεμελίωσις τοῦ ΝΑ. ἀναλήμματος, βαθύτερον τοῦ ΒΔ. κατὰ 1.20 μ., ὀφείλεται εἰς ἰσχυρὰν κλίσιν τοῦ ἐδάφους ἐνταῦθα πρὸς Ν. Ἡ ἑλληνιστικὴ τοιχοποιΐα τοῦ ΝΑ. ἀναλήμματος διατηρεῖται εἰς μῆκος 28 μ., εἶναι δὲ αὕτη πρόχειρος διὰ μικρῶν καὶ μεγάλων λίθων, συνδεομένων μεταξύ των δι' ἰλύος (εἰκ. 1)· διακρίνονται ἐπίσης εἰς τινα σημεῖά του ἐπισκευαί, ἐπενεχθεῖσαι κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Εἰς σημεῖον αὐτοῦ πλησίον τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς παρετη-

1. Ἡ ἀνασκαφὴ διεξήχθη εἰς δύο ὅμορα συνεχόμενα οἰκόπεδα κατὰ διαφορετικὰ χρονικὰ διαστήματα. Τὸ ἕν, κείμενον κατὰ τὴν συμβολὴν τῶν ὁδῶν Παγκάλου καὶ Ἱερᾶς ὁδοῦ, ἠρευνήθη ἀπὸ 27 - 6 - 68 ἕως 9 - 11 - 68 ὑπὸ τὴν παρακολούθησιν τῆς ἐπιστημονικῆς βοηθοῦ δ. Λιάνας Παρλαμᾶ· τοῦ δευτέρου, κειμένου ἐπὶ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ ἀριθ. 8, ἡ ἀνασκαφὴ διήρκεσεν ἀπὸ 25 - 2 - 69 ἕως 22 - 4 - 69 καὶ ἐγένετο ὑπὸ τὴν παρακολούθησιν τῆς ἐπιστημονικῆς βοηθοῦ δ. Ἀργ. Ὀρφανουδάκη. Λωρὶς πλάτους 7 μ. μεταξὺ τῶν δύο οἰκοπέδων παρέμεινεν ἀσκαπτος διὰ τεχνικοὺς λόγους.

2. Εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Ἰ. Τραυλόν, εἰς ὃν ὀφείλεται καὶ τὸ ἐνταῦθα δημοσιευόμενον τοπογραφικὸν σχεδιογράφημα, ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης θερμαὶ εὐχαριστίαι διὰ πολυτίμους συμβουλάς. Ἡ ἐκπόνησις τοῦ ἀνασκαφικοῦ σχεδίου ἐγένετο ὑπὸ τῆς ἀρχιτέκτονος δ. Μαριάνθης Φωκᾶ. Ἡ ταύτισις τῶν νομισμάτων ὀφείλεται εἰς τὴν Προϊσταμένην τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς κ. Μ. Οἰκονομίδου.

3. Ἰ. Τραυλός, ΠΑΕ 1950, σ. 122 - 127.

4. Ἰ. Τραυλός, ΠΑΕ 1937, σ. 34 - 37.

ρήθησαν λείψανα δευτέρου ἀναλήμματος παρομοίας κατασκευῆς, ἐν εἴδει ἀντηρίδος, τὸ ὁποῖον ἑρμηνεύομεν ὡς ἐνίσχυσιν τοῦ ἀρχικοῦ, ὅπου τοῦτο εἶχε καταρρεύσει. Τὸ λοιπὸν τμῆμα τοῦ ἀποκαλυφθέντος ἀναλήμματος, σωζ. μήκ. 7.50 μ., καταστραφὲν ὁλοσχερῶς, ἀνηγέρθη ἐκ θεμελίων κατὰ τοὺς ὑστερορρωμαϊκοὺς χρόνους, ἡ τοιχοποιΐα του δὲ σύγκειται ἐκ λίθων, πλίνθων καὶ κονιάματος (εἰ κ. 2). Τὸ ΒΔ. ἀνάλημμα διετήρει ὀλίγα μόνον λείψανα τῆς ἑλληνιστικῆς κατασκευῆς του κατὰ τὸ Α. ἥμισυ τοῦ οἰκοπέδου· τὸ λοιπὸν σωζόμενον τμῆμά του ἀνακατεσκευάσθη εἰς τὴν ρωμαϊκὴν περίοδον.

Ἡ ὁδὸς ἐνταῦθα διετήρει τρία ὁδοστρώματα· τὰ δύο χρονολογοῦνται εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον, ὡς συμπεραίνεται καὶ ἐκ νομίσματος ἐποχῆς Ἀρχόντων (2ος - 1ος αἰ. π.Χ.), συλλεγέντος ἐκ τῶν ἐπιχώσεων τοῦ κατωτέρου ὁδοστρώματος. Δύο χαλκᾶ ἀθηναϊκὰ νομίσματα τοῦ 3ου - 2ου αἰ. π.Χ., εὑρεθέντα παρὰ τὴν βάσιν τοῦ ΝΑ. ἀναλήμματος τῆς ὁδοῦ, χρονολογοῦν πιθανῶς τὴν κατασκευήν της εἰς αὐτὴν τὴν περίοδον. Τὸ παλαιότερον ὁδόστρωμα, πάχ. 0,25 μ., σύγκειται ἐκ λιθαρίων ἀναμεμιγμένων μετὰ χώματος· τὸ μεταγενέστερον, πάχ. 0,60 μ., σύγκειται ἐκ λίθων διαφόρων μεγεθῶν, ἀναμεμιγμένων μετὰ χώματος. Ὁ ἐγκιβωτισμὸς ἀμφοτέρων τῶν ὁδοστρωμάτων ἐγένετο διὰ σειρᾶς ὀρθίων λίθων.

Σχέδ. 1. Ἐλευσίς. Κάτοψις ἀνασκαφῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ

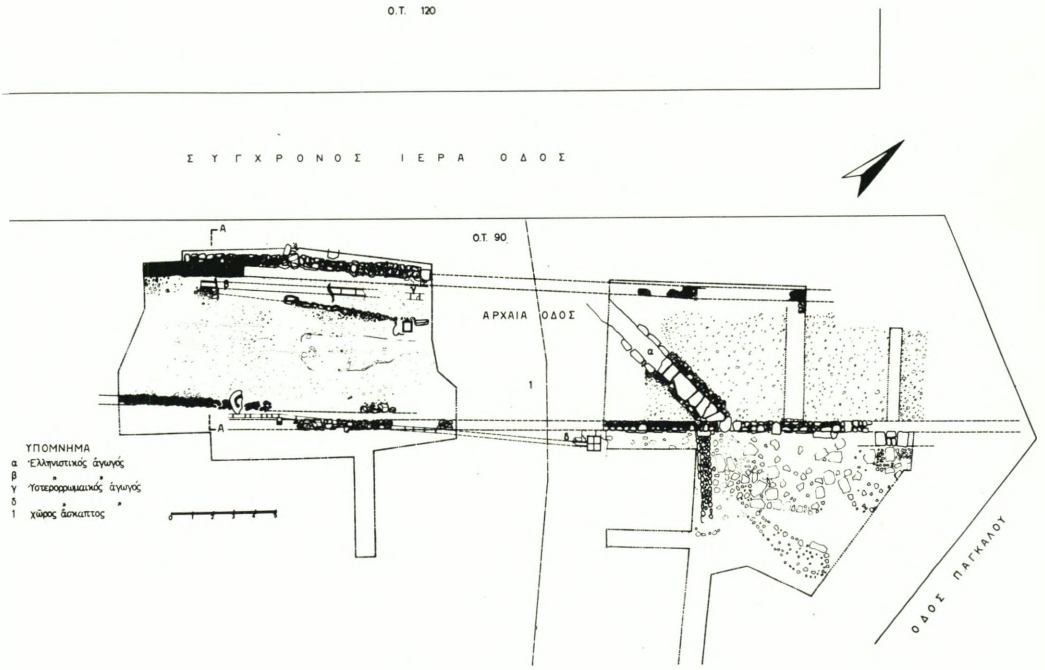

Σχέδ. 2. Ἐλευσίς. Τοπογραφικὸν σχεδιογράφημα πορείας Ἱερᾶς ὁδοῦ

Τὴν ὁδὸν τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου τέμνει λοξῶς, μὲ κατεύθυνσιν Α.-Δ., ἀγωγὸς κατεσκευασμένος διὰ μεγάλων λίθων, ὅστις ὅμως ἐφράχθη καὶ ἠχρηστεύθη κατὰ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ ἀναλήμματος ἤδη εἰς τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Ἕτερος ἀγωγὸς πήλινος, μὲ κατεύθυνσιν ΒΑ.-ΝΔ., βαίνει κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ καὶ ἐπὶ τῆς κατωτέρας στρώσεώς της, διακλαδιζόμενος πρὸς Ν. εἰς περισσότερα σκέλη, δύο τῶν ὁποίων ἔχουν ἐνσωματωθῆ εἰς τὸ ἀνάλημμα ἐπὶ τοῦ δευτέρου ἑλληνιστικοῦ ὁδοστρώματος. Εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους κατασκευάζεται ἀγωγός, κτιστὸς δι' ἐπαλλήλων στρώσεων πλίνθων ἄνωθεν τοῦ ἑλληνιστικοῦ. Ἐκ τῆς περιοχῆς ταύτης συνελέγησαν δύο πλαστικὰ πήλινα προσωπεῖα ἀνήκοντα εἰς κάδον τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ἑπτὰ χαλκᾶ νομίσματα, ἐξ ὧν δύο Ἀθηνῶν 2ου - 1ου αἰ. π.Χ., ἓν κληρούχων Δήλου 2ου αἰ. π.Χ., τρία Ἀθηνῶν 1ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἓν εἰκοσανούμμιον Ἰουστίνου Β΄ καὶ Σοφίας, ὡς καὶ εἷς λύχνος μὲ κοκκιδωτὴν διακόσμησιν 2ου αἰ. μ.Χ. Τὸ ὁδόστρωμα τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου ἐσώζετο μόνον εἰς τὸ Δ. ἥμισυ τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου, μέχρι μήκ. 14.50 μ.· τοῦτο, πάχ. 0,50 μ., σύγκειται ἐκ λίθων διαφόρων μεγεθῶν ἀναμεμιγμένων μετὰ χώματος καὶ κονιάματος, τῆς ἀνωτάτης στρώσεώς του ἀποτελουμένης ἐκ μεγαλυτέρων λίθων κυρίως πλακοειδῶν, ἐπ' αὐτοῦ δὲ διακρίνονται εἰσέτι βαθεῖαι αὐλακώσεις, προερχόμεναι ἐκ τῶν τροχῶν τῶν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα διερχομένων ἁμαξῶν (εἰκ. 3· σχέδ. 3)· ἐγκιβωτισμὸς καὶ αὐτοῦ τοῦ ὁδοστρώματος ἐγένετο κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὡς καὶ εἰς τὰ ἑλληνιστικά.

Εἰς τὸν πρὸς ΝΑ. τοῦ ἀναλήμματος χῶρον ἔκειτο σωρὸς λίθων, προερχομένων ἐκ τῆς καταστροφῆς του, ἐκαλύπτετο δὲ ὑπὸ στρώματος τέφρας καὶ χωμάτων, ἐκ τοῦ ὁποίου συνελέγησαν τὰ ἑξῆς ἀντι-

Εἰκ. 1. Ἐλευσίς. ΝΑ. ἀνάλημμα Ἱερᾶς ὁδοῦ

Εἰκ. 2. Ἐλευσίς. Τοιχοποιΐα ρωμαϊκῶν χρόνων

Εἰκ. 3. Ἐλευσίς. Γενικὴ ἄποψις ἀνασκαφῆς

Σχέδ. 3. Τομὴ Α - Α κατὰ πλάτος (πρβλ. σχέδ. 1)

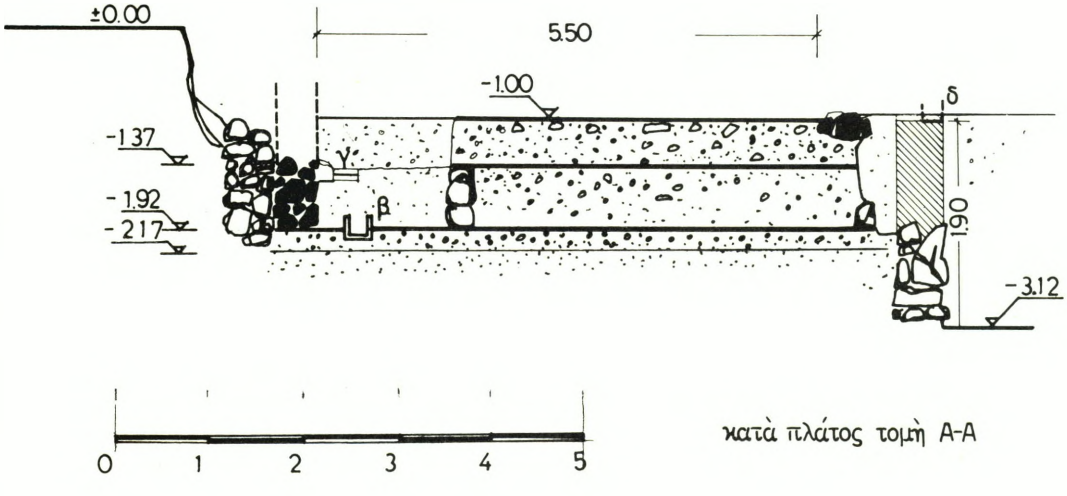

κείμενα : Πλαστικὸν προσωπεῖον, ἐκ τῆς λαβῆς κάδου τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.[5], λύχνος μὲ κοκκιδωτὴν διακόσμησιν τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.[6], καὶ ὀκτὼ χαλκᾶ νομίσματα, δύο Ἀθηνῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἓν Ρόδου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., τρία Ἀθηνῶν τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. καὶ δύο Ἀθηνῶν τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Τὴν κατάρρευσιν τοῦ ἀναλήμματος πιθανῶς δυνάμεθα νὰ συνδέσωμεν πρὸς τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Κοστοβόκων, φυλῆς Σαρματικῆς, τὸ 170 μ.Χ.

Μετὰ τὴν καταστροφήν της ἡ ὁδὸς τοῦ Ἁδριανοῦ ἐπισκευάζεται, κατὰ μῆκος δὲ τοῦ ΝΑ. ἀναλήμματος κατασκευάζεται ἀγωγὸς ἐκ πηλίνων σωμάτων, τομῆς σχήματος ἀνεστραμμένου πεῖ, τοῦ ὁποίου ἐνταῦθα σώζεται τμῆμα μόνον, μήκους 10 μ., καὶ ἓν φρεάτιον καθαρισμοῦ, διαστάσεων 0,75 × 0,65, ὕψ. 0,45 μ., ἐκτισμένον δι' ἐπαλλήλων στρώσεων ὀπτοπλίνθων, συνδεομένων δι' ἀμμοκονίας.

Πλὴν τῆς συνήθους ποσότητος ὀστράκων, συνελέγησαν ἐκ τῶν ἐπιχώσεων τρία χαλκᾶ νομίσματα Ἀθηνῶν τοῦ 2ου - 1ου αἰ. π.Χ., δύο Ἀθηνῶν 2ου - 3ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἓν κληρούχων Δήλου 2ου αἰ. π.Χ., ὡς καὶ τμῆμα λύχνου μὲ σχέδιον ρόδακος ἐπὶ τοῦ δίσκου του, 4ου αἰ. μ.Χ.

ΟΛΓΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

5. Πρβλ. H. Robinson, Agora V, πίν. 6, ἀριθ. G 102.

6. Πρβλ. J. Perlzweig, Agora VII, πίν. 12, ἀριθ. 454.

ÉLEUSIS (O.T. 90)

VOIE SACRÉE (plan 1)

À l'Est du sanctuaire de Déméter à Éleusis et à une distance de 230 m. de son entrée, une partie d'ancienne voie a été mise à jour, qui s'identifie à la Voie Sacrée et ainsi se précise désormais avec exactitude la direction suivie par la Voie Sacrée, en ce qui concerne l'espace entre le pont du Céphise éleusinien et l'entrée du sanctuaire (plan 2).

L'ancienne voie a été dégagée sur une longueur de 38 m.; sa direction est S.O. - N.E. et sa largeur est de 5.50 m. On discerne principalement trois phases de construction; les deux remontent à la période hellénistique et la troisième date de la période post-romaine, probablement de l'époque d'Hadrien. Les murs de soutènement de la voie fournissent des modes de maçonnerie des périodes hellénistique (fig. 1) et post - romaine (fig. 2) et par endroits on discerne les réparations faites à diverses époques.

La composition de ses trois pavements subsistants est la suivante: le plus ancien d'une épaisseur de 0,25 m. consiste en cailloux mélangés de terre, le second, d'une épaisseur de 0,60 m., en pierres de diverses dimensions mélangées de terre, et enfin celui de la période post - romaine a été construit de pierres de plus grandes dimensions, de terre et de plâtre, et ayant sa couche supérieure formée de pierres en forme de dalles, sur lesquelles on remarque des ornières profondes des roues des chars (fig. 3; plan 3). L'enchâs-

sement des pavements a été fait au moyen d'une rangée de pierres, dressées à l'intérieur des murs de soutènement. Quatre conduites pour l'écoulement des eaux passaient sous les divers pavements.

Deux monnaies de bronze athéniennes du IIIe - IIe s. av. J. - C., trouvées près de la base S.E. du mur de soutènement de la voie attestent que sa construction a eu probablement lieu à cette époque. La destruction de la voie d'Hadrien a eu lieu probablement vers l'an 170 ap. J.- C., lors de l'incursion des Costoboques, tribu de Sarmates comme l'on déduit de l'étude des objets trouvés en une couche à l'emplacement de la destruction près du mur de soutènement S.E. Après la réparation des parties détruites, la voie continue à être de toute façon en usage jusqu'à la fin du IVe s. ap. J. - C.

O. ALEXANDRIS

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΠΑΡΑ ΤΑΣ ΠΥΛΑΣ ΤΟΥ ΔΙΟΧΑΡΟΥΣ

Εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Νίκης 27 οἰκόπεδον ἰδιοκτησίας Πολυκάρπου Κουκουτσίδου, κατὰ τὴν παρακολούθησιν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν, ἀπεκαλύφθη τμῆμα τοῦ ἐκεῖθεν διερχομένου προτειχίσματος καὶ τῆς τάφρου τῆς ὀχυρώσεως τῆς ἀρχαίας πόλεως. Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίζεται ὑπὸ τὴν παρακολούθησιν τῆς ἐπιστημονικῆς βοηθοῦ κ. Μ. Σταυροπούλου - Βασιλείου, πρὸς ὁλοκλήρωσιν τῆς ἐρεύνης[1].

Εἶναι γνωστόν, ὅτι μετὰ τὴν ἐν ἔτει 86 π.Χ. καταστροφὴν τῶν τειχῶν τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Σύλλα, ἡ τάφρος ἐπεχώσθη. Συσσώρευσις ὑλικοῦ ἐντὸς αὐτῆς συνεχίσθη κατὰ τὸν 1ον μ.Χ. αἰ., ὅταν καθαρίζεται ἡ πόλις ἐκ τῶν ἐρειπίων[2]. Μεταξὺ τῶν ὑλικῶν τῆς ἐπιχώσεως καὶ εἰς βάθος 4.50 - 5 μ. πρὸς τὴν Α. μεσοτοιχίαν τοῦ ἐν λόγῳ οἰκοπέδου, ἀνευρέθησαν τὰ κατωτέρω περιγραφόμενα ταφικὰ σήματα, χρονολογούμενα περὶ τὸ γ΄ τέταρτον τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἀνήκουν εἰς οἰκογένειαν — ὅπως δεικνύουν αἱ ἐπιγραφαὶ — Ἀθηναίων ἐκ τοῦ Δήμου τῆς Μελίτης, προφανῶς δὲ ἦσαν ἀνιδρυμένα εἰς οἰκογενειακὸν ταφικὸν περίβολον[3].

1. Ἐπιτυμβία στήλη μὲ ἀετωματικὴν ἐπίστεψιν (εἰκ. 1). Μάρμαρον πεντελικόν. Ὕψ. 1.94, μέγ. πλ. (πλὴν τῆς ἐπιστέψεως) 0,63, μέγ. πάχ. 0,165 μ.

Ἐλλείπουν τὸ ἀριστερὸν ἀκρωτήριον, τὸ πλεῖστον τοῦ κεντρικοῦ καὶ τμῆμα τοῦ δεξιοῦ. Ἀποκρούσεις κατὰ τὰς ἀκμάς. Ἡ προσθία ὄψις διατηρεῖ ἴχνη ἐπεξεργασίας διὰ «ντεσιλίδικου». Ἡ ὀπισθία ὄψις ἀδρομερῶς εἰργασμένη.

1. Ἡ ὑπογραφομένη ἐπιφυλάσσεται διὰ τὴν ὁριστικὴν δημοσίευσιν.

2. Ἰ. Τραυλός, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, σ. 93 - 94.

3. Πρβλ. A. Brückner, Der Friedhof am Eridanos. W. Judeich, Topographie von Athen, σ. 400 κ.ἑ. (1931). G. Karo, An Attic Cemetery. K. Kübler, Der attische Grabbau, MdI II (1949), σ. 7 - 27.

Εἰκ. 1. Ἀθῆναι. Ἐπιτυμβία στήλη ἐκ τοῦ οἰκοπέδου τῆς ὁδοῦ Νίκης 27

Λεπτοφυεῖς βλαστόσπειραι διακοσμοῦν μετωπικῶς τὰ ἀκρωτήρια [4]. Τὸ ἐπαέτιον γεῖσον ἁπλοῦν. Τὸ ὁριζόντιον, συνεχιζόμενον καὶ κατὰ τὰς δύο στενὰς πλευρὰς τῆς στήλης, φέρει κοσμήτην μὲ ἐπιμελέστατα λελαξευμένον τὸν συνήθη διάκοσμον ᾠοῦ καὶ βέλους [5].

Ἐπὶ τῆς πλακός, ρόδακες ἀνάγλυφοι, διπλοῖ, μὲ ὀκτὼ πέταλα. Αἱ νευρώσεις δηλοῦνται ἀναγλύφως εἰς τὰ πέταλα τῆς ἐξωτερικῆς στεφάνης καὶ ἐγχαράκτως εἰς τὰ τῆς ἐσωτερικῆς. Εἰς τὸ κέντρον ἡμισφαιρικὸν ἔξαρμα[6].

Μεταξὺ τοῦ γείσου καὶ τῶν ροδάκων τετράστιχος ἐπιγραφή :

ΑΡΧΕΣΤΡΑΤΗ
ΚΛΕΙΤΟΦΩΝΤΟΣ
ΜΕΛΙΤΕΙΩΣ
ΘΥΓΑΤΗΡ

Ὑπὸ τοὺς ρόδακας εἰς δέκα στίχους εἶναι ἀναγεγραμμένα τὰ ὀνόματα τῶν γονέων τῆς ἀναφερθείσης νεκρᾶς :

ΚΛΕΙΤΟΦΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΚΛΕΙΟΥΣ
ΜΕΛΙΤΕΥΣ
ΝΙΚΑΓΟΡΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΣ
ΑΛΑΙΕΩΣ
ΘΥΓΑΤΗΡ
ΚΛΕΙΤΟΦΩΝΤΟΣ
ΜΕΛΙΤΕΩΣ
ΓΥΝΗ

Ἡ μορφὴ τῶν γραμμάτων εἶναι ἡ συνήθως ἀπαντῶσα εἰς τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἀμέλειά τις παρατηρεῖται περὶ τὴν ἐγχάραξιν τοῦ ὀνόματος τῆς τρίτης τῶν νεκρῶν.

2. Τμῆμα ἐπιτυμβίας στήλης μὲ ἀνθε-

4. Πρβλ. Conze, Attische Grabreliefs, στήλη ἐκ Βραυρῶνος, ἀριθ. 1468, πίν. 204.

5. Πρβλ. Conze, ἀριθ. στήλης 1468 καὶ 1354.

6. Möbius, Die Ornamente der griechischen Grabstelen, πίν. 37 α.

μωτὴν ἐπίστεψιν (εἰκ. 2). Μάρμαρον πεντελικόν. Ὀξειδώσεις τινὲς εἰς τὴν ἐπιδερμίδα. Σωζ. ὕψ. 0,80, μέγ. πλ. 0,38, μέγ. πάχ. 0,06 μ.

Ἡ ὀπισθία ὄψις ἀδρομερῶς εἰργασμένη. Τὸ γεῖσον ἁπλοῦν. Ἡ ἀνάγλυφος ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψις ἔχει κυματοειδὲς περίγραμμα καμπυλούμενον εἰς τὴν κορυφήν[7].

Ἐκ στρωμνῆς φύλλων ἀκάνθου ἐκφύονται βλαστοὶ ἀπολήγοντες εἰς αὐλακοειδεῖς ἕλικας καὶ ἀκανθωτὰ φυλλάρια, ἀποτελοῦντα τὸν κάλυκα τῶν ριπιδίων. Ἐπ' αὐτῶν ὀρθοῦται τὸ κεντρικὸν ἀνθέμιον μὲ ἀντιμέτωπα τὰ μεσαῖα φύλλα, ὡς καὶ ἡμίσεα ἀνθέμια πλαισιοῦντα τὸ κεντρικόν. Τὰ φύλλα τῶν ἀνθεμίων νευρώδη, ἀνεμιζόμενα, εἶναι ἐκ τῶν ὡραιοτέρων δειγμάτων φυτικοῦ κοσμήματος τῶν ἰωνιζουσῶν ἀττικῶν στηλῶν τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Τὸ σύνολον χαρακτηρίζει καθαρὰ διάρθρωσις καὶ συμμετρία. Οἱ ρόδακες διπλοῖ, ἐσχηματοποιημένοι, ἀποδίδονται δι' ἀναγλύφων ὁμοκέντρων δίσκων[8]. Μεταξὺ τοῦ γείσου καὶ τῶν ροδάκων δίστιχος ἐπιγραφή :

ΗΓΕΣΤΡΑΤΟΣ ΑΡΙΣΤΟΚΛΕ
ΙΟΥΣ ΜΕΛΙΤΕΥΣ

Ὑπὸ τοὺς ρόδακας ἀβαθὲς ἐσώγλυφον τετράπλευρον μετὰ πλαισίου κυματοειδοῦς ἄνω.

3. Λουτροφόρος ἐπιτυμβία μὲ ἀνάγλυφον διακόσμησιν (εἰκὼν ἐξωφύλλου καὶ εἰκ. 3). Μάρμαρον πεντελικόν, ὕψ. 0,99 μ. Ἐλλείπουν τὸ πλεῖστον τοῦ λαιμοῦ καὶ

Εἰκ. 2. Ἀθῆναι. Τμῆμα ἐπιτυμβίας στήλης ἐκ τοῦ οἰκοπέδου τῆς ὁδοῦ Νίκης 27

7. Περὶ τῶν ἁπλῶν στηλῶν μετ' ἀνθεμίου, βλ. G. Richter, Catalogue of Sculpture in the Metropolitan Museum, σ. 94, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Περισσότερον ὁμοιάζει πρὸς τὸν τύπον Conze III, Πίν. 339, Möbius, πίν. 17 β.

8. Βλ. Möbius, πίν. 22 α, 28 α, β.

τῶν λαβῶν πλὴν τῶν ἑλικοειδῶν προσφύσεων ἐπὶ τῶν ὤμων τῆς λουτροφόρου. Ἐλλείπει καὶ ἡ βάσις. Εἰς τὴν ἐπιδερμίδα διαβρώσεις τινὲς καὶ ρωγμαί. Σχῆμα ἀγγείου ραδινόν [9].

Ἐπὶ ὁριζοντίου ἀνωμάλου ἐξάρματος, ὑποδηλοῦντος τὸ ἔδαφος, ἐκτυλίσσεται πολύνεκρος σκηνὴ μάχης. Ἡ ἐργασία εἶναι χειρωνακτική, τὸ θέμα ὅμως εἶναι ὅλως ἀξιοπρόσεκτον.

Τὸ κέντρον τῆς παραστάσεως καταλαμβάνει ἔφιππος ὁ νεκρὸς πρὸς τὰ δεξιά, γενειοφόρος, ἐνδεδυμένος βραχὺν χιτῶνα, ἐζωσμένον περὶ τὴν ὀσφύν, ἀναδιπλούμενον. Φορεῖ πέτασον (ἴσως καὶ ἐνδρομίδας). Ἐπὶ τελαμῶνος, διερχομένου ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ ὤμου, ἐξαρτᾶται τὸ ξίφος του. Διὰ τῆς ὑψουμένης δεξιᾶς χειρὸς κραδαίνει πιθανῶς δόρυ (τὸ ὁποῖον ἐδηλοῦτο γραπτῶς) ἐναντίον πολεμιστοῦ γονυπετοῦς ὑπὸ τὰ πρόσθια ὑψούμενα σκέλη τοῦ θυμοειδοῦς ἵππου. Ἀγένειος, μὲ βραχεῖαν σύλην τὴν κόμην, ὁ ἡττημένος ἀντίπαλος τοῦ νεκροῦ στηρίζεται διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ ἀνασύρει διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ ξίφος, ἀτενίζων τὸν ἱππέα.

Κατ' ἀντίθετον τῆς τοῦ νεκροῦ κατεύθυνσιν ἀπεικονίζεται ἕτερος ἱππεὺς θανασίμως πληγωμένος, ἀναδιπλούμενος ἐπὶ τοῦ ἵππου του, ἀγένειος. Διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς ὑφαρπάζει τὸν λαιμὸν τοῦ ἵππου, εἰς ἀπέλπιδα προσπάθειαν συγκρατήσεώς του ἐπ' αὐτοῦ, ἐνῷ ὁ ἀριστερὸς βραχίων πίπτει καθέτως, νεκρούμενος ἤδη. Οἱ τεταμένοι μύες τοῦ σώματος τῶν ζώων, οἱ διεσταλμένοι ρώθωνες, αἱ ὀρθούμεναι φλογόσχημοι χαῖται ἐπιτείνουν τὴν ἐντύπωσιν τῆς ταχύτητος τῆς μάχης. Ὑπὸ τὰ σκέλη τοῦ καλπάζοντος ἵππου κεῖται νεκρὸς σχεδὸν πρηνὴς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους.

Τὴν παράστασιν κλείει πρὸς τὰ δεξιὰ ἕτερος νεκρὸς ὑπτίως ἁπλούμενος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἐν μέρει καλυπτόμενος ἀπὸ τὰ τεταμένα σκέλη τοῦ γονυπετοῦς πολεμιστοῦ. Οἱ βραχίονες τούτου χαλαροὶ συμπλέκονται πλαισιοῦντες τὴν κεφαλήν. Ὕπερθεν τοῦ νεκροῦ δίστιχος ἐπιγραφή:

ΦΙΛΩΝ ΑΡΙΣΤΟΚΛΕΟΣ
ΜΕΛΙΤΕΥΣ

Ὕπερθεν τῆς παραστάσεως παράλληλοι ἐγχάρακτοι γραμμαὶ ὁρίζουν ζώνην, τὴν ὁποίαν ἐπλήρου γραπτὴ διακόσμησις.

Ἡ πολυπρόσωπος αὕτη παράστασις, σπανία διὰ τὴν ἐποχήν της, ὡς διακόσμησις ἐπιταφίου μνημείου τοῦ εἴδους τούτου [10], ἱστορεῖ πιθανῶς τὴν συγκεκριμένην μάχην, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀπωλέσθη ὁ Φίλων. Ἡ ἀπεικόνισις μάχης, ὡς θέμα ἐπιτυμβίου μνημείου, ἐμφανίζεται ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.[11]. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παραβολὴ ἐπὶ μέρους στοιχείων τῆς παραστάσεως τῆς λουτροφόρου πρὸς μορφὰς τῶν παλαιοτέρων τούτων ἀναγλύφων, ὡς τῶν ὑπ' ἀριθ. 29.54 καὶ 40.11.23 τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Ν. Ὑόρκης[12], τῆς στήλης τοῦ Δεξίλεω κ.ἄ.

Τὴν παράστασιν τῆς λουτροφόρου τῆς ὁδοῦ Νίκης συγκρίνομεν πρὸς τὴν ζωφό-

9. Πρβλ. Conze III, ἀριθ. 1715, πίν. 367· ἡ παροῦσα ὅμως στενοῦται περισσότερον εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλίας. Πρβλ. ἐπίσης λουτροφόρον πιθανῶς προερχομένην ἐξ Ὠρωποῦ, εὑρισκομένην εἰς Ν. Ὑόρκην (Deutsch. Arch. Inst. Inv. 10607, 10608).

10. Βλ. σχετικὴν παράστασιν μάχης μὲ ὀλιγώτερα πρόσωπα εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 3620α μαρμαρίνην λήκυθον τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.

11. Βλ. G. Richter, Catalogue, σ. 73, ἔνθα ἀναφέρονται τὰ σχετικὰ μνημεῖα.

12. Richter, ἔ.ἀ., πίν. LXVI 81, 82.

ρον τῆς Ἀμαζονομαχίας τοῦ Μαυσωλείου τῆς Ἁλικαρνασσοῦ [13] διὰ τὴν ὁμοιότητα ρυθμοῦ καὶ σχεδιάσεως τῶν μορφῶν. Συγγένειαν παρουσιάζουν ἐπίσης αἱ κατά τι μεταγενέστεραι παραστάσεις τῶν σαρκοφάγων τῆς Ἀμαζονομαχίας εἰς Βιέννην [14] καὶ τοῦ «Ἀλεξάνδρου» εἰς Κωνσταντινούπολιν [15] εἰς τὴν σύλληψιν τῶν μορφῶν καὶ τὴν πυκνότητα τῆς συνθέσεως.

Ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ἐπιγραφῶν σχηματίζομεν τὸ ἑξῆς στέμμα τῆς οἰκογενείας τοῦ Ἀριστοκλέους τοῦ Μελιτέως:

Ἀριστοκλῆς Μελιτεὺς
Ἡγέστρατος Κλειτοφῶν ~ Νικαγόρα Φίλων
Ἀρχεστράτη

Ἡ ἀνεύρεσις τῶν ἐπιτυμβίων τούτων σημάτων, τὰ ὁποῖα ἀναμφιβόλως ἐκόσμουν οἰκογενειακὸν ταφικὸν περίβολον, ἐπιβεβαιοῖ τὴν διέλευσιν ἀρχαίας ὁδοῦ ἐγγὺς τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς [16]. Αὕτη, πλαισιουμένη ὑπὸ ἐπιτυμβίων μνημείων, εἶναι πιθανῶς ἡ ἄγουσα ἐκ τῶν Πυλῶν τοῦ Διοχάρους εἰς τὸ Λύκειον [17].

ΥΒΟΝΝΗ ΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

13. Ἰδιαιτέρως πρὸς τὰς πλάκας τῆς ζωφόρου τὰς ἀποδιδομένας εἰς τὸν Σκόπαν.

14. Πρβλ. M. Bieber, The Sculpture in the Hellenistic Age, σ. 73, 8, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

15. Πρβλ. M. Bieber, ἔ.ἀ., σ. 72, 5, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

16. Πρβλ. Ἰ. Θρεψιάδης, ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 22 - 27.

17. Πρβλ. Ἰ. Τραυλός, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, σ. 53.

Εἰκ. 3. Ἀθῆναι. Ἐπιτυμβία λουτροφόρος ἐκ τοῦ οἰκοπέδου τῆς ὁδοῦ Νίκης 27

MONUMENTS FUNÉRAIRES PRÈS DES PORTES DE DIOCHARÈS

Des fouilles récemment exécutées dans un terrain de la rue Nikis 27, ont permis de signaler une partie de l'enceinte extérieure et du fossé appartenant à la fortification de la ville antique.

Trois monuments funéraires découverts dans les remblais appartenaient probablement à la concession attribuée à la famille d' Aristoklès du dème de Melité. Datation: Troisième quart du IVe siècle av. J.-C.

1. Stèle funéraire inscrite avec fronton (fig. 1).

2. Stèle funéraire inscrite couronnée d'une palmette ionique (fig. 2).

3. Loutrophore funéraire : scène de bataille (fig. 3).

La palmette de la seconde stèle offre un bel exemple du décor végétal du IVe siècle av. J. - C.

La représentation de la loutrophore, unique pour cette époque, est d'ailleurs très rare comme sujet sur un monument funéraire.

Les monuments funéraires cités cidessus attestent qu' une route antique passait tout près du lieu de la fouille et qui, très probablement, conduisait des Portes de Diocharès au Lycée.

Y. NICOPOULOU

ΤΥΜΒΟΣ ΚΛΑΣΣΙΚΟΥ ΤΑΦΟΥ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

Τὸν Μάρτιον τοῦ 1969, κατὰ τὴν διάνοιξιν βάσεων πρὸς θεμελίωσιν τοῦ νέου Γυμνασίου τοῦ Δήμου Ταύρου, ἀνεκαλύφθησαν, ἐν οἰκοπέδῳ τῆς συμβολῆς τῶν ὁδῶν Χρυσοστόμου Σμύρνης καὶ Ἁγίας Σοφίας, ἀρχαῖοι τάφοι, τὴν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν τῶν ὁποίων ἐπεράτωσεν ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων τῆς Β΄ Περιφερείας Ἀθηνῶν.

Διὰ τῆς ἐρεύνης, εἰς τὴν ὁποίαν συμμετέσχε καὶ ὁ γράφων [1], ἀπεκαλύφθησαν δεκαεπτὰ συνολικῶς τάφοι ἐγγὺς ἀρχαίου δρόμου ἱκανοῦ πλάτους καὶ κατευθύνσεως Β.- Ν. Οἱ τάφοι ἀνῆκον εἰς τὸ ἀρχαῖον νεκροταφεῖον, τὸ ἐκτεινόμενον ἔξω τοῦ Β. σκέλους τῶν Μακρῶν Τειχῶν, εἰς τὴν ὡς ἄνω περιοχήν, ὁ δὲ ἀρχαῖος δρόμος φαίνεται ὅτι κατηυθύνετο ἐπὶ τοῦ βορείου Μακροῦ Τείχους, οὕτως ὥστε ἡ ὕπαρξις πύλης παρὰ τὸν χῶρον τῆς ἡμετέρας ἀνασκαφῆς νὰ καθίσταται βεβαία.

Οἱ τάφοι ἐνεφάνισαν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν καλήν των διατήρησιν, τὴν ποικιλίαν τοῦ τρόπου ἐναποθέσεως

1. Ἡ λεπτομερὴς δημοσίευσις τῶν εὑρημάτων θὰ ἐπακολουθήσῃ λίαν προσεχῶς. Πρὸς τὸν Ἔφορον κ. Ἀ. Βαβρίτσαν καὶ τὸν Ἐπιμελητὴν τῆς Β΄ Ἐφορείας Ἀθηνῶν, κ. Ἠλίαν Τσιριβάκον, ἐκφράζονται θερμόταται εὐχαριστίαι διὰ τὴν παροχὴν ἀδείας δημοσιεύσεως τῶν εὑρημάτων, κατόπιν ἐγκρίσεως τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων. Λίαν ἐπωφελεῖς ἀπέβησαν αἱ ὑπὸ τῶν Ὄλγας Ἀλεξανδρῆ, Ursula Knigge καὶ Franz Willemsen εἰσηγήσεις κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐρεύνης. Εἰς ταύτην πολύτιμος ὑπῆρξε καὶ ἡ συμβολὴ τῆς Gisela Salies.

καὶ τὴν ἐπὶ ἑνὸς ἐκ τούτων ἀνεύρεσιν χαμηλοῦ τύμβου. Ἡ ἀνεύρεσις τοῦ τύμβου ἐνέχει μεγίστην σπουδαιότητα. Τύμβος τῆς κλασσικῆς περιόδου, καλύπτων ἕνα μόνον τάφον, διὰ πρώτην φορὰν ἀνευρίσκεται ἐν Ἀττικῇ εἰς ἱκανοποιητικὴν κατάστασιν[2]. Πιστεύεται ὅτι καὶ εἰς τὸ μέλλον θὰ προστεθοῦν ἀνάλογα παραδείγματα τοιούτων κατασκευῶν, ἐὰν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ταφῶν στραφῇ ἡ προσοχὴ καὶ πρὸς τὰς ἄνωθεν τούτων ἐπιχώσεις.

Ὁ τάφος ὑπ' ἀριθμὸν VI, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀνευρέθη ὁ τύμβος, ἐνετοπίσθη ἐντὸς ἑνὸς τῶν λάκκων τῆς θεμελιώσεως, μὲ προσανατολισμὸν Α.-Δ. Ὁ τάφος, τοῦ τύπου τῶν καλυβιτῶν μὲ ἐσωτ. διαστ. 1.74 × 0,48 × 0,41 μ., ἀνευρέθη εἰς βάθος 2.10 μ. ἀπὸ τοῦ χείλους τοῦ λάκκου.

Δυστυχῶς, ὅτε περιῆλθεν εἰς γνῶσιν ἡμῶν ἡ ὕπαρξις τοῦ τάφου, οὗτος εἶχεν ἤδη καταστραφῆ κατὰ τὸ δυτικόν του τμῆμα ὑπὸ μηχανικοῦ ἐκσκαφέως. Ἐν τούτοις, περιεσώθη μέρος τοῦ σκελετοῦ τοῦ νεκροῦ καὶ ἓν μικρὸν ληκύθιον τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, ἀνευρεθὲν ἔξω τοῦ τάφου.

Διὰ τῆς προσεκτικῆς στρωματογραφήσεως τῆς Α. παρειᾶς τοῦ λάκκου τῆς θεμελιώσεως, ἐνετοπίσθη τὸ παραμεῖναν ἄθικτον μέρος τοῦ τύμβου (εἰκ. 1), ὅπερ ἐξετείνετο πέραν τοῦ ὀρύγματος.

Ὁ ἀνευρεθεὶς τύμβος εἶχεν ὕψ. 0,87 μ. Εἰς 0,87 μ. ἀνήρχετο ἐπίσης ἡ διάμετρος τῆς κοιλίας. Ἐκ τῶν ἀνασκαφικῶν παρατηρήσεων συνάγεται, ὅτι ἐν κατόψει ὁ τύμβος, καλύπτων κατὰ μῆκος τὸν τάφον, εἶχεν ἐλλειπτικὸν σχῆμα μὲ πιθανὸν μῆκος μεγίστης διαμέτρου 2.25 μ.[3].

Ὁ τύμβος ἠδράζετο ἐπὶ τοιχοβάτου ἐξ ὠμῶν πλίνθων, ὕψ. 0,20 μ., ὁ ὁποῖος ἐπλαισίωνε τὴν βάσιν τούτου. Τμῆμα τοῦ τοιχοβάτου διεσώθη κατὰ τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ τύμβου. Ἄνωθεν τοῦ τάφου, ὁ ὁποῖος περιεβάλλετο ὑπὸ τοῦ τοιχοβάτου, εἶχον ἐπισωρευθῆ χώματα μετὰ λίθων καὶ πηλίνων ὀστράκων. Ὁ σχηματιζόμενος σωρὸς περιεκλείετο ὑπὸ ἐπιστρώσεως πηλώδους συστάσεως, ὕψ. 0,40 καὶ πάχ. 0,10 μ., συνιστώσης τὰς πλευρὰς τῆς κοιλίας τοῦ τύμβου. Τέλος, ὁ τύμβος ἐκαλύπτετο ἄνω ὑπὸ τριῶν ὁριζοντίων στρώσεων ὠμῶν πλίνθων συνολικοῦ πάχ. 0,25 μ., δρομικῶν καὶ διατόνων, συμπληρουσῶν τὸ ᾠοειδὲς σχῆμα τῆς κοιλίας. Αἱ πλίνθοι περιεῖχον κόκκους ἄμμου. Λεπτὸν πηλῶδες μετ' ἄμμου ἐπίχρισμα ἐκάλυπτε τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ τύμβου. Οὐδὲν ἴχνος λευκώματος περιεσώθη[4]. Ἐπιπροσθέτως, παρετηρήθη ὅτι εἰς τὴν καλῶς σωζομένην Ν. ἐπιφάνειαν τοῦ τύμβου ὁ τοιχοβάτης ἐσεῖχε τῆς κοιλίας κατὰ δύο ἑκατοστά. Φαίνεται ὅτι ἡ διάμετρος τῆς κοιλίας ἔβαινε μειουμένη πρὸς τὰ κάτω, σχηματιζομένου τοιουτοτρόπως τύμβου ἐνθυμίζοντος τὸν ἐπὶ λευκῶν ληκύθων τύπον ᾠοειδῶν ἐπιταφίων μνημείων.

Ὁ τύμβος τῆς ἡμετέρας ἀνασκαφῆς ἔχει ὕψος ἀνάλογον πρὸς τὴν διάμετρον τῆς κοιλίας. Τὸ σχῆμά του εὑρίσκει ἀντιστοιχίαν τινὰ πρὸς τὰς ἐπὶ λευκῶν λη-

2. Ἐκ τοῦ Κεραμεικοῦ καὶ ἐκ τοῦ νεκροταφείου τῶν Ἡρίων πυλῶν (ΑΕ 1968 : Χρονικά, σ. 41) προέρχονται ἐλάχιστα ὑπολείμματα ἀναλόγων κατασκευῶν.

3. Ὁ τύμβος τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Brückner - Pernice (AM 18 (1893), 95 κ.ἑ., εἰκ. 6), τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., μὲ διάμ. 2.45 μ., ἐν κατόψει, εἶχε σχῆμα κυκλικόν, διότι ἡ ταφὴ (πυρὰ) εὑρίσκετο οὐχὶ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ἀλλὰ ὑποκάτω, ἐντὸς λάκκου.

4. H.- V. Herrmann, Omphalos, Münster 1959, σ. 41, σημ. 110.

κύθων ἀπεικονίσεις τύμβων τοῦ β΄ τετάρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.[5]. Εἰς τὰς τοιαύτας παραστάσεις οἱ τύμβοι εἶναι βαρεῖς καὶ χαμηλοί, διαφέρουν δὲ τοῦ σχόντος μεγάλην διάδοσιν κατὰ τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. τύπου σχήματος ᾠοῦ. Ὁ τελευταῖος τύπος, ραδινός, μὲ ὕψος πάντοτε μεγαλύτερον τοῦ πλάτους, ἔχει τὴν ἐπιφάνειαν τῆς κοιλίας οὐχὶ εὐθέως κατερχομένην ἐπὶ τοῦ βάθρου, ἀλλὰ καμπτομένην πρὸς τὰ ἔσω[6]. Ὡς ἤδη ἐλέχθη, ὁ τύμβος τῆς ἀνασκαφῆς Ταύρου, ἂν καὶ κατεσκευασμένος μὲ βαρείας ἀναλογίας, ἐν τούτοις συνδυάζει καὶ ἐλαφρῶς κυρτὴν κοιλίαν κατὰ τὴν βάσιν. Ὅθεν, ἡ χρῆσις πλίνθων εἰς τὴν ἀνέγερσιν τύμβου ἀναιρεῖ τὰς διατυπωθείσας ἀμφισβητήσεις ὡς πρὸς τὸ ᾠοειδὲς σχῆμα τούτων, τὸ ἱκανὸν ὕψος καὶ τὸ βαθμιδωτὸν βάθρον[7].

Συχνὴ εἶναι ἡ ἐπὶ λευκῶν ληκύθων παράστασις ἐπιτυμβίου στήλης ἐπὶ βάθρου. Ἐνίοτε ὁ τύπος παρέχεται ἐν συνδυασμῷ πρὸς τύμβον. Μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω λίαν γενικῶν κατηγοριῶν ἐπὶ ἀγγειογραφιῶν, ὑφίσταται εἷς ἀκόμη σπανιώτερος τύπος μὲ παράστασιν σαρκοφάγου μετ' ἀετωματικῆς ἐπιστέψεως ἐπὶ βάθρου. Ἡ γενομένη ἄνωθεν τοῦ τάφου VI στρωματογραφία ἔδειξεν ὅτι ὁ τύμβος ὑπερυψοῦτο τοῦ ἐδάφους καὶ ἀσφαλῶς ἀπετέλει ὁρατὸν σῆμα. Αἱ παραστάσεις, ἐξ ἄλλου, ἐπὶ τῶν ληκύθων παρέχουν τὸν τύπον ἐμφανῆ καὶ μάλιστα ἀποτελοῦντα ἀντικείμενον λατρείας καὶ σεβασμοῦ διὰ τῆς προσδέσεως ἐγχρώμων ταινιῶν[8].

Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὰς ἐπὶ ληκύθων παραστάσεις σαρκοφάγου ἐπὶ κρηπῖδος[9]. Αἱ παριστώμεναι σαρκοφάγοι κατὰ καιροὺς ἡρμηνεύθησαν εἴτε ὡς στῆλαι μὲ ἰδιάζον πλάτος εἴτε ὡς βωμοί. Ἡ μεθοδικὴ μελέτη τοῦ προβλήματος δεικνύει τὸ ἀβάσιμον τῶν τοιούτων ὑποθέσεων[10]. Τὸ σχῆμα τῶν παριστωμένων ἐπιτυμβίων ἔργων ἐμφανίζει ἐξαιρετικὴν ὁμοιότητα πρὸς γνωστὰς σαρκοφάγους, ὡς τὴν προερχομένην ἐκ τοῦ ἀρχαϊκοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀγορᾶς[11] καὶ ἐκείνην ἐκ τοῦ νεκροταφείου τοῦ Τάραντος (περὶ τὸ 480 π.Χ.)[12]. Καθίσταται, ἑπο-

5. Βλ. τὰς ληκύθους τοῦ γραφέως τοῦ Τύμβου, τοῦ Ἐθν. Μουσ. 1780, 1876, 1986 ἐν Beazley ARV² σ. 757,82, 754,1, 755,32 ἀντιστοίχως. Βλ. ὁμοίως καὶ λήκυθον τοῦ Ἐθν. Μουσ. 12956 (A. Fairbanks, Ath. Lekythoi, 1907, εἰκ. 31).

6. Βλ. τὴν λήκυθον τοῦ Ἐθν. Μουσ. 1960, τοῦ γραφέως τοῦ Θανάτου: Beazley ARV², σ. 1228, 4, W. Riezler, Weissgrundige attische Lekythen, München, 1914, σ. 106, πίν. 29. Ὁμοίως βλ. λήκυθον τοῦ γραφέως τῶν Πτηνῶν ἐν Hesperia 32, C. G. Boulter, Grave in Lenormant Street Athens, 120, πίν. 40 D 1 καὶ 41 D 2.

7. Herrmann, ἔ.ἀ. σ. 43.

8. Ἔ.ἀ. Boulter, πίν. 40 D 1 καὶ 41 D 1, ἰδίᾳ δὲ λήκυθον Ἐθν. Μουσ. 17317 (ἀνέκδοτον).

9. Ἐκ τῶν παλαιοτέρων παραστάσεων, ἐνδιαφέρουσα ἡ ἐπὶ τῆς ληκύθου τοῦ Ἐθν. Μουσ. 12801 ἐν Haspels, Attic Black - figured Lekythoi, σ. 173, πίν. 51 2 b - 2 d, τοῦ γραφέως τῆς Μεγαίρας. Νεωτέρα ἡ λήκυθος τοῦ Ἐθν. Μουσ. 2031 (CC. 1257) ἐν ARV², σ. 760, 1. Ἐπίσης βλ. καὶ λήκυθον 8440 (Βοστώνης), ὡς καὶ τὴν 9069 (Βοστώνης), ἡ ὁποία φέρει παράστασιν σαρκοφάγου μὲ γλυπτὸν διάκοσμον (;) (Riezler ἔ.ἀ. εἰκ. 14 καὶ 15 δεξιά, σ. 21 καὶ εἰκ. 25 - 27, σ. 43 - 44 ἀντιστοίχως).

10. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος ἐπιφυλάσσεται νὰ δημοσιεύσῃ συντόμως τὰ ἐκ τῆς μελέτης τοῦ προβλήματος συναχθέντα συμπεράσματα.

11. Hesperia 20 (1951), 75 - 77. Ἡ παροῦσα μελέτη ἐπέβαλε τὴν ὑπὸ τὴν βάσιν τῆς σαρκοφάγου ἐπανεξέτασιν τῶν λελαξευμένων τεσσάρων τετραγωνικῶν τόρμων. Φαίνεται λίαν πιθανὸν ὅτι οἱ τόρμοι ἐχρησίμευον διὰ τὴν ἀσφαλεστέραν στερέωσιν τῆς σαρκοφάγου ἐπὶ ὑψηλῆς βάσεως, τῇ βοηθείᾳ ξυλίνων γόμφων (βλ. Α. Κ. Ὀρλάνδος, Ὑλικὰ δομῆς, ΙΙ, 191).

12. Atti e Memorie della Società Magna Gre-

μένως, ἀσφαλὴς ἡ ὑπόθεσις, καθ' ἣν τινὲς τῶν σαρκοφάγων ἐν Ἀττικῇ ἦσαν περίοπτοι, ἱδρυόμεναι ἐπὶ εἰδικῶν βαθμιδωτῶν κρηπιδωμάτων, ἴσως κατ' ἐπίδρασιν τοῦ χώρου Ἰωνίας - Λυκίας. Ἤ, τοὐλάχιστον, εὑρισκόμεναι ἐντὸς ὑπογείου θαλάμου ἵσταντο καὶ πάλιν ἐλεύθεραι, οὐχὶ ὡς ἁπλαῖ κιβωτοὶ ἀποτεθειμέναι ἐντὸς τοῦ χώματος πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ δεχθοῦν μόνον τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ, ὅπερ συνέβαινε μὲ τοὺς ἁπλοῦς καλυβίτας ἢ κιβωτιοσχήμους τάφους, ἀλλ' ἵνα δέχωνται ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἀρχιτεκτονικῶς διαμεμορφωμένων πλευρῶν ἀνάγλυφον διάκοσμον[13]. Θὰ ἦτο, τῷ ὄντι, δύσκολον νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἔργα ἀναλόγου μορφῆς προωρίζοντο, ὡς αἱ κοιναὶ θῆκαι, νὰ καλυφθοῦν ὑπὸ χώματος. Καθίσταται ἑπομένως φανερὸν ὅτι οἱ καλλιτέχναι τῶν λευκῶν ληκύθων ἀπέδιδον ἐπὶ τῶν ἀγγείων εἰκόνας πραγματικάς, γνωστὰς ἐκ τοῦ καθημερινοῦ βίου, οὐχὶ δὲ φανταστικὰς ἢ καὶ μόνον συμβολικάς, ὡς ὑπετέθη[14].

Φυσικὰ ὑπάρχει συμβολισμὸς ὡς πρὸς τὸ ᾠοειδὲς σχῆμα τῶν τύμβων. Εἶναι γνωστή, ἄλλωστε, ἡ σημασία τοῦ ᾠοῦ εἰς τὴν ἀρχαίαν δοξασίαν. Τὸ ᾠὸν κατέχει ἴσως σημαντικὴν θέσιν καὶ εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν Ὀρφικὴν Θεογονίαν[15]. Ἡ δύναμις τοῦ ᾠοῦ (ὡς καὶ τῶν σπόρων) νὰ περικλείῃ τὴν ζωὴν καὶ νὰ τὴν γεννᾷ, σχετίζεται μὲ τὴν ἀναβίωσιν τοῦ νεκροῦ[16]. Ὁ τοιοῦτος, ὅμως, συμβολισμὸς ἁρμόζει νὰ ἀποδοθῇ περισσότερον εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ἐπιδιωκομένην κατασκευὴν τῶν ᾠοειδῶν τύμβων παρὰ εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ καλλιτέχνου. Ὁ καλλιτέχνης ἀντέγραφεν ἐκ τῆς πραγματικότητος ἕνα διαδεδομένον τύπον ἐπιταφίου κατασκευῆς, ἡ ὁποία, πλὴν τοῦ κυρίου σκοποῦ νὰ ἐπισημαίνῃ τὸν τάφον, ἔλαβε σὺν τῷ χρόνῳ τὸ σχῆμα ᾠοῦ, ἵνα συμβολικῶς ὑπενθυμίζῃ τὴν μέλλουσαν ζωήν.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ - ΟΥΜΒΕΡΤΟΣ ΣΚΙΑΡΝΤΙ

cia, F.G. Lo Porto, Tombe di Atleti Tarentini, σ. 69, εἰκ. 3, πίν. 30.

13. Istanbuler Forschungen, Band 20, Ilse Kleemann, Der Satrapen - Sarkophag aus Sidon, πίν. 1 - 19.

14. Διὰ βιβλιογραφίαν βλ. Boulter, ἔ.ἀ., σ. 120 - 121.

15. Π. Λεκατσᾶ, Ἔρως, Ἀθῆναι 1963, σ. 18.

16. Π. Λεκατσᾶ, Ἡ Ψυχή, Ἀθῆναι 1957, σ. 106.

EIN KLASSISCHER GRABTYMBOS AUS ATHEN

Bei Ausschachtungsarbeiten im Demos Tauros, Athen, wurden im März 1969 mehrere klassische Gräber entdeckt, die zu einem Friedhof außerhalb der Langen Mauern gehören.

Von besonderer Bedeutung bei der Untersuchung dieser Gräbergruppe ist die Aufdeckung eines Tymbos (A b b. 1), der zu dem mit Dachziegelplatten gedeckten Grab VI gehört. Bei den

voraufgehenden Bauarbeiten wurden das Grab und der Tymbos zum Teil zerstört. Die Maße des Tymbos, wie sie aus dem Erhaltenen noch zu erkennen sind, betragen für die Höhe 0,87 m, für die Querachse ebenfalls 0,87 m und für die Längsachse etwa 2,25 m. Der Grundriß des Grabhügels war demnach ovoid und seine Höhe gleich der Breite.

Der aus Erde aufgeschüttete Hügel erhob sich auf einem etwa 0,20 m hohen Sockel aus ungebrannten Ziegeln. Bis zu einer Höhe von 0,40 m war er von einer etwa 0,10 m dicken, lehmigen Schicht umgeben. Den oberen Abschluß bildeten drei Reihen horizontal verlegter ungebrannter Ziegel. Außen war der ganze Hügel mit einer dünnen Lehmschicht verkleidet. Wie an dem erhaltenen Teil des Tymbos noch zu beobachten ist, verringerte sich sein Durchmesser leicht nach unten, so daß auch für seinen Aufriß im Querschnitt eine ovoide Form anzunehmen ist. Wie auf den Darstellungen weißgrundiger Lekythen erhob sich so der Tymbos über dem Grab, in seiner Eiform symbolisch auf ein künftiges Leben hinweisend.

DEMETRIUS U. SCHILARDI

Εἰκ. 1. Ἀθῆναι. Τὸ περισωθὲν τμῆμα τοῦ τύμβου ἐκ Δ.

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΚ ΜΕΓΑΡΙΔΟΣ

Ἐντυπωσιακὴ πρωτοκορινθιακὴ ταφὴ ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν παρακολούθησιν ἐργασιῶν διανοίξεως χάνδακος — ὑπὸ συνεργείου τοῦ Δήμου Μεγάρων — παραλλήλως περίπου τῆς ὁδοῦ, τῆς ἀγούσης ἀπὸ τῆς πόλεως εἰς τὰς πηγὰς τῶν Γερανείων ὀρέων, διὰ τὴν τοποθέτησιν ἀγωγῶν ὑδρεύσεως. Κατὰ τὴν πρόοδον τῶν ἐργασιῶν, ἠρευνήθησαν 69 ἐν συνόλῳ ταφαί, ἀνευρεθεῖσαι κατὰ συστάδας, ἀπὸ τῶν Δ. παρυφῶν τῆς συγχρόνου πόλεως μέχρι τοῦ 20οῦ χλμ. τῆς ἐν λόγῳ ὁδοῦ πρὸ τοῦ χωρίου Μάζι Μεγαρίδος.

Οἱ τάφοι τῶν συστάδων τούτων, σαρκοφάγοι ἐξ εὐθρύπτου κογχυλιάτου, πλὴν ἑνὸς κιβωτιοσχήμου συγκειμένου ἐκ πλακῶν κογχυλιάτου ἐπίσης, χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ 5ου μέχρι τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Οἱ πλεῖστοι εἶχον κατεύθυνσιν ἐκ ΒΑ. πρὸς ΝΔ. καί τινες ἐξ Α. πρὸς Δ.

Ἡ πρωτοκορινθιακὴ ταφὴ εὑρέθη εἰς ἀπόστασιν 19.5 χλμ. ἀπὸ τῆς πόλεως, πρὸς ΝΔ. τοῦ ναϋδρίου τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς. Εἶναι ἡ ὑπ' ἀριθ. LXV κατ' αὔξοντα ἀριθμὸν εὑρέσεως, ἡ μόνη ἀναγομένη εἰς τόσον πρώϊμον ἐποχήν. Πλησίον αὐτῆς, ἀπεκαλύφθη ἀκτέριστος κιβωτιόσχημος τάφος (LXVI) μὲ κατεύθυνσιν ΒΑ. πρὸς ΝΔ., ἐκ σχιστολιθικῶν καὶ πηλίνων πλακῶν, χρονολογούμενος εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς μᾶλλον χρόνους. Ἐξ ἄλλου, εἰς μεγάλην ἀκτῖνα πέριξ τῶν τάφων, ἀνευρίσκονται ἐντὸς τῶν καλλιεργημένων ἀμπελώνων ὄστρακα ἐγχαράκτων ἀγγείων ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ τεμάχια πηλίνων πλακῶν. Ἡ συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς πιθανὸν νὰ παρουσιάσῃ στοιχεῖα βοηθοῦντα εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἱστορικῶν καὶ τοπογραφικῶν προβλημάτων τῆς περιοχῆς[1].

Ὁ πρωτοκορινθιακὸς τάφος (σχέδ. 1), σαρκοφάγος ἐξ ὑποκιτρίνου ἐντοπίου κογχυλιάτου[2], διαστ. 1.24 × 0,58 μ., εἶχε τοποθετηθῆ μὲ κατεύθυνσιν ἐξ Α. πρὸς Δ. ἐντὸς λακκοειδοῦς ὀρύγματος, μήκ. 2.25 καὶ πλ. 1.10 μ., λελαξευμένου ἐντὸς τοῦ παρθένου ἐδάφους. Εἰς ἀπόστασιν 0,25 μ. ἀπὸ τῆς Δ. πλευρᾶς τῆς σαρκοφάγου, ἐντὸς κόγχης τοῦ ὀρύγματος, ἐπὶ χαμηλοῦ ἀναβαθμοῦ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, ἀνεύρομεν κρατῆρα. Πέριξ τούτου καὶ τῆς σαρκοφάγου εἶχον τοποθετηθῆ ἀργοὶ λίθοι καὶ χῶμα.

Ἤδη πρὸ τῆς ἐρεύνης, οἱ ὑπεύθυνοι τοῦ ἔργου διανοίξεως τοῦ χάνδακος εἶχον προβῆ εἰς ἐκσκαφὴν μέχρι βάθ. 1.10 μ., παρεσύρθη δὲ οὕτω τὸ κάλυμμα τῆς σαρκοφάγου καὶ πλὰξ ἐκ κογχυλιάτου, διαστ. 0,75 × 0,80 × 0,17 μ., ἥτις πιθανώτατα ἦτο τοποθετημένη ὀρθία μεταξὺ τῆς σαρκοφάγου καὶ τοῦ κρατῆρος[3].

Ἐντὸς τῆς σαρκοφάγου εὑρέθησαν δύο νεκροί. Τὰ κτερίσματα ἦσαν πρωτοκορινθιακὰ ἀγγεῖα μὲ γραμμικὴν διακόσμησιν:

1. Τρίλοβος οἰνοχόη μετὰ πώματος (εἰκ. 1). Ὕψ. μετὰ τῆς λαβῆς 0,18 μ. Χρονολογεῖται ἐκ παρομοίων ἀγγείων ἐκ

1. Περὶ τῆς σημασίας τοῦ χώρου τούτου καὶ τῆς θέσεως τῆς ἀρχαίας πόλεως Τριποδίσκοι πρβλ. Philippson - Kirsten, Die Griechischen Landshaften I³, Attica und Megaris, σ. 942, 954. Ἐπίσης N. Hammond, The main Roads from Boeotia to the Peloponnese, BSA 49, σ. 103 κ.ἑ.

2. Περὶ τῆς χρήσεως σαρκοφάγου μονολίθου εἰς πρωΐμους χρόνους, πρβλ. Corinth, XIII σ. 19, 20.

3. Πρβλ. Ν. Βερδελῆ - Ὀ. Ἀλεξανδρῆ, ΑΔ 17 (1961/2): Χρονικά, Ἀνασκαφὴ Ἁγίων Θεοδώρων, σ. 52 - 54.

Κορίνθου καὶ Ἰθάκης εἰς τὸ α΄ τέταρτον τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.[4]. Εἰς ζώνην ὑπὲρ τὴν βάσιν τρίγωνα πληρούμενα διὰ βερνικίου. Ὑψηλότερον τρεῖς ζῶναι, ὁριζόμεναι ἐκ παραλλήλων γραμμῶν καὶ κοσμούμεναι διὰ συστάδων σιγμοειδῶν γραμμῶν. Εἰς τὴν ζώνην, κατὰ τὴν πρόσφυσιν τῆς λαβῆς καὶ τὸν λαιμόν, ἐναλλασσόμεναι ὁμάδες σιγμοειδῶν κοσμημάτων καὶ καθέτων γραμμιδίων. Ἐπὶ τοῦ ὤμου ὁριζόντιοι παράλληλοι γραμμαί.

2. Δίωτον πινάκιον, ὕψ. 0,06 μ., διάμ. χείλους 0,20 μ. Διὰ καστανομέλανος βερνικίου ὁμόκεντροι κύκλοι κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν. Ἐπὶ τοῦ χείλους καὶ τῶν λαβῶν κυματοειδὴς γραμμή.

3. Ἀβαθὴς κοτύλη, ὕψ. 0,037 μ. Καλύπτεται εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἐπιφανείας διὰ καστανοϊώδους βερνικίου.

4. Πρωτοκορινθιακὸν ληκύθιον μὲ γραμμικὴν διακόσμησιν. Ὕψ. 0,07 μ. Χρονολογεῖται περὶ τὸ 680 π.Χ. ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων ἐκ Περαχώρας[5].

5. Μόνωτον κύπελλον, ὕψ. 0,07 μ. Ἐπιμελέστατα εἰργασμένον μιμεῖται ἀνάλογα μεταλλικὰ ἀγγεῖα.

6. Σφραγὶς κυλινδρική, ὕψ. 0,05 μ. Ἡ κάθετος ἐπιφάνεια ἐσώκοιλος, ἐπὶ μιᾶς τῶν ὁριζοντίων ἐγχάραξις ἐν εἴδει Φ. Ὁ κρατὴρ συνεκολλήθη ἐκ τεμαχίων. Ἐπὶ τοῦ σώματος ὑπάρχουν ὀπαὶ διὰ τὴν τοποθέτησιν συνδέσμων ἐκ παλαιᾶς ἐπιδιορθώσεως. Ὕψ. 0,295 μ. (εἰκ. 2). Ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῆς κοτύλης - κρατῆρος. Τὸ περίγραμμα τοῦ σώματος διαγράφει ἁρμονικὴν καμπύλην. Αἱ λαβαὶ εἶναι σύνθετοι ἐξ ὁριζοντίου καὶ καθέτου

4. Πρβλ. Corinth VII, οἰνοχόη ὑπ' ἀριθ. 130 pl. 17 καὶ 141 pl. 19· ἐπίσης BSA 48, οἰνοχόη ἐξ Ἰθάκης ἀριθ. 159, pl. 10.

5. Payne, Perachora ἀριθ. 23, 24, pl. 2.

Εἰκ. 1. Μεγαρίς. Τρίλοβος οἰνοχόη ἐκ τοῦ πρωτοκορινθιακοῦ τάφου

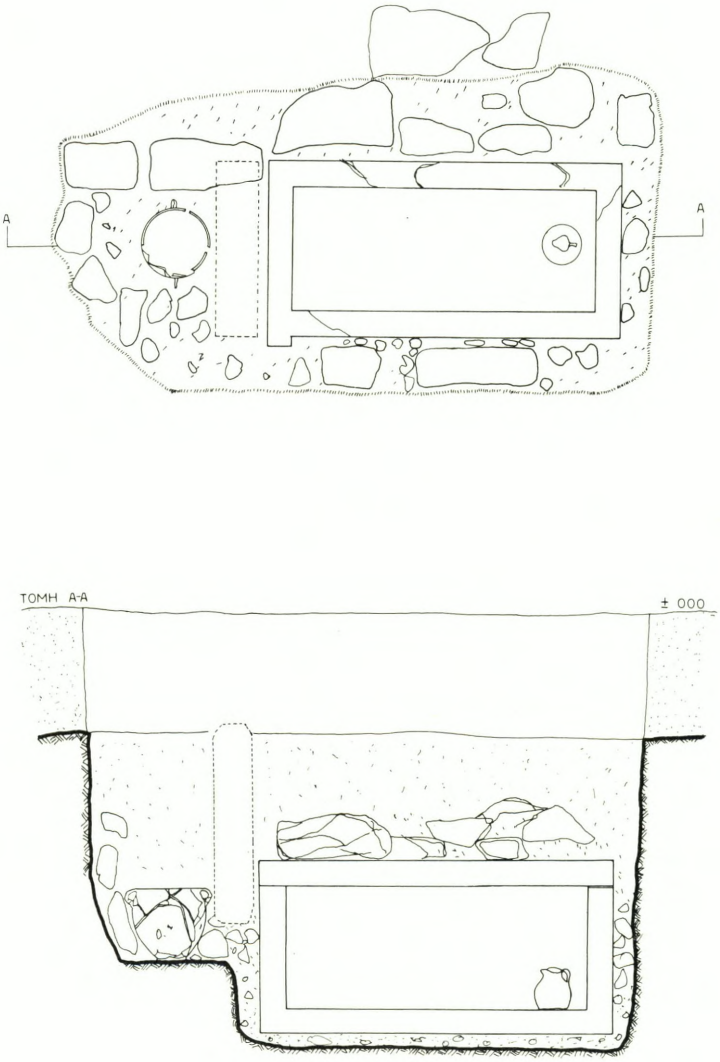

Σχέδ. 1. Μεγαρίς. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ πρωτοκορινθιακοῦ τάφου

στελέχους. Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου εἶναι ἄμεσος ἐξέλιξις τῶν ὑστερογεωμετρικῶν κοτυλῶν-κρατήρων[6]. Συγκρινόμενον πρὸς πρωτοκορινθιακοὺς κρατῆρας ἐκ Κορίνθου, χρονολογεῖται εἰς τὸ α΄ τέταρτον τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.

6. Corinth XIII, pl. 7, 9, 11, ὁμοιάζει ἰδιαιτέρως πρὸς τὸν S - 4, pl. 11.

Ἡ διακόσμησις κατανέμεται εἰς τρεῖς σχεδὸν ἰσοπαχεῖς ζώνας, περίπου ὁμοίως πρὸς τὴν διακόσμησιν οἰνοχόης ἐκ Κορίνθου[7], τὴν ὁποίαν θεωροῦμεν ὀλίγον μεταγενεστέραν τοῦ κρατῆρος τῶν Γερανείων. Ὑπὲρ τὴν βάσιν ἀκτῖνες, ὑψηλότερον ὁριζόντιοι παράλληλοι γραμμαί. Μεταξὺ τῶν λαβῶν εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὄψεις ζώνη μετοπῶν μὲ ὁμοίαν διακόσμησιν. Εἰς τὴν κεντρικὴν εὐρεῖαν μετόπην παρίσταται μελανόμορφος λέων, βαδίζων ἠρέμως δεξιά. Ἡ σύνδεσις τοῦ κορμοῦ πρὸς τὰ ἄκρα εἶναι μᾶλλον χαλαρά. Αἱ μυϊκαὶ λεπτομέρειαι δηλοῦνται ἐγχαράκτως. Εἰς στενὰς μετόπας, ἑκατέρωθεν, ἐλόβια, μακρύραμφα, ὑψήλαιμα πτηνὰ ἐστραμμένα πρὸς τὸ κέντρον. Αἱ παραστάσεις χαρακτηρίζονται δι' αἴσθησιν σωματικότητος. Αἱ ἐγχαράξεις συμπληρώνουν ἀποτελεσματικῶς τὴν εἰκόνα τῶν μορφῶν.

Ἐντὸς τοῦ κρατῆρος ἀνευρέθησαν μερικὰ μικρὰ ἀγγεῖα:

1. Πρωτοκορινθιακὸν ληκύθιον, μὲ γραμμικὴν διακόσμησιν. Ὕψ. 0,06 μ. Χρονολογεῖται περὶ τὸ 680 π.Χ.[8].

2. Πρωτοκορινθιακὸν ληκύθιον. Ὕψ. 0,08 μ. Εἶναι τὸ παλαιότερον ἐκ τοῦ συνόλου τῶν εὑρημάτων, χρονολογούμενον περὶ τὸ 700 π.Χ. ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων ἐκ Περαχώρας, Ἰθάκης καὶ Συρακουσῶν[9].

Ἐντὸς τοῦ κρατῆρος δὲν ἀνευρέθη ἴχνος καύσεως ἢ ὀστοῦ. Πρόκειται περὶ κτερίσματος τοποθετηθέντος ἐκτὸς τῆς σαρκοφάγου.

Μεταξὺ τῶν λίθων, οἱ ὁποῖοι ἐπλήρουν τὸν χῶρον τοῦ ὀρύγματος πέριξ τῆς σαρκοφάγου, ἀνευρέθησαν ὄστρακα πρωτοκορινθιακῶν ἀγγείων. Ἐξ αὐτῶν συνεκολλήθη κυλινδρικὴ πυξίς, ὕψ. 0,041 μ. Τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου περιβάλλουν ζῶναι ζατρικιοειδοῦς κοσμήματος καὶ ὁριζοντίων παραλλήλων γραμμῶν.

Ἡ πλουσία αὕτη ταφή, εὑρεθεῖσα πλησίον τῆς μεσογειακῆς ὁδοῦ, τῆς ἀγούσης ἐκ τῶν Μεγάρων διὰ τῆς ἀρχαίας πόλεως Τριποδίσκων εἰς τὸν Ἰσθμόν, ἀποτελεῖ μίαν εἰσέτι ἔνδειξιν τῆς ἐντόνου ἐπιρροῆς τῆς Κορίνθου εἰς τὸν χῶρον τοῦτον κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.[10].

ΥΒΟΝΝΗ ΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

7. Τοποθετεῖται μεταξὺ τῶν ἀριθ. 116 pl. 16 καὶ 135 pl. 18. (Corinth VII).

8. Πρβλ. Payne, Perachora, ἀριθ. 23, 24, 25, pl. 2.

9. Πρβλ. Payne, ἔ.ἀ., ἀριθ. 11, 12, pl. 2. BSA 48, ἀριθ. 231, pl. 12 ἐξ Ἰθάκης. BCH 76, fig. 3, σ. 330 ἐκ Συρακουσῶν.

10. Πρβλ. N. Hammond, The Heraeum at Perachora and Corinthian encroachment, BSA 49, σ. 93 - 102.

NEWS FROM MEGARIS

An interesting protocorinthian burial was found at the 19,5th klm. of the road leading from Megara to the springs on the Gerania Mountains, in a trench of water supply works, running parallel to the road. During the excavations 69 burials were found arranged into groups. They are dated in the 5th and 4th c. B.C. with the exception of one which belonged probably to Roman times.

The protocorinthian burial (plan 1)

was a monolithic sarcophagus of yellow « shelly limestone » placed in a trench. Two skeletons were found in it as well as some protocorinthian pottery with linear subgeometric decoration. The most characteristic is the oinochoe fig. 1. Near the west side of the sarcophagus a magnificent cotyle-krater (fig. 2) was found which belonged to the same burial. The main decoration of the metopes arranged in a zone between the composite handles consists of lions and birds, partly incised in the way characteristic of the first quarter of the 7th c. B.C. The remainder of the body is covered with parallel lines and large solid rays above the base. A slab of shelly limestone was probably placed standing between the sarcophagus and the krater.

The burial is near the ancient road which led from Megara through the town of Tripodisci over the Gerania Mountains to the Corinthian Isthmus.

Further excavations will probably provide us with new data on the historical and topographical problems of Megaris. The burial itself is one more proof of the strong Corinthian influence in this area at the beginning of the 7th c. B.C.

Y. NICOPOULOU

Εἰκ. 2. Μεγαρίς. Ὁ εὑρεθεὶς παρὰ τὴν σαρκοφάγον κρατὴρ

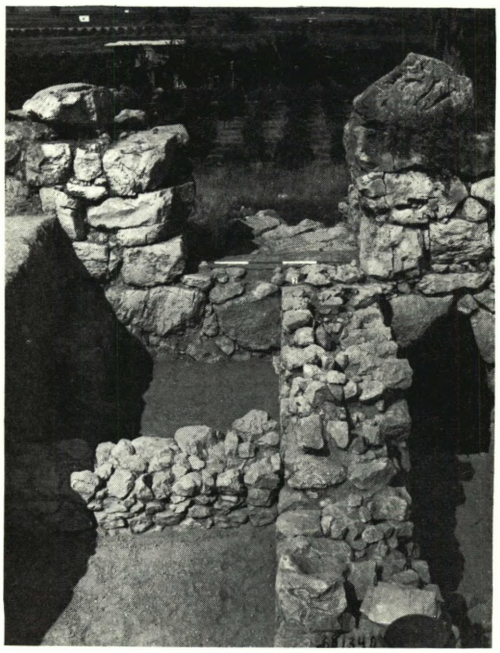

Abb. 1. Tiryns. Bau 1 mit freigelegter Kammer in der Burgmauer

Abb. 2. Tiryns. Abgang zur Süd-Syrinx vor Restauration

TIRYNS 1968 UND 1969

I. ARBEITEN AUF DER UNTERBURG

Die N. M. Verdelis († 1966) im Jahre 1962 gelungene Entdeckung von zwei zum Grundwasserspiegel außerhalb der Burg führenden Syringes auf der Nordwestseite der Unterburg gab den entscheidenden Anstoß zur Wiederaufnahme der Grabungen in Tiryns. Im gleichen sowie im folgenden Jahr 1963 hatte Verdelis bei Anlage von zwei Grabungsschächten an der Innenseite der Burgmauer verschiedene mykenische Gebäudereste angeschnitten, die er eindeutig in eine Zeit nach Errichtung der Unterburgmauer datieren konnte. Damit konnte die bis in die jüngste Zeit beibehaltene Erklärung der Unterburg als eine nicht permanent besiedelte Fluchtburg grundsätzlich revidiert werden. In der Tat

ist auf der Unterburg während der Zeit der dritten Burgerweiterung von Tiryns mit einer festen Besiedlung zu rechnen.

In der Kampagne 1965, die unter Beteiligung des Deutschen Archäologischen Instituts noch von Verdelis geleitet wurde, und in der Kampagne des Jahres 1968, die unter der Leitung von U. Jantzen stand, konnten diese Ergebnisse präzisiert werden. Die Abteilung Athen des Deutschen Archäologischen Instituts erfreute sich bei diesen Arbeiten der uneingeschränkten Hilfe der griechischen Altertümerverwaltung in Nauplion, insbesondere auch Sp. Marinatos', der ein lebhaftes Interesse für den Fortgang der Grabungen in Tiryns hatte.

Aufgefundene Baureste : Der links neben dem Eingang zur Südsyrinx an die Burgmauer anstoßende Bau 1 bildet mit zum Teil noch über 2 m hoch anstehenden Wänden das am besten erhaltene Gebäude des bisher ausgegrabenen Areals (Abb. 1). Bis zum Jahr 1968 konnten von seinem Inneren zwei Räume freigelegt werden, doch dürfte sich der Bau noch wesentlich weiter nach Süden ausgedehnt haben. Seine ungewöhnlich starken Wände sind auf dem nach Osten ansteigenden Fels gegründet. Sehr wahrscheinlich besaß der Bau mindestens ein aus Trockenziegeln errichtetes Obergeschoß.

Wesentlich kleiner ist der auf der gegenüberliegenden Seite des Syrinxabganges gelegene Bau 2, der sich ebenfalls an die Burgmauer anlehnt (Abb. 2). Die Wände, die nur bis zur Höhe des Steinsockels erhalten sind, ruhen teilweise auf Erde. Der Eingang liegt auf der Südseite.

Im Grabungsabschnitt vor der Nordsyrinx sind noch die Reste von zwei Stufen des Abganges zur Syrinx zu erkennen. Sie stehen im Verband mit einer hohen Flankenmauer, die vielleicht die Südwand eines bereits in mykenischer Zeit aufgegebenen « Baues 4 » bildet. Eine Schwelle liegt noch *in situ*.

Weiter östlich fanden sich die Reste eines langgestreckten, leicht aus der Richtung der übrigen Bauten heraustretenden Baues (Abb. 4; Pl. 1). Seine Südwestecke ist in einer weiten Krümmung verschliffen. Merkwürdi-

Abb. 3. Tiryns. Abgang zur Süd-Syrinx nach der Restauration

gerweise scheint eine östliche Aussenwand zu fehlen. Demnach kann der Bau vielleicht als eine offene Halle verstanden werden. Die inneren Trennwände sind zum Teil erst nachträglich eingefügt.

Keramikfunde : Die Fußböden in Bau 1 zeigen zahlreiche Brandflecken, die —wie starke Schuttschichten über ihnen— auf eine gewaltsame Zerstörung des Baues hinweisen. Sowohl das unter den Fußböden gefundene wie auch bas aus dem Zerstörungsschutt geborgene Scherbenmaterial ist in die späteste Phase von SH III B zu datieren.

Die Füllung unter dem ebenfalls durch Brandflecken gekennzeichneten Fußboden von Bau 2 konnte bisher nur zum Teil untersucht werden. Immerhin gehören auch die hier entnommenen Scherben noch der Phase SH III B an.

In die gleiche Phase ist ferner das Fragment eines Skyphos im Metopenstil zu datieren, das bei einer kleinen Sondage unmittelbar unter dem Lehmboden von Bau 3 gefunden wurde. Auch hier konnte in dem Zerstörungsschutt des Baues bisher keine Keramik identifiziert werden, die nach dem Ende der Phase SH III B anzusetzen wäre. Eine Untersuchung der Fußböden von « Bau 4 » konnte noch nicht abgeschlossen werden.

Aus diesen Funden ergeben sich für die Einzelbauten bisher folgende Datierungen:

1. Die Unterburgmauer von Tiryns ist noch in der Phase SH III B aufgeführt worden.

2. Wahrscheinlich noch in derselben Phase SH III B sind die Bauten 1 und 2, vielleicht auch Bau 3 und « Bau 4 » errichtet worden.

3. Bald nach Anlage der Bauten 1 und 2 fiel die mykenische Siedlung in dem bisher ausgegrabenen Areal einer gewaltsamen Zerstörung zum Opfer; vielleicht immer noch in der Phase SH III B.

Bei Nachuntersuchungen in der Zone über Bau 1 wie über dem Nordteil des « Baues 4 » und des Baues 3 fanden sich ausgedehnte Reste von Lehmfußböden, die mehr oder weniger deutliche Brandspuren aufwiesen. Auf ihnen lagerten jeweils Scherben der Phase SH III C 1. Scherben der gleichen Phase fanden sich ferner in dem

Abb. 4. Tiryns. Bau 3 von Norden

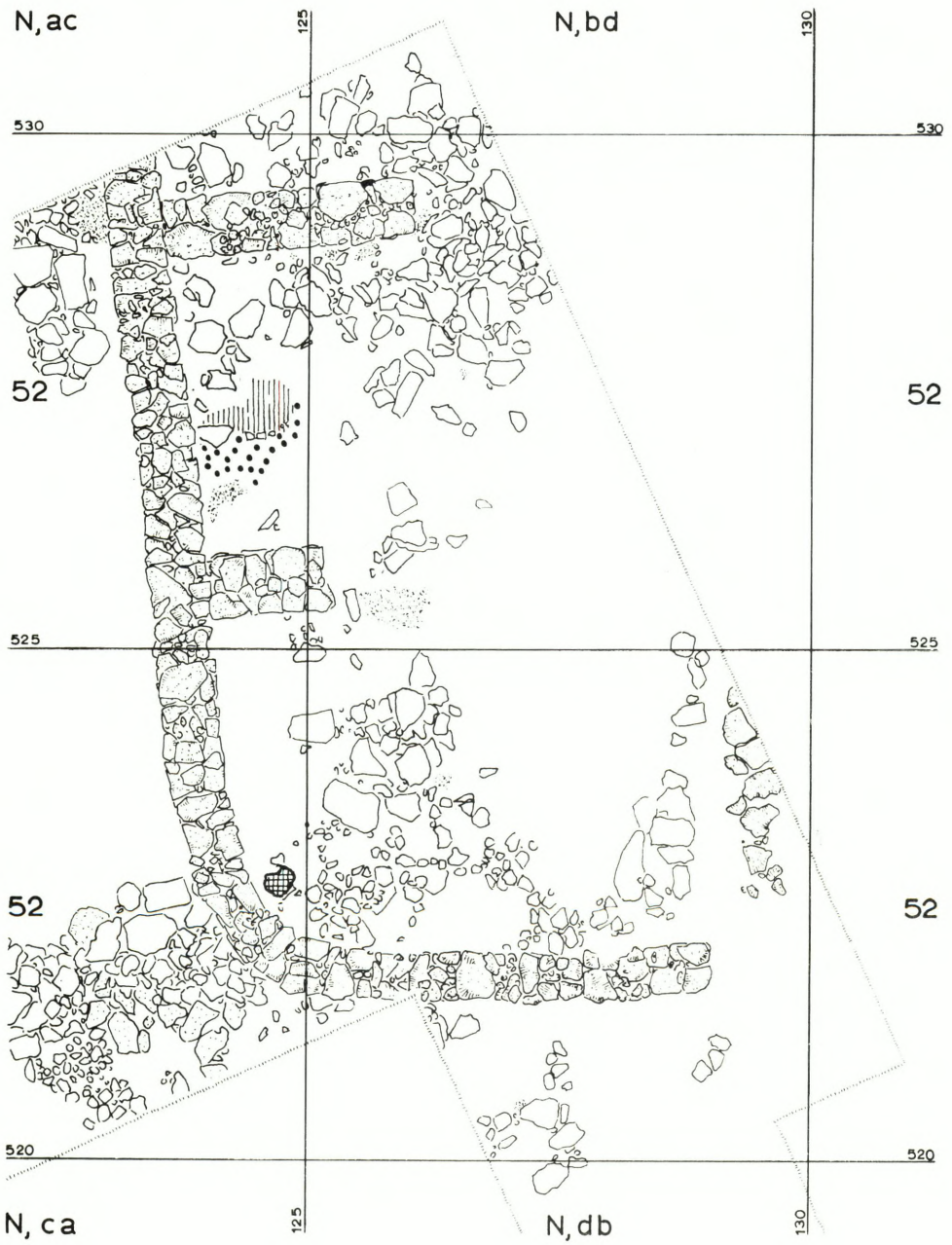

Plan 1. Tiryns. Grundriss von Bau 3

Abb. 5. Tiryns. Nordspitze der Unterburg nach Entfernung der abgestürzten Steine

Fußboden der 1968 ausgeräumten Kammer in der Burgmauer oberhalb von Bau 1 (vgl. Abb. 1). Leider sind bisher noch keine Mauerzüge angetroffen worden, die mit diesen Bodenresten in Verbindung gebracht werden können. Aber immerhin bilden sie bereits ein ausreichendes Zeugnis für eine ziemlich intensive Neubesiedlung des Areals, die in die Phase SH III C 1 zu datieren ist. Auch hier scheint am Ende eine gewaltsame Zerstörung zu stehen, die nicht lange nach der Anlage der Gebäude stattgefunden haben dürfte. Es bleibt abzuwarten, ob sich diese Befunde in eine gesicherte Relation zu den älteren Beobachtungen auf der Oberburg bringen lassen, wo ebenfalls auf die Zerstörung der letzten Palastbauten eine Nachbesiedlung in mykenischer Zeit gefolgt war.

Arbeiten an der Burgmauer: Für eine zukünftige Ausdehnung des Grabungsgebietes auf der Unterburg ist es unerläßlich, die innere Burgfläche von den zahlreichen zyklopischen Steinblöcken zu befreien, die im Laufe der Jahrtausende von der Mauer abgestürzt waren. Derartige Arbeiten waren zum letzten Mal vor dem ersten Weltkrieg durchgeführt worden (die alte Photographie Abb. 6 zeigt die einfachen Hilfsmittel der damaligen Ausgräber: Seilgespanne, Steinwagen Dynamit usw). Im Jahre 1968 wurde ein Autokran eingesetzt (Abb. 7), und es gelang in zwei Wochen, ungefähr 150 z.T. bis zu 4 Tonnen wie-

gende Steinblöcke auf die Umfassungsmauer zurückzulegen (A b b . 5).

Diese Arbeiten setzten eine sorgfältige Untersuchung der derzeitigen Maueroberfläche voraus. Eine zum ersten Mal hergestellte steingerechte Aufnahme, die für den Bereich der Nordspitze bereits vollendet werden konnte, erbrachte neben der Bestätigung von älteren Vermutungen verschiedene neue Einzelheiten zur Anlage der Burgmauer. Der bereits von Dörpfeld beobachtete Nordausgang besaß — wie sich jetzt herausstellte — eine kleine « Wächterstube » in seiner Ostwandung. Ferner sind in der Merkwürdigerweise waren mehrere von ihnen — es handelt sich mindestens um vier, davon eine im Westen — bereits in mykenischer Zeit mit zyklopischen Blöcken zugesetzt worden. Der Zweck der Kammern konnte noch nicht geklärt werden.

Restaurationsmassnahmen : Schließlich wurden während und nach Abschluß der Grabungen des Jahres 1968 Maßnahmen zum Schutz der freigelegten Mauerzüge ergriffen. Die bereits 1913/14 ausgegrabenen, teilweise vormykenischen Mauerreste in der Mitte der Unterburg erhielten

Abb. 6. Tiryns. Räumungsarbeiten auf der Unterburg im Jahre 1914

Mauer wesentlich mehr Kammern (Nischen) enthalten gewesen, als man bisher angenommen hat (A b b. 1). eine lockere Erddecke. Bei den neu freigelegten mykenischen Mauern im Bercich der Syringes empfahl sich

eine Verfestigung der Fugen. Sie wurde mit gefärbtem Mörtel möglichst unauffällig durchgeführt. Ferner wurde vor dem Eingang zur Nordsyrinx ein aus mehreren Erdstufen bestehender Abgang hergestellt, um den angrenzenden Bauresten einen besseren Halt zu geben. Wir strebten dabei eine den mykenischen Vorstellungen entsprechende Gestaltung an (Abb. 3).

PETER GROSSMANN - JÖRG SCHÄFER

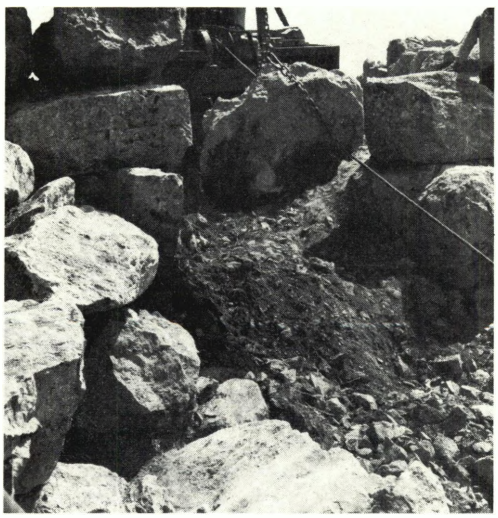

Abb. 7. Tiryns. Räumungsarbeiten an der Nordspitze der Unterburgmauer im Jahre 1968

II. ARBEITEN IN DER UNTERSTADT

Von den Ausgrabungen in der Ebene um den Burghügel ist nur die Grabung am Bergfuß unterhalb der Ostgalerien offen liegengeblieben. Die anderen zahlreichen Grabungen in der Unterstadt von 1884 (H. Schliemann und W. Dörpfeld) bis 1957 (Grabung im Hof der Phylaki unter Leitung von N. Verdelis) sind wieder zugeschüttet worden und haben keine Vorstellung von der Besiedlung vermittelt.

Der zutage liegende Grabungsabschnitt wurde 1927/29 unter der Leitung von G. Karo freigelegt und 1969 sorgfältig gereinigt. Es stellte sich heraus, daß die wichtigen Mauern soweit erhalten sind, um eine Neuaufnahme und Sicherung des architektonischen Bestandes zu rechtfertigen (Abb. 8).

Unmittelbar am Hügelfuß nimmt ein langgestrecktes Megaron (Länge 20,8 m × Breite 8,5 m) die ganze Westseite des Grabungsabschnittes ein. Es besteht aus einem großen Hauptraum (innen 11×7 m) mit drei großen Steinbasen für Innenstützen und zu einem Vorraum an den Schmalseiten. Zwischen der südlichen und mittleren Basis fand sich eine mit Scherben und flachen Steinen gepflasterte Herdstelle, von der heute nur noch geringe Reste vorhanden sind.

Östlich von diesem Megaron liegt ein anders orientiertes, rechteckiges Gebäude, gleichfalls mit einer mit Topfscherben und Steinplatten gepflasterten Herdstelle im Hauptraum (Innenmaße: 7,4×4,2 m). Im Norden und Süden schließen sich kleinere Räume an.

Da beide Häuser bereits 1927/29 bis auf die Unterkante ihrer Steinfundamente ausgegraben worden sind, ergab die Reinigung nur bescheidene Keramikreste mit Datierungsanhalt. Das Haus östlich vom Megaron ist der Keramik-Phase SH III B zuzu-

weisen; einige charakteristische Metopenstil-Fragmente gehören der gleichen Stilstufe wie die Keramik des Tirynther Schuttes an. Das Haus steht auf einer SH III B1 Erdanschüttung, die eine frühmykenische Wohnschicht bedeckt und deren Mauern bereits 1927/29 angeschnitten worden sind.

Das unmittelbar im Westen benachbarte große Megaron liegt auf einem ca. 1 m höheren mykenischen Bodenniveau (Fußboden resp. Herdoberfläche im kleinen Haus ca. 7,10 m über NN; Fußboden resp. Herdoberfläche im Megaron ca. 6,15 m über NN) und setzt daher wahrscheinlich die Zerstörung des Nachbarhauses voraus. Der geringe Keramikrest im Megaron spricht für eine Datierung des weiträumigen Gebäudes in die Keramik - Phase SH III C1, für eine Errichtung später als die Vollendung der letzten großen Burgbau-Phase.

Die anderen Mauerzüge können zum Teil durch weitere Nachuntersuchungen in ihren Siedlugszusammenhang gestellt werden; besonders die unter den spätmykenischen Wohnschichten angegrabenen älteren Mauer bedürfen der Klärung.

PETER GERCKE - GERHARD HIESEL

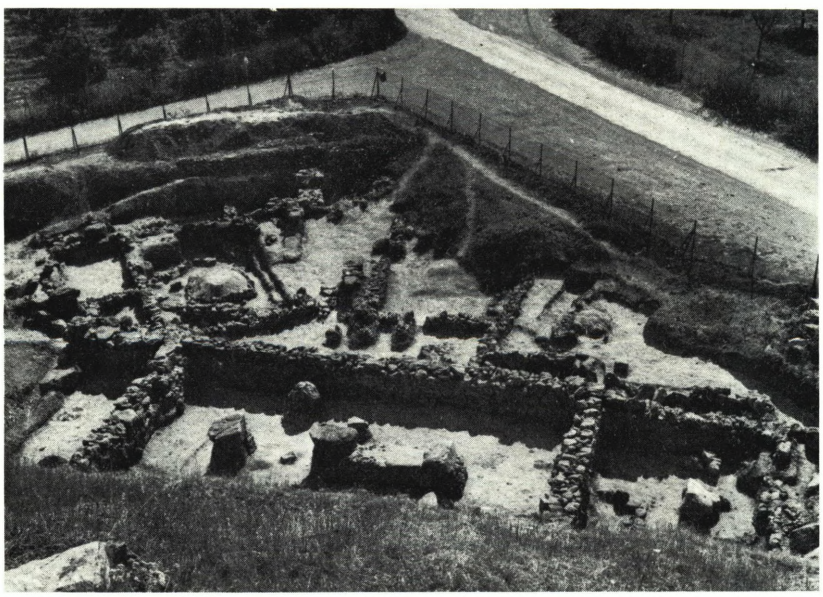

Abb. 8. Tiryns. Blick auf die Unterstadt-Grabung von Westen (1969)

Bibliographie zur Unterburg:

Dragendorff, AM 38 (1913), 342 ff. Müller, Tiryns III (1930). Karo, Führer durch die Ruinen von Tiryns (1934)². Verdelis, AD 18 (1963) : Chronika, 66 ff. AD 19 (1964) : Chronika, 108 ff. Grossmann, AA 1967, 92 ff. Jantzen u.a., AA 1968, 369 ff. AA 1969, 1 ff.

Bibliographie zur Unterstadt :

Möbius-Wrede, AA 1927, 386 Abb 4. Schachermeyr, AA 1962, 251 f. Ålin, Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland, 26 f.

ΙΕΡΟΝ ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ ΕΙΣ ΑΚΟΒΙΤΙΚΑ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ

Τὸ θέρος τοῦ 1968 μηχανικοὶ ἐκσκαφεῖς τῆς Ἑταιρείας Ε.Τ.Κ.Α., κατὰ τὴν διάνοιξιν εὐρείας ἀντιπλημμυρικῆς τάφρου, ἀκολουθούσης τὴν παλαιὰν κοίτην τοῦ ποταμοῦ Ἄρεως, προσέκρουσαν ἐπὶ ἀρχαίου οἰκοδομήματος. Τὸ γεγονὸς ἔδωσεν ἀφορμὴν εἰς τὴν διενέργειαν ἐκτεταμένης ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης, ἡ ὁποία διήρκεσεν ἀπὸ 22 Ἰουλίου μέχρις 27 Αὐγούστου ἐ. ἔ. Ἐπεξετάθη εἰς δύο τομεῖς (Ι καὶ ΙΙ), ἀπέχοντας μεταξύ των περὶ τὰ 200 μ. Περιοριζόμεθα ἐνταῦθα εἰς τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τομέως Ι.

Ἡ θέσις, περὶ τὰ 650 μ. πρὸς Β. τῆς ἀκτῆς καὶ περὶ τὰ 500 πρὸς Ν. τοῦ συνοικισμοῦ Ἀκοβίτικα (3 - 4 χλμ. πρὸς Δ. τῆς Καλαμάτας), ἦτο γνωστὴ ὡς ἐνδιαφέρουσα ἀρχαιολογικῶς ἐκ δοκιμαστικῶν τάφρων, τὰς ὁποίας εἶχεν ἀνασκάψει τὸ ἔτος 1958 ὁ Ἔφορος τῆς Περιφερείας Ν. Γιαλούρης.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἀπεκαλύφθη ἡ Β. κυρίως πλευρὰ (συνολ. μήκ. 33 καὶ πλ. 8 μ. περίπου) ὀρθογωνίου οἰκοδομήματος (σχέδ. 1), τὸ ὁποῖον ἔφερεν εἰς τὸ μέσον αἴθριον, περιβαλλόμενον ὑπὸ στοῶν. Ἐκ τῆς κιονοστοιχίας τῶν στοῶν σώζονται μέρος τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ πωρίνου, ἐπιμελοῦς κατασκευῆς, στυλοβάτου (εἰκ. 3) καὶ δύο μόνον λίαν ἐφθαρμένοι σπόνδυλοι δωρικῶν κιόνων. Παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ αἰθρίου εὑρίσκεται φρέαρ (εἰκ. 3), ἐπιμελῶς διὰ πωρολίθων ἐκτισμένον. Ἐντὸς τῆς δωρικῆς στοᾶς ἀπεκαλύφθη σειρὰ ὀρθογωνίων κτιστῶν ἢ μονολίθων βάθρων ἀγνώστου προορισμοῦ. Ἡ στοὰ περιβάλλεται ὑπὸ συνεχοῦς ἐπιμήκους θαλάμου· ἐντὸς αὐτοῦ κανονικὴ σειρὰ πωρίνων ὀρθογωνίων βάσεων, πλησιέστερον πρὸς τὸν Β. ἐξωτερικὸν τοῖχον τοῦ κτηρίου εὑρισκομένη, ἐχρησιμοποιεῖτο πιθανῶς διὰ τὴν στήριξιν ξυλίνης κιονοστοιχίας (εἰκ. 1 καὶ 2). Τὸ οἰκοδόμημα ἔφερε κεράμωσιν λακωνικοῦ τύπου. Αἱ ἡγεμόνες ἀκροκέραμοι κατέληγον εἰς μελαμβαφὲς ἡμικυκλικὸν μέτωπον. Ἐγχάρακτα γράμματα *D* καὶ *DA* ἐπὶ τῶν κεράμων δύνανται νὰ ἀναγνωσθοῦν:

ΔΑ[ΜΟΣΙΟΣ]

Συμφώνως πρὸς τὴν κεραμεικήν, ἡ θέσις κατῳκήθη τὸ πρῶτον κατὰ τὴν Πρωτογεωμετρικὴν περίοδον, ἡ δὲ ζωὴ συνεχίσθη μέχρι τῶν κλασσικῶν χρόνων. Ἡ παροῦσα, πάντως, μορφὴ τοῦ ἀνασκαφέντος οἰκοδομήματος ἀνάγεται εἰς τὸν 6ον π.Χ. αἰῶνα, ἐκτὸς ὡρισμένων μεταγενεστέρων προσθηκῶν καὶ ἐπεκτάσεων. Βεβαιωθὲν στρῶμα καταστροφῆς, τοῦ τέλους ἴσως τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., δεικνύει ὅτι μία πρώϊμος οἰκοδομικὴ φάσις τοῦ κτηρίου πρέπει νὰ τοποθετηθῇ χρονολογικῶς εἰς τὸν 7ον π.Χ. αἰ. Ἡ ξυλίνη ἐσωτερικὴ κιονοστοιχία τοῦ ἐπιμήκους θαλάμου ἀπετέλει, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ὑπογραφομένου, ἀρχικῶς μίαν ἀνοικτὴν πρὸς Β. στοάν, ἀντιπροσωπεύουσαν οὕτω τὴν πρώτην οἰκοδομικὴν φάσιν.

Ὁ προορισμὸς τοῦ οἰκοδομήματος δὲν εἶναι εἰσέτι ἀπολύτως σαφής.

Τὰ κινητὰ εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς περιορίζονται εἰς διάφορα χαλκᾶ καὶ σιδηρᾶ μικροαντικείμενα. Τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν ἔχουν τὸ σχῆμα κώπης ἢ πηδαλίου (εἰκ. 6), ἀποτελοῦν δέ, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ὑπογραφομένου, ὁμοιώματα ἐξαρτημάτων πλοιαρίων καὶ λέμ-

Σχέδ. 1. Ἀκοβίτικα Καλαμάτας. Κάτοψις στοᾶς ἱεροῦ

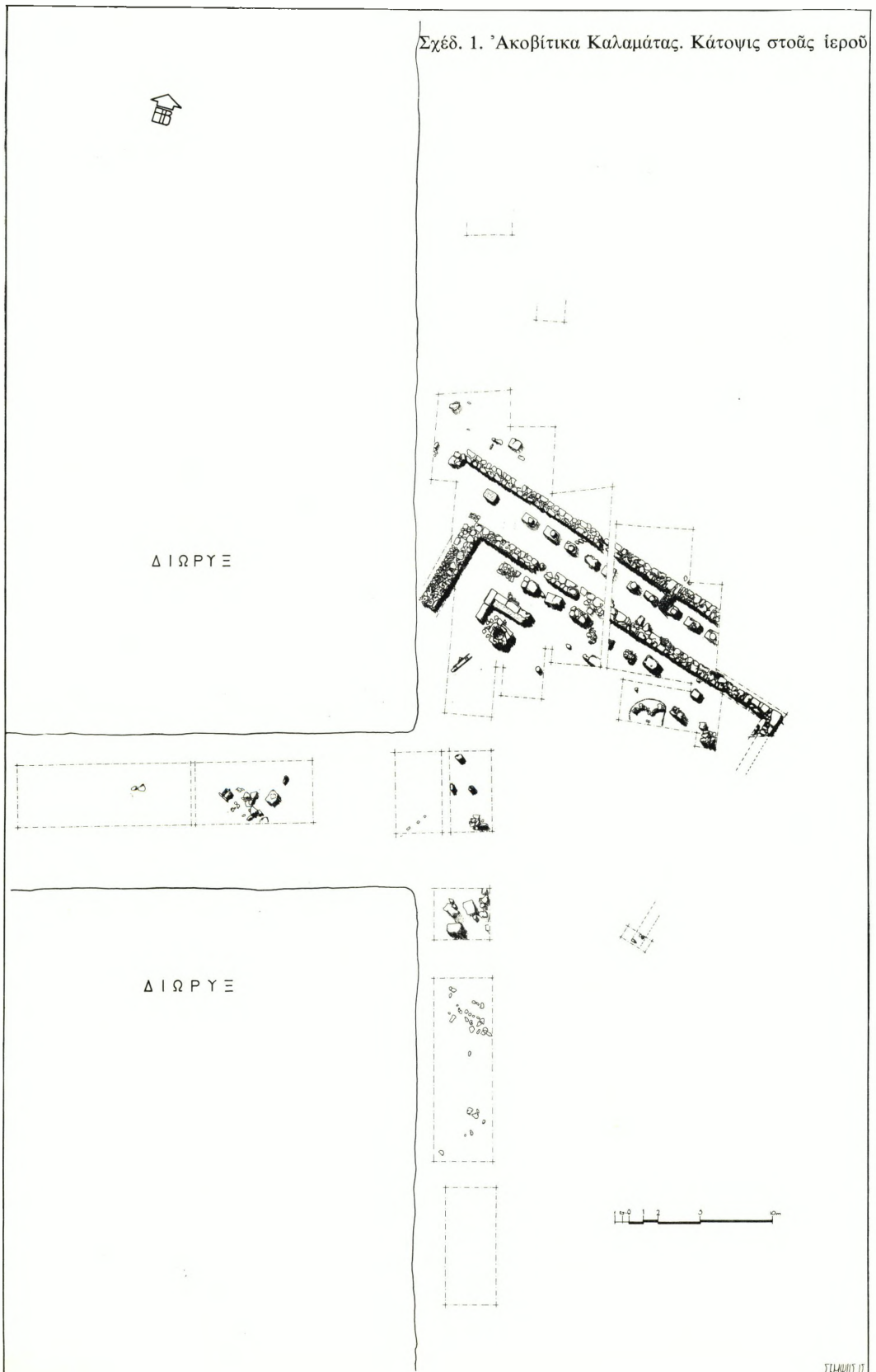

Εἰκ. 1. Ακοβίτικα Καλαμάτας. Μερικὴ ἄποψις περιστυλίου ἀπὸ Β.

βων, ἀφιερωθέντα ὑπὸ πτωχῶν ἁλιέων καὶ γενικῶς ναυτικῶν, εἰς τὴν προστάτιδα θεότητα. Ἡ εὕρεσις χαλκοῦ ἀγκίστρου ἐνισχύει τὴν ἑρμηνείαν ταύτην.

Θραῦσμα ἐκ τοῦ χείλους εὐμεγέθους πίθου φέρει τὴν ἐξῆς ἐλλιπῆ ἐπιγραφήν,

Εἰκ. 2. Ἀκοβίτικα Καλαμάτας. ΒΔ. γωνία περιστυλίου ἀπὸ Β.

Εἰκ. 3. Ἀκοβίτικα Καλαμάτας. ΒΔ. γωνία στυλοβάτου καὶ φρέαρ

κεχαραγμένην διὰ γραμμάτων τῶν μέσων τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος (εἰκ. 4):

ΑΝ]ΕΘΕΚΕ ΘΙ[- - -

Κατέχομεν, οὕτω, μίαν ἀδιαμφισβήτητον ἐπιγραφικὴν μαρτυρίαν περὶ ὑπάρξεως ἱεροῦ εἰς τὴν ἀνασκαφεῖσαν θέσιν. Θραῦσμα ἐκ πηλίνου μελαμβαφοῦς κυπέλλου φέρει ἐπὶ ἐξηρημένης ταινίας τὴν ἑξῆς διὰ μελανῶν γραμμάτων ἐπιγραφήν:

Π]ΟΗΟΙΔΑ[ΝΙ

ἤτοι: Ποhοιδᾶνι (= Ποσειδᾶνι, Ποσειδῶνι), 5ου πιθανῶς π.Χ. αἰῶνος. Εἶναι

Εἰκ. 4. Ἀκοβίτικα Καλαμάτας. Χείλος πίθου ἐνεπίγραφον

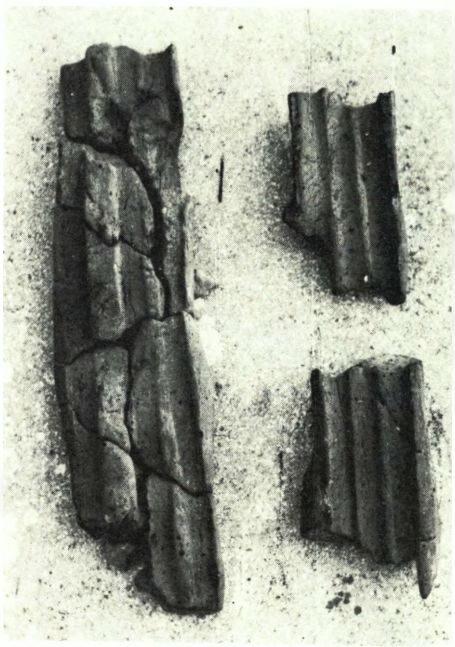

Εἰκ. 5. Ἀκοβίτικα Καλαμάτας. Τεμάχια πηλίνων μητρῶν

προφανὲς ὅτι εὑρισκόμεθα ἐνώπιον τοῦ πλέον σημαντικοῦ εὑρήματος τῆς ἀνασκαφῆς, τὸ ὁποῖον μᾶς διαφωτίζει ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα τῆς λατρευομένης ἐν τῷ ἱερῷ τῶν Ἀκοβίτικων θεότητος. Δὲν ὑπάρχει, νομίζω, ἀμφιβολία ὅτι ἦτο ὁ Ποσειδῶν.

Τὸ ἀνασκαφὲν περίστυλον οἰκοδόμημα δὲν εἶναι βεβαίως ὁ ναός, ὁ ὁποῖος, ὡς εἰκάζεται, θὰ εὑρίσκεται ὀλίγα μέτρα βορειοανατολικώτερον. Ἐκ τοῦ ἀποθέτου τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ προέρχωνται τὰ ἀνευρεθέντα ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν Πιέρρου καὶ παραδοθέντα τὸ 1958 χαλκᾶ ἀναθηματικὰ ἀγαλμάτια (ἱππόκαμπος, ταῦροι καὶ ἵππος), τὰ ὁποῖα ἑρμηνεύονται νῦν κάλλιστα, ὡς ἀναθήματα εἰς τὸν θεὸν Ποσειδῶνα. Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ὑπογραφομένου, τὸ ἀριστουργηματικὸν εἰδώλιον κούρου τῆς αὐτῆς ὁμάδος θὰ πρέπει νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς παράστασις τοῦ Ποσειδῶνος (πρβλ. Ν. Παπαχατζῆ, Ἠλιακά (1965), 115, 7).

Δὲν ἀποκλείεται, τέλος, οἱ γνωστοὶ ἐξ ἐπιγραφῶν ἀγῶνες: *Ποhοίδαια* ἢ *Ποσείδαια* τῆς πόλεως Θουρίας νὰ ἐτελοῦντο εἰς τὸ ἱερὸν τῶν Ἀκοβίτικων.

Ἑτέρα σημαντικὴ ἀποκάλυψις τῶν ἀνασκαφῶν ἦτο ἡ εὕρεσις πηλίνων μητρῶν διὰ τὴν κατασκευὴν χαλκῶν ἀντικειμένων (ποδῶν τριπόδων (;)) (εἰκ. 5). Ἡ ὕπαρξις ἐνταῦθα τοπικοῦ ἐργαστηρίου χαλκῶν ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν μελέτην τῆς πελοποννησιακῆς χαλκοπλαστικῆς.

Ἂς μοι ἐπιτραπῇ, τέλος, νὰ ὑπενθυμίσω τὸ «καλὸν Ποσιδήϊον» τῆς Σχερίας τῶν Φαιάκων (Ὀδυσσ. ζ 266 κ.ἑ.), ἀνάλογον καὶ σύγχρονον ἴσως πρὸς τὸ Ποσείδιον τῶν Ἀκοβίτικων:

ἔνθα δὲ νηῶν ὅπλα μελαινάων ἀλέγουσι,
πείσματα καὶ σπεῖρα, καὶ ἀποξύνουσιν ἐρετμά.
οὐ γὰρ Φαιήκεσσι μέλει βιὸς οὐδὲ φαρέτρη,
ἀλλ' ἱστοὶ καὶ ἐρετμὰ νεῶν καὶ νῆες ἐΐσαι,
ἦσιν ἀγαλλόμενοι πολιὴν περόωσι θάλασσαν.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

SANCTUARY OF POSEIDON AT AKOVITIKA NEAR KALAMATA

A large scale excavation was carried out this summer 500 m. South of the village Akovitika (3 - 4 klm. West of Kalamata). The site, lying 650 m. North of the seaside was already known by trial trenches dug here in 1958 by the Ephor N. Yalouris.

A. Architectural Remains

The North side (33 m. long) of a large rectangular building (plan 1) with a doric inner peristyle was revealed (fig. 3). By the NW corner of the central court a carefully constructed well was uncovered (fig. 3). A long continuous hall runs around the stoa; a number of rectangular poros bases placed in a regular row closer to the external North wall of this long room may have been used to support a wooden colonnade (figs. 1, 2). The roof - tiles of the building were Laconian in type; some of them bear the letters *D* or *DA* inscribed on them, which may be read:

ΔΑ[ΜΟΣΙΟΣ]

According to the pottery the site

was occupied from the Protogeometric to the classical period. The first architectural phase of the building (a long wooden colonnade) seems to have been destroyed by fire at the end of the 7th c. B.C.

The small finds were not abundant: A number of bronze and iron objects, most of them in the form of tiny oars or rudders (fig. 6), must be votive offerings dedicated by poor fishermen or boatmen.

The fragment of a pithos rim inscribed (fig. 4):

AN]ΕΘΕΚΕ ΘΙ[---

is enough evidence for the existence of a sanctuary on the site.

A dipinto : *Π]ΟΗΟΙΔΑ[NI* on a cup fragment of the 5th c. B.C. gives the name of the worshipped God.

I think that the group of bronze statuettes found by chance in 1957 a few metres East of the peristyle must be explained as dedicatory to Poseidon, whose temple must be nearby.

It seems probable that the Games *Ποηοίδαια* or *Ποσείδαια* of Thouria took place in the sanctuary of Akovitika.

Finally some fragmentary clay moulds (fig. 5) indicate that we have here the traces of a local bronze workshop.

P. G. THEMELIS

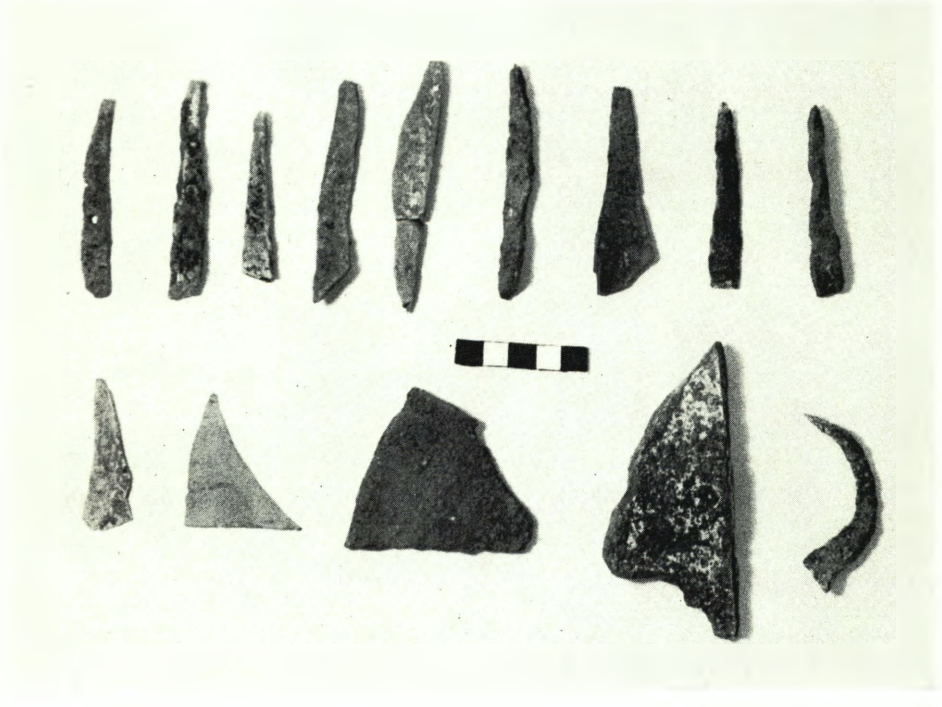

Εἰκ. 6. Ἀκοβίτικα Καλαμάτας. Χαλκᾶ ὁμοιώματα κωπῶν καὶ πηδαλίων

ΕΥΡΥΤΑΝΙΑ: ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΚ ΚΑΡΠΕΝΗΣΙΟΥ

Παρὰ τὸν ὀρεινόν, ἀπομεμονωμένον καὶ ἀφιλόξενον χαρακτῆρά της, ἡ περιοχὴ τοῦ Καρπενησίου[1] φαίνεται ὅτι εἶχε κατοικηθῆ ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων. Κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1968 καὶ Ἀπρίλιον τοῦ 1969 περισυνελέγησαν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ λόφου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου[2] (ΝΔ. καὶ πλησιέστατα τῆς κωμοπόλεως τοῦ Καρπενησίου) ἀντικείμενα ἀνήκοντα εἰς διαφόρους ἐποχάς[3], κυρίως ὅμως ΜΕ.

Ἤδη ἅπαντα τὰ ἐν λόγῳ ἀρχαῖα ἀντικείμενα παρεδόθησαν πρὸς φύλαξιν εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Συνδέσμου «Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός», ἐν Καρπενησίῳ. Ἐνταῦθα παρατίθεται βραχεῖα ἔκθεσις περὶ τῶν ΜΕ εὑρημάτων:

α. Κεραμεικὴ

Τὰ δεδομένα ἐκ τῆς κεραμεικῆς, ἂν καὶ ὀλίγα, εἶναι ἐν τούτοις ἐπαρκῶς χαρακτηριστικά, περισυνελέγησαν δὲ τὰ κάτωθι:

1. Περὶ τὰ τριάκοντα, σπανίως σκοτεινόχρωμα καὶ συνηθέστερον ἀνοικτόχρωμα, φαιὰ μινύεια ὄστρακα. Ἐξ αὐτῶν ἐλάχιστα εἶναι καλῆς ποιότητος. Τὰ περισσότερα εἶναι μᾶλλον τοπικαὶ ἀπομιμήσεις, τινὰ μάλιστα ἐξ αὐτῶν ἴσως

1. Κατὰ καιροὺς εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ Καρπενησίου ἐτοποθετήθησαν αἱ πιθαναὶ θέσεις διαφόρων προϊστορικῶν καὶ ἱστορικῶν πόλεων, ὡς εἶναι ἡ Οἰχαλία (Woodhouse, Aitolia (1897) σ. 306. Kruse, Pouqueville, Βαλέτας, Bobrik, Fiedler). Ἀντίθετον γνώμην ἔχουν οἱ Π. Ι. Βασιλείου (Ἡ Ἐκκλησία Ἁγ. Τριάδα τοῦ Καρπενησίου, Ἀθῆναι 1962, σ. 15 - 16, καὶ Ἡ Ἀρχαία Εὐρυτανία, Ἀθῆναι 1961, σ. 11, 15 - 16), ὡς καὶ ὁ Κ. Δ. Στεργιόπουλος (Ἡ Ἀρχαία Αἰτωλία, 1939, σ. 84), ὅστις φέρει ὡς ἀντίθετον ἐπιχείρημα ὅτι: «ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ Καρπενησίου δὲν ὑφίστανται σημεῖα δεικνύοντα τὴν ζωὴν ἀρχαιοτάτης πόλεως ὡς εἶναι ἡ Οἰχαλία». Ἐπίσης ἀναφέρει (ἔ.ἀ., σ. 47) ὅτι καὶ ἡ προϊστορικὴ πόλις Ἐφύρα τοποθετεῖται ὑπὸ τοῦ Hughes εἰς χάρτην του εἰς Καρπενήσιον. Τέλος, λέγει (ἔ.ἀ. σ. 78) ὅτι «ὑπό τινων καὶ ἡ ἱστορικὴ πόλις Κάλλιον τοποθετεῖται παρὰ τὸ Καρπενήσιον».

2. Πρῶτος εἶχεν ἐπισημάνει τὴν ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς ἀπόψεως σημασίαν τοῦ λόφου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ὁ Ἀθαν. Ἰατρίδης «ἐπιστάτης ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων» (1830 - 1844) ἀναφέρων εἰς ἐπιστολήν του (15 - 10 - 1838) πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐπιτροπὴν (ΑΕ 1838, σ. 89 - 90) μεταξὺ ἄλλων ὅτι «ἡ κωμόπολις Καρπενήσιον... δὲν ἔκειτο ὅμως εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκεται ἤδη θέσιν, ἀλλὰ εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς πλησίον κειμένης ἐν τῷ μέσῳ τῆς μικρᾶς πεδιάδος ράχεως, ἥτις ἐκαλεῖτο Παλαιόκαστρον καὶ ἤδη Ἅγ. Δημήτριος, καὶ εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ὁποίας εὑρίσκεται ἐρείπιον ναοῦ τοῦ αὐτοῦ Ἁγίου καὶ ἴχνη παλαιοῦ ἀσβεστοκτίστου πύργου καὶ ἄλλα τοιαῦτα λείψανα. Περὶ δὲ τὰς ὑπωρείας της ἀρκτικοδυτικῶς μάλιστα φαίνονται πλήθη τετριμμένων κεράμων καὶ πιθαρίων» (Π. Ι. Βασιλείου, Ἡ Ἐκκλησία Ἁγ. Τριάδα τοῦ Καρπενησίου, Ἀθῆναι 1962). Πράγματι τὰ περισσότερα ἐκ τῶν εὑρημάτων περισυνελέγησαν κυρίως ἐκ τῆς ΒΔ. πλευρᾶς τοῦ λόφου, ἂν καὶ λίθινα ἐκ πυρίτου ἐργαλεῖα ἀπαντῶνται σποράδην πανταχοῦ ἐπὶ τοῦ λόφου. Σημαντικὸν εἶναι ὅτι ἐπὶ τῆς κορυφῆς εὑρίσκονται ἐρείπια μικρᾶς ὀχυρᾶς ἀκροπόλεως ἀπροσδιορίστου ἡλικίας, εἰς τὰ ἐρείπια τῆς ὁποίας καὶ πέριξ αὐτῶν παρετηρήθησαν πυρῖται καὶ ΝΑ. πλησίον τῶν ἐρειπίων ὀλίγα θραύσματα λεπίδων ὀψιανοῦ (τὰ μοναδικά!).

3. Μεταξὺ τῆς περισυλλεγείσης κεραμεικῆς πιθανώτατα ὑπάρχουν καί τινα ὄστρακα ΥΕ. Ἐπίσης δύο διακοσμημένα ἀνήκουν εἰς γεωμε-

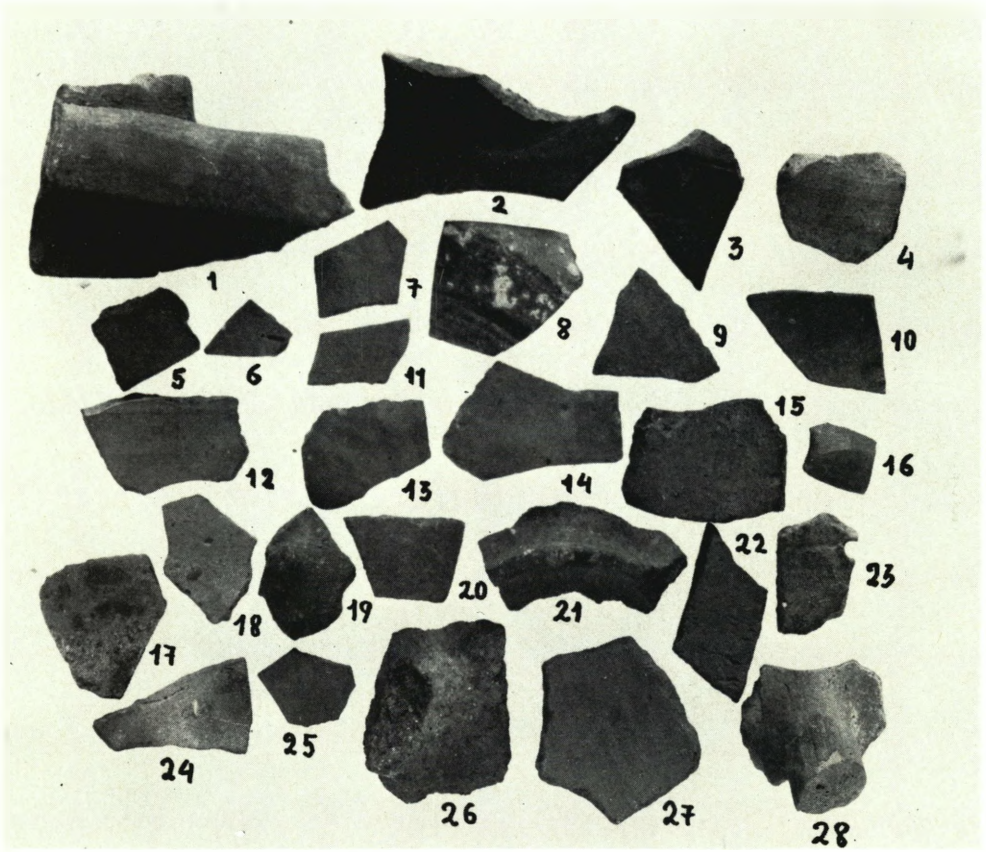

Εἰκ. 1. Ἅγ. Δημήτριος Καρπενησίου. Ἀμαυρὰ καὶ φαιὰ μινύεια ὄστρακα

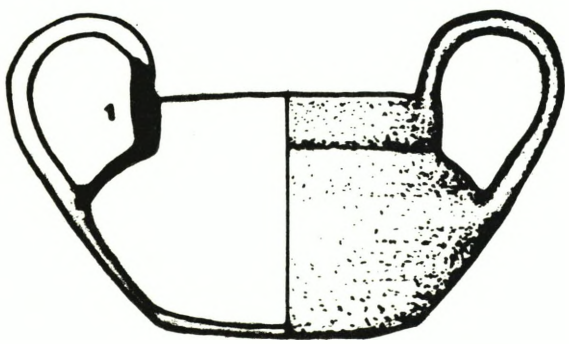

Σχέδ. 1. Ἅγ. Δημήτριος Καρπενησίου. Τὸ ὄστρακον 1 (εἰκ. 1) ἀνήκει εἰς συνήθη χειροποίητον ΜΕ κύλικα μετὰ ταινιοσχήμων λαβῶν (σχέδ. Γεωργ. Ἐμμανουηλίδη)

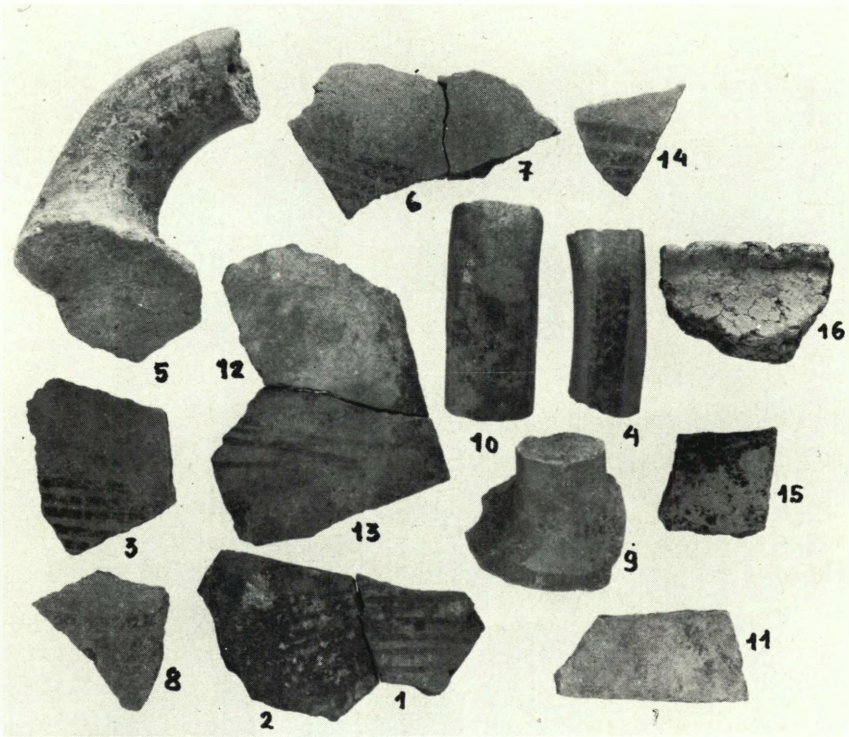

Εἰκ. 2. Ἅγ. Δημήτριος Καρπενησίου. ΜΕ γραπτὰ ὄστρακα. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 16 εἶναι ἐγχάρακτον (κατηγ. 3)

φέρουν ἐπίχρισμα. Γενικῶς ὁ πηλὸς εἶναι σκληρότατος. Μερικὰ εἶναι ἀσφαλῶς τροχήλατα (εἰκ. 1 καὶ σχέδ. 1).

2. Δέκα πέντε λίαν ἐφθαρμένα ὄστρακα γραπτῶν χειροποιήτων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀγγείων, τὰ ὁποῖα φέρουν κοσμήματα δι' ἀμαυροῦ χρώματος συνιστάμενα ἐκ παραλλήλων ἢ ἀτάκτως διασταυρουμένων γραμμῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπὶ μὲν τοῦ σώματος εἶναι λεπταί, ἐνῷ εἰς τὰς λαβὰς πλατεῖαι. Ἡ ἐπιφάνειά των εἶναι ὠχροκιτρίνη, φαιὰ ἢ ἐρυθρωπή, ὀφείλεται δὲ συνήθως εἰς ἐπίχρισμα. Τὰ ἀνωτέρω ἀνήκουν μᾶλλον εἰς τὰ γνωστὰ ἀμαυρόχρωμα (matt-painted) (εἰκ. 2 καὶ σχέδ. 2).

3. Ὄστρακα, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς μονόχρωμα, ἀκόσμητα, χονδροειδῆ, οἰκιακὰ ἀγγεῖα χειροποίητα μετὰ τοιχωμάτων κεραμοχρόων ἢ ὠχροκιτρίνων. Ἡ ὄπτησις εἶναι ἄλλοτε ἱκανοποιητικὴ ἄλλοτε ὄχι. Ἓν ἐξ αὐτῶν (χεῖλος ἀγγείου)

τρικοὺς χρόνους. Τέλος, τὰ ἄφθονα ὄστρακα κλασσικῶν ἀγγείων πιστοποιοῦν τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ συνοικισμοῦ καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, τὰ δὲ βυζαντινὰ λείψανα εἰς τὴν περιοχὴν εἶναι λίαν ἐμφανῆ. Εἶναι λοιπὸν λίαν πιθανὸν νὰ ἔχωμεν κατοίκησιν τῆς περιοχῆς ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ἑλλήνων, ἤτοι τῆς ΜΕ ἐποχῆς μέχρι καὶ σήμερον, γεγονὸς λίαν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν μελέτην τῶν διαφόρων στρωμάτων.

φέρει κατὰ μῆκος εἰς τὸ ἄκρον ἐγχαράκτους ὀδόντας (ὀδοντωτὸν χεῖλος) (εἰκ. 2, 16).

β. Λίθινα ἐργαλεῖα κ.ἄ.

1. Ἐργαλεῖα ἐκ πυρίτου λίθου : Λεπίδες ὀδοντωταί, ξέστρα, ἐργαλεῖα μετ' ἐλλειψοειδοῦς ἐγκοπῆς (εἰκ. 3, 1 - 24 καὶ 30 - 33), καθὼς καὶ ἓν πριόνιον ἀρίστης κατεργασίας (εἰκ. 3, 35 καὶ σχέδ. 3, 4).

2. Πέντε θραύσματα λεπίδων ὀψιανοῦ (εἰκ. 3, 25 - 29 καὶ σχέδ. 3, 5 - 6).

3. Εἷς πήλινος ὕπερος (εἰκ. 3, 39).

4. Τὸ ἥμισυ τεθραυσμένου λιθίνου σφονδυλίου λίαν σκοτεινοῦ ἐρυθροῦ χρώματος (εἰκ. 3, 34 καὶ σχέδ. 4, 2).

Σχέδ. 2. Ἅγ. Δημήτριος Καρπενησίου. ΜΕ γραπτὰ ὄστρακα, προερχόμενα ἐξ ἓξ διαφορετικῶν ἀγγείων. Ἡ σχέσις των σημειοῦται διὰ μικρῶν γραμμάτων (σχέδ. Γεωργ. Ἐμμανουηλίδη)

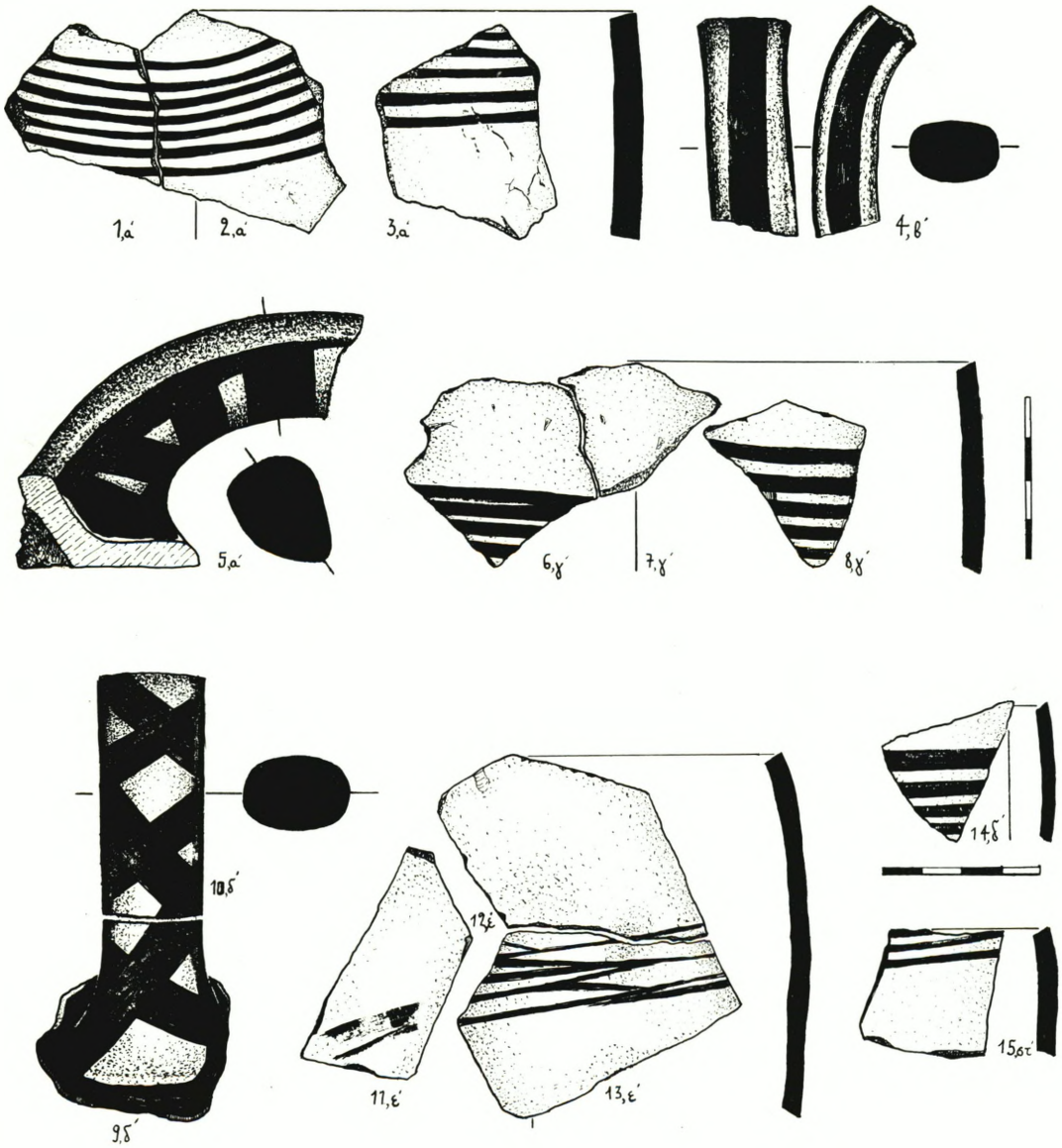

Εἰκ. 3. Ἅγ. Δημήτριος Καρπενησίου. Λίθινα ἐργαλεῖα ἐκ πυρίτου, λεπίδες ὀψιανοῦ, πήλινος ὕπερος, λίθινον σφονδύλιον, πριόνιον ἐκ πυρίτου, αἰχμαὶ βελῶν, θραύσματα διατρήτων ἐργαλείων ἢ ὅπλων

5. Δύο τεμάχια μυλολίθων τεφροῦ χρώματος.

6. Λευκόν, στιλπνὸν καὶ ἐπίμηκες ὀστοῦν (τμῆμα χαυλιόδοντος ἀγρίου χοίρου ;), τὸ ὁποῖον φέρει ἴχνη πριονισμοῦ κυρίως εἰς τὸ ἄκρον, τὸ ὁποῖον ἔχει καταστῆ αἰχμηρὸν (τὸ ὀστοῦν ἦτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα προσηρμοσμένον εἰς στειλεόν, ἀποτελοῦν τοιουτοτρόπως ἐργαλεῖον σκαφῆς ἢ ὅπλον) (σ χ έ δ. 4, 1).

γ. Λίθινα ὅπλα

1. Δύο θραύσματα διατρήτων ἐργαλείων ἢ πιθανώτερον ὅπλων (πελέκεων ;): α) ἐκ λευκοπρασίνου, στιλπνοῦ, ὡραιοτάτου λίθου μὲ σμαραγδίνους ἰριδισμοὺς καὶ β) ἐκ λίθου πρασίνου σκοτεινοῦ. Ἀμφότεροι οἱ λίθοι ἔχουν μέγα εἰδικὸν βάρος. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς ὀπῆς τοῦ πρώτου διακρίνονται σαφῶς οἱ δακτύλιοι, οὓς κατέλιπε τὸ τρύπανον (ε ἰ κ. 3, 40 - 41).

2. Τρεῖς αἰχμαὶ βελῶν ἐκ καστανερύθρου πυρίτου. Ἡ μία φέρει εἰς τὴν πτέρναν τὴν γνωστὴν ἀβαθῆ ἐντομὴν τῶν ΜΕ αἰχμῶν. Αἱ ἕτεραι δύο ἔμελλον ἴσως νὰ ὑποστοῦν ἐπὶ πλέον κατεργασίαν, ἵνα

ἀποκτήσουν καὶ αὗται ἐντομήν (εἰκ. 3, 36 - 38 καὶ σχέδ. 3, 1 - 3).

Ὡρισμένα ἐκ τῶν ἀνωτέρω εὑρημάτων δεικνύουν σαφῶς τὸν πολεμικὸν καὶ κυνηγετικὸν χαρακτῆρα τῶν κατοίκων τοῦ λόφου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Οὗτοι ὅμως ἦσαν καὶ καλλιεργηταὶ τῆς κοιλάδος, ὡς μαρτυροῦν τὰ δύο τεμάχια μυλολίθων. Ἡ ἀνακάλυψις αὕτη ἔρχεται νὰ συνηγορήσῃ ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως, ὅτι οἱ ΜΕ χρόνοι ἦσαν χρόνοι καθημερινῶν πολεμικῶν ταραχῶν καὶ συμπλοκῶν, δι' ὃ καὶ οἱ ἄνθρωποι ἐκείνην τὴν ἐποχὴν προετίμων νὰ ἐγκαθίστανται εἰς ἀπομεμακρυσμένας καὶ ὀχυρὰς τοποθεσίας.

Πράγματι ὁ λόφος τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, εὑρισκόμενος εἰς τὸ κέντρον τῆς κοιλάδος, παρουσιάζει πλεῖστα στρατιωτικῆς φύσεως πλεονεκτήματα, δεσπόζων ἐπὶ τῆς μοναδικῆς εἰς Εὐρυτανίαν καλλιεργησίμου εὐρείας κοιλάδος τῆς Στρανώμης καὶ ἐλέγχων τὸ σημαντικώτερον σημεῖον τῆς μοναδικῆς διόδου ἐκ τῆς πεδιάδος τοῦ Σπερχειοῦ πρὸς τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν καὶ τὴν Λευκάδα (σημαντικὸν ΜΕ κέντρον). Αἱ ἀπότομοι κλιτύες τοῦ λόφου ἐπιτρέπουν σχετικῶς εὔκολον ἀντιμετώπισιν ἐχθρικῆς προσβολῆς ἐξ οἱουδήποτε σημείου. Σπανίως ἡ φύσις δημιουργεῖ τόσον ἰσχυρὰ φυσικὰ ὀχυρά. Ὁ συνοικισμὸς θὰ πρέπει νὰ ἐξηπλοῦτο κυρίως κατὰ τὴν ΒΑ. κλιτὺν τοῦ λόφου, ὅπου καὶ εὑρέθησαν τὰ περισσότερα εὑρήματα, καὶ ἡ βλάστησις εἶναι λίαν ἀραιὰ καὶ ἀσθενική, προφανῶς λόγῳ τῶν ὑπαρχόντων ὑπὸ τὸ ἔδαφος ἀρχιτεκτονικῶν

Σχέδ. 3. Ἅγ. Δημήτριος Καρπενησίου. 1 - 3. Αἰχμαὶ βελῶν ἐκ πυρίτου, 4. Πριόνιον ἐκ πυρίτου, 5 - 6. Τμήματα λεπίδων ἐξ ὀψιανοῦ (αἱ δύο ὄψεις καὶ αἱ κάθετοι τομαί των) (σχέδ. Γεωργ. Ἐμμανουηλίδη)

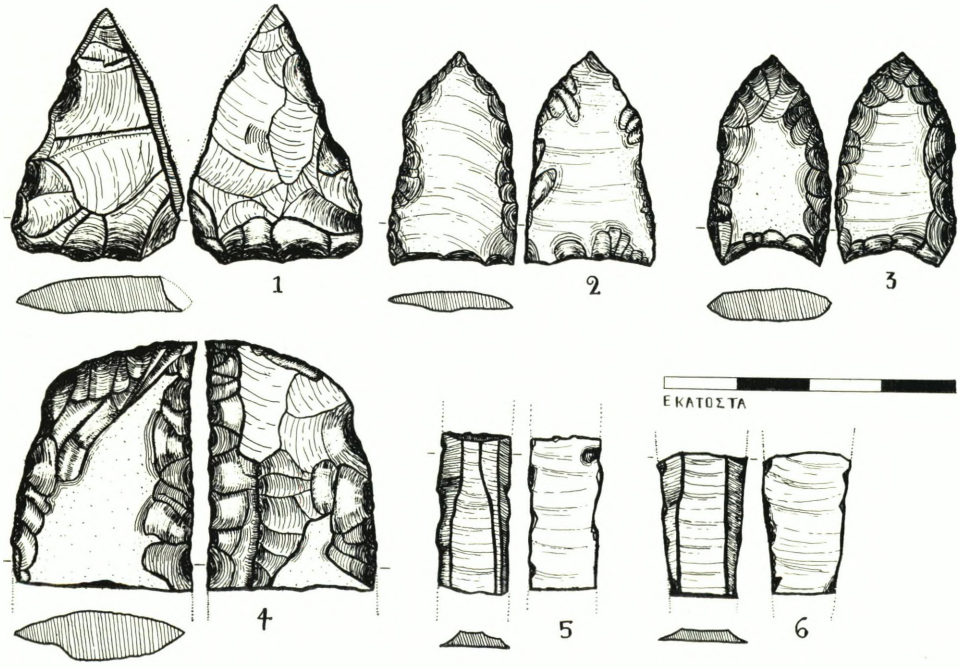

λειψάνων, τῶν ὁποίων διακρίνονται τινες μόνον λελαξευμένοι ὀρθογώνιοι λίθοι.

Ἡ ΜΕ κεραμεικὴ καὶ τὰ ἐργαλεῖα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ὁμοιάζουν μὲ τὰ τοῦ σχετικῶς γειτονικοῦ συνοικισμοῦ τοῦ Λιανοκλαδίου, αἱ δὲ αἰχμαὶ μὲ ἐκείνας τῆς Λευκάδος. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι οὐδὲν προϊστορικὸν εὕρημα ἐμνημονεύθη μέχρι σήμερον ὡς προερχόμενον ἐξ Εὐρυτανίας. Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἶναι σχεδὸν βέβαιον ὅτι θὰ εἶχεν ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα καὶ θὰ προσέφερε νέα στοιχεῖα, κυρίως διὰ τοὺς ἀπομεμακρυσμένους ἐκείνους χρόνους τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν πρώτων Ἑλλήνων καὶ τὴν βαθμιαίαν πολιτιστικὴν ἐξέλιξίν των μέχρι καὶ τῶν κλασσικῶν χρόνων.

ΓΕΩΡΓ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ

EURYTANIA: MH FINDS FROM KARPENISION

During December 1968 and April 1969 archaeological finds of various epochs but mainly MH were collected from the surface of the hill of Aghios Dimitrios of Palaiokastron (S.W. and very near to Karpenision).

The MH finds, unusual in the region, are Minyan (fig. 1 and plan 1), matt-painted (?) pottery (fig. 2 and plan 2) and coarse-ware (fig. 2, 16), stone tools and blades of flint and obsidian, bone and clay tools, pieces of stone-querns, two fragments of bored celts, and three arrow-heads (fig. 3 and plan 3, 4).

The hill is strategically of great value because, being in the middle of a small valley, it controls the only passage from the valley of the Spercheios to Aetoloacarnania. It is very probable that the hill was inhabited from the MH years until the Byzantine era without interruption.

G. EMMANUELIDES

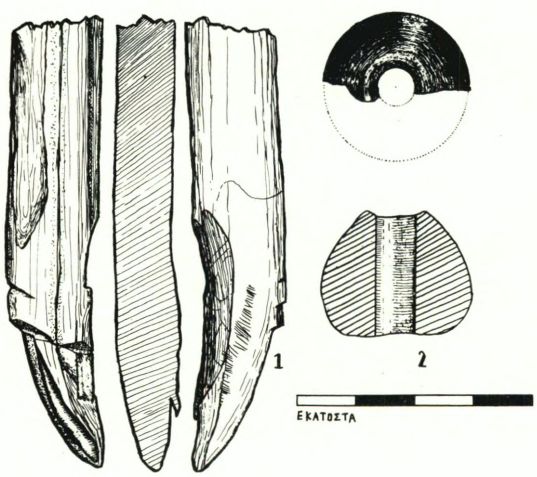

Σχέδ. 4. Ἅγ. Δημήτριος Καρπενησίου. 1. Ὀστέϊνον ἐργαλεῖον ἢ ὅπλον (αἱ δύο ὄψεις καὶ πλαγία τομή), 2. Λίθινον σφονδύλιον (κάτοψις καὶ κάθετος τομὴ) (σχέδ. Γεωργ. Ἐμμανουηλίδη)

Εἰκ. 1. Καλάμιον Χανίων. ΥΜ ΙΙΙΑ ψευδόστομος ἀμφορεύς

Εἰκ. 2. Καλάμιον Χανίων. Πρώϊμος ΥΜ ΙΙΙΒ πυξίς

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΥΜ ΙΙΙΑ-Β ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΕΙΣ ΠΕΡΙΟΧΗΝ ΚΑΛΑΜΙΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

Κατὰ τὴν διάρκειαν ἐργασιῶν διανοίξεως τῆς νέας ἐθνικῆς ὁδοῦ Χανίων - Ρεθύμνου καὶ παρὰ τὴν μικρὰν γέφυραν τοῦ ποταμοῦ Κοιλιάρη, πλησίον τοῦ οἰκισμοῦ Καλαμίου (15 περίπου χλμ. ἀπὸ Χανίων), ἀπεκαλύφθη κατὰ μῆνα Μάρτιον 1969 ὑπόγειος θαλαμωτὸς τάφος μινωϊκῶν χρόνων, ἐσκαμμένος εἰς τὸν μαλακὸν βράχον (κούσκουρας). Ἡ ἐπακολουθήσασα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καθ' ὅλον τὸ εὖρος τῆς ὁδοῦ καὶ εἰς μῆκος 100 μ. ἀπέδωσε τέσσαρας ἀκόμη τάφους καὶ πλούσια εὑρήματα, ἤτοι πήλινα ἀγγεῖα, χαλκᾶ ὅπλα καὶ ἐργαλεῖα, χαλκοῦν ἀγγεῖον καὶ ἕτερον λίθινον φωλεόσχημον.

Τὸ νεκροταφεῖον τοῦτο, ἀγνώστου μέχρι στιγμῆς οἰκισμοῦ, τοῦ ὁποίου μία

Εἰκ. 3. Καλάμιον Χανίων. Πρώϊμον ΥΜ ΙΙΙΒ διπλοῦν «ἱερατικὸν» σκεῦος

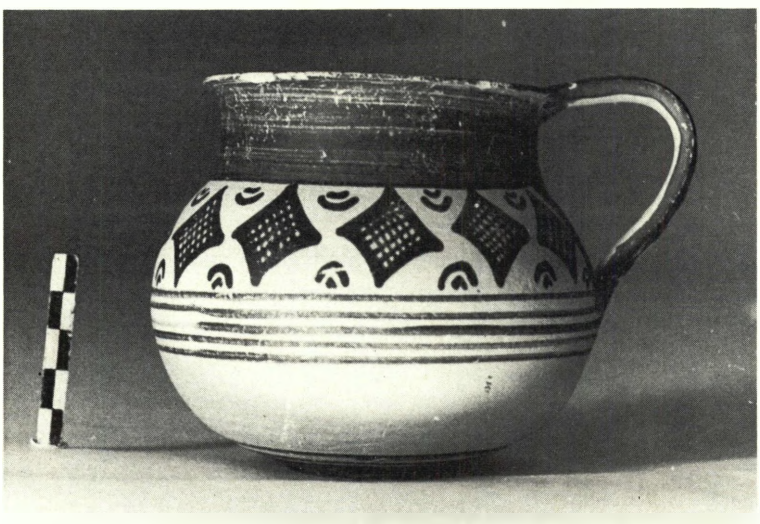

Εἰκ. 4. Καλάμιον Χανίων. ΥΜ ΙΙΙΒ μόνωτον κύπελλον

Εἰκ. 5. Καλάμιον Χανίων. ΥΜ ΙΙΙΒ ψευδόστομος ἀμφορεύς

μόνον συστὰς ἀνεσκάφη, ἀνήκει εἰς τοὺς ΥΜ ΙΙΙΑ-Β χρόνους, συμφώνως πρὸς τὰ εὑρήματα (εἰκ. 1 - 8). Οἱ τάφοι εἶναι μικρῶν σχετικῶς διαστάσεων, κυκλικοὶ ἢ τετράπλευροι, ἐσκαμμένοι εἰς βάθος κυμαινόμενον ἀπὸ 2.50 - 3.35 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, οἱ δὲ δρόμοι, εἰς ὅσους τῶν τάφων ἀνευρέθησαν, ἔχουν μῆκος ἀπὸ 2.80 - 3.50 μ. Ὁ μικρότερος τάφος περιεῖχε μίαν ταφήν, ὁ μεγαλύτερος τρεῖς.

Ὡς εἶναι γνωστὸν ἐκ τῶν ἤδη ἀνασκαφέντων θαλαμωτῶν τάφων τῆς περιόδου ταύτης ἐντὸς τῆς πόλεως Χανίων (νεκροταφεῖον Δικαστηρίων/Μαζαλῆ), οἱ νεκροὶ τοποθετοῦνται ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου καὶ πέριξ τούτων ἀποτίθενται τὰ κτερίσματα. Πήλιναι λάρνακες ἢ λακκοειδεῖς κατασκευαὶ — κοινὸς τρόπος ταφῆς εἰς τὴν ΥΜ ΙΙΙ Κρήτην — δὲν ἔχουν εὑρεθῆ μέχρι στιγμῆς εἰς τὴν περιοχὴν Χανίων.

Ἡ κεραμεική, κατὰ κύριον λόγον, προέρχεται ἐκ τοῦ ΥΜ κεραμεικοῦ ἐργαστηρίου τῆς Κυδωνίας (βλ. BCH 1969/I), τὰ δὲ εὑρήματα εἶναι ἐκ τῶν καλυτέρων δειγμάτων τούτου. Τὸ διπλοῦν «ἱερατικὸν» ἀγγεῖον (εἰκ. 3), ὅμοιον τοῦ ὁποίου ἔχει εὑρεθῆ κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ νεκροταφείου Δικαστηρίων/Μαζαλῆ, ὡς καὶ ἡ πυξὶς ἡ φέρουσα παράστασιν λύρας, πτηνῶν καὶ ἀνθρώπου (εἰκ. 2), εἶναι πρώτης ποιότητος κεραμεικὰ προϊόντα τῆς πρωΐμου ΥΜ ΙΙΙΒ φάσεως.

Ἡ πλησιεστέρα γνωστὴ πόλις εἶναι ἡ **Ἀπτέρα** ἢ **Ἀπτάρα,** ἡ *A-PA-TA-WA* τῶν κνωσιακῶν πινακίδων (Ventris, Documents, 180). Δὲν δυνάμεθα, ὅμως, νὰ δεχθῶμεν, ἔστω καὶ ὑποθετικῶς, τὴν λύσιν ταύτην, καθ' ὅσον αἱ μέχρι τοῦδε

ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι εἰς τὴν Ἀπτέραν ἔδωσαν εὑρήματα οὐχὶ πρωϊμώτερα τῶν γεωμετρικῶν. Βεβαίως ἡ παρουσία τοῦ ὀνόματος τῆς πόλεως εἰς τὰς πινακίδας τῆς Κνωσοῦ εἶναι ἐνδεικτικὸν ὑπάρξεως ζωῆς κατὰ τοὺς ΥΜ χρόνους. Εἶναι ὅμως πιθανὸν τὸ νεκροταφεῖον τῆς πόλεως νὰ εὑρίσκεται εἰς ἕτερον σημεῖον τῆς περιοχῆς. Τὸ πρόβλημα ἀσφαλῶς θὰ λυθῇ διὰ τῆς διενεργείας συστηματικῶν ἐρευνῶν εἰς τὸν χῶρον τοῦτον.

Ι. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

Εἰκ. 6. Καλάμιον Χανίων. ΥΜ ΙΙΙΒ δίωτος ἀμφορίσκος

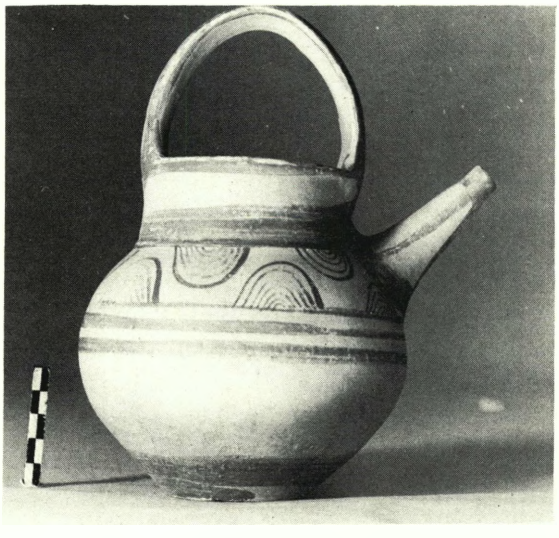

Εἰκ. 7. Καλάμιον Χανίων. ΥΜ ΙΙΙΒ θήλαστρον

Εἰκ. 8. Καλάμιον Χανίων. ΥΜ ΙΙΙΒ πρόχους

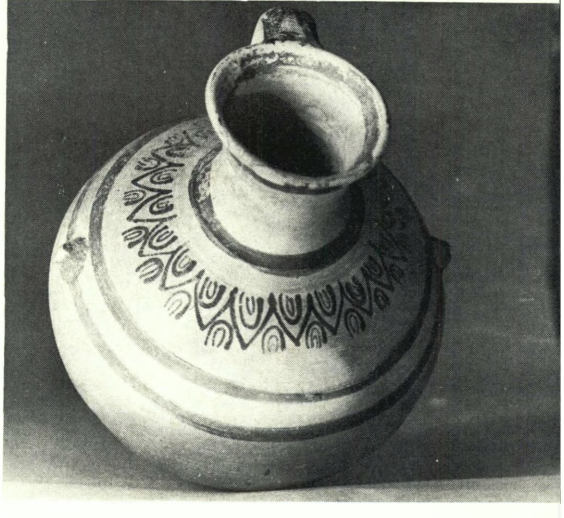

A LM IIIA-B CEMETERY AT KALAMION NEAR KHANIA

At Kalamion near Khania five small LM IIIA - B chamber tombs were discovered and excavated. The dead were placed on the floor and provided with pottery, bronze tools and weapons and vessels of bronze and stone. The vases, especially the early IIIB pyxis (fig. 2) and ritual vessel (fig. 3) belong to the best products of the Cydonia pottery workshop (BCH 1969 / I).

The nearest ancient city is Aptera, or Aptara mentioned in the Knossos tablets and known so far from finds no earlier than Geometric. Only a systematic investigation can show whether these tombs formed eventually part of its LM cemetery.

J. TZEDAKIS

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΚ ΚΥΠΡΟΥ

1. Ἀνασκαφαί

Τρεῖς ξέναι ἀρχαιολογικαὶ ἀποστολαὶ ἠργάσθησαν ἐν Κύπρῳ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πρώτου ἑξαμήνου τοῦ 1969, ὡς ἀκολούθως:

1. Ἀνασκαφαὶ Γαλλικῆς Ἀποστολῆς Πανεπιστημίου Λυὼν εἰς τὸν νότιον τομέα τῆς Σαλαμῖνος: Ἡ ἐαρινὴ περίοδος τῶν γαλλικῶν ἀνασκαφῶν ἀφιερώθη κυρίως εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ χώρου, γνωστοῦ ὡς Καμπανόπετρα, ὅπου ἀνεκαλύφθησαν πρό τινων ἐτῶν τὰ ἐρείπια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Συνεπληρώθη σχεδὸν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ κυρίου τμήματος τῆς βασιλικῆς, ἀνεσκάφη δὲ ἀνατολικῶς αὐτῆς αἴθριον, ἀπὸ ὅπου διὰ

Εἰκ. 1. Κύπρος. Ἀγαλμάτιον ἐκ φαγεντιανῆς ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Κιτίου

μιᾶς θύρας, εὑρισκομένης ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος τοῦ κτηρίου, ἦτο δυνατὴ ἡ ἔξοδος πρὸς βάθρον κεκαλυμμένον διὰ μεγάλων πλακῶν ἐξ ἀσβεστολίθου. Ἀνατολικῶς τούτου ἀνευρέθη κλῖμαξ ὁδηγοῦσα πρὸς τὴν θάλασσαν.

Νοτίως τῆς Καμπανόπετρας ἤρχισεν ἡ ἀποκάλυψις τμήματος τῆς πόλεως, τὸ ὁποῖον χρονολογεῖται οὐχὶ μετὰ τὸν 6ον π.Χ. αἰῶνα.

2. Ἀνασκαφαὶ Καναδικῆς Ἀποστολῆς Πανεπιστημίου Λαβὰλ εἰς Σόλους: Εἰς τὴν νεκρόπολιν ἠρευνήθησαν καὶ ἄλλοι τάφοι μὲ μεταγενεστέρας ταφάς, εἰς μίαν τῶν ὁποίων ἀνήκουν περιδέραιον ἐξ ἀμεθύστου, ψῆφοι ἐξ ἠλέκτρου καὶ χάλκιναι περόναι. Εἷς τῶν ἀνασκαφέντων τάφων ἀπέδωσεν ἀγγεῖα τῆς Γεωμετρικῆς περιόδου, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἐπιτρέπει τὴν χρονολόγησιν τῆς περιοχῆς κατὰ δύο αἰῶνας ἐνωρίτερον ἀπὸ ὅ,τι μέχρι σήμερον ἐπιστεύετο.

3. Ἀνασκαφαὶ Πολωνικῆς Ἀποστολῆς Πανεπιστημίου τῆς Βαρσοβίας εἰς Κάτω Πάφον: Συνεχίσθησαν αἱ ἀνασκαφαὶ εἰς τὸ μέγα ρωμαϊκὸν κτήριον (ἀνάκτορον;), τὸ ὁποῖον ἀνεκαλύφθη πρὸ διετίας. Εἰς ἓν τῶν δωματίων του ἀπεκαλύφθη καλῶς διατηρημένον ψηφιδωτὸν δάπεδον ἐξαιρετικῆς ὡραιότητος. Τὸ ψηφιδωτὸν ἔχει σχῆμα κυκλικὸν μὲ κεντρικὸν ἔμβλημα, εἰς τὸ ὁποῖον παρίσταται ὁ Θησεὺς μαχόμενος κατὰ τοῦ Μινωταύρου. Ἡ Ἀριάδνη καὶ ἡ προσωποποίησις τῆς νήσου Κρήτης — μία νεαρὰ γυνὴ — εἶναι ζωγραφισμέναι ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἥρωος, ὡς νὰ συμπαρίστανται εἰς τὴν μάχην. Παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Θησέως εἰκονίζεται κατακεκλιμένος γενειοφόρος γέρων, προσωποποίησις τοῦ λαβυρίνθου.

Ἡ σύνθεσις ὁλοκλήρου τῆς σκηνῆς εἶναι ἐξαιρετικῶς ὡραία. Τὸ ἔμβλημα περιβάλλεται διὰ γεωμετρικῆς ἀναπαραστάσεως τοῦ λαβυρίνθου, εἰς τὴν ὁποίαν κόσμημα πλοχμοῦ παριστᾷ τὸν μίτον τῆς Ἀριάδνης. Τὸ κόσμημα καταλήγει εἰς τὸ κεντρικὸν ἔμβλημα.

4. Ἀνασκαφαὶ Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας Κύπρου εἰς Κάτω Πάφον (ὑπὸ Κ. Νικολάου): Αἱ ἀνασκαφαὶ διεξήχθησαν εἰς τὸν χῶρον τοῦ θεάτρου, παρὰ τὸν σημερινὸν φάρον, ὅπου κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἠνοίχθη μεγάλη δοκιμαστικὴ τάφρος, σκοπὸς τῆς ὁποίας ἦτο νὰ διαπιστωθῶν τὸ μέγεθος καὶ ἡ κατάστασις τοῦ θεάτρου. Ἐκαθαρίσθη τὸ κοῖλον αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἦτο πλῆρες χωμάτων καὶ λίθων. Ἔχουν διασωθῆ ἐν ὅλῳ δεκατέσσαρες σειραὶ ἑδωλίων. Ἓξ κλίμακες χωρίζουν τὴν κάτω ζώνην τοῦ κοίλου εἰς ἑπτὰ κερκίδας. Δυστυχῶς, ἔχει ἀφαιρεθῆ κατὰ καιροὺς ὑπὸ λατόμων ἡ ἐπένδυσις ὅλων τῶν ἑδωλίων, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ ἡ μορφὴ αὐτῆς. Ἐκ τοῦ διαζώματος καὶ τῆς ἄνω ζώνης τοῦ κοίλου οὐδὲν διεσώθη. Μετὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ κοίλου ἐκαθαρίσθη καὶ τμῆμα τῆς ὀρχήστρας, ἀλλὰ μόνον μέρος τοῦ δαπέδου ἀπεκαλύφθη.

5. Ἀνασκαφαὶ Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας Κύπρου εἰς Κίτιον (ὑπὸ Β. Καραγιώργη): Συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ μεγάλου φοινικικοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἀνεκαλύφθη πρὸ διετίας. Ἔχει σχεδὸν ἀποκαλυφθῆ ὁλόκληρον τὸ διάγραμμα τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἐκτίσθη περὶ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰῶνος π.Χ. καὶ κατεστράφη περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου.

Μαρτυρίας περὶ τῆς χρονολογίας τῶν τεσσάρων περιόδων τοῦ ναοῦ παρέχουσι τὰ ἄφθονα λείψανα κεραμεικῆς, τὰ ὁποῖα ἀνευρέθησαν ἐπὶ τῶν ἀντιστοίχων δαπέδων. Ἡ χαρακτηριστικὴ κεραμεική,

γνωστὴ ὡς Σαμαρική, ἦτο ἄφθονος ἐπὶ τῶν δαπέδων τῆς πρώτης περιόδου. Ἡ κεραμεικὴ αὕτη χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 9ου αἰῶνος π.Χ. Διὰ τὴν χρονολογίαν τῆς τελευταίας φάσεως τοῦ ναοῦ, πλὴν τῆς κεραμεικῆς, ἀττικῆς κυρίως προελεύσεως, ἀνευρέθησαν καὶ νομίσματα τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἐπιπροσθέτως, ὅμως, γνωρίζομεν ὅτι τὸ 312 π.Χ. ὁ βασιλεὺς Πτολεμαῖος ἐφόνευσε τὸν τελευταῖον Φοίνικα βασιλέα τοῦ Κιτίου, θέσας τέρμα εἰς τὴν φοινικικὴν δυναστείαν, ἔκαυσε δὲ καὶ τοὺς φοινικικοὺς ναοὺς τῆς πόλεως. Οὕτω καὶ ὁ ναὸς τοῦ Κιτίου θὰ κατεστράφη πιθανῶς τὸ 312 π.Χ.

Πλησίον καὶ πέριξ τοῦ ναοῦ ἀνευρέθησαν πλεῖστοι ἀποθέται, περιέχοντες κυρίως ἀγγεῖα. Τὰ ἀγγεῖα τῶν ἀποθετῶν δύνανται νὰ κατανεμηθῶσιν ἐπακριβῶς εἰς τὰς τέσσαρας φάσεις τοῦ ναοῦ. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ παρουσία δύο ἀμφορέων τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. εἰσηγμένων ἐξ Ἀττικῆς, τοῦ γνωστοῦ τύπου « ΣΟΣ ».

Ἐπὶ τῶν δαπέδων τῶν τεσσάρων φάσεων τοῦ ναοῦ ἀνευρέθη πλουσία κεραμεικὴ κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1969. Μνημονεύομεν ἰδιαιτέρως ὡραιότατα ὄστρακα ἀττικῶν ἐρυθρομόρφων ἀγγείων ἐκ τῆς τετάρτης περιόδου τοῦ ναοῦ, καὶ μικρὸν ἀγαλμάτιον σπανίας ὡραιότητος, ἐκ πολυχρώμου φαγεντιανῆς γῆς, καθημένης γυναικὸς κρατούσης εἰς τὰς χεῖρας ἐρίφιον (εἰκ. 1).

Ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως, ὅμως, τὸ κυριώτερον εὕρημα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1969 εἶναι πήλινον πινάκιον μὲ ἐρυθρὸν ἐπίχρισμα, φοινικικῆς προελεύσεως, ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου φέρει μακρὰν ἐγχάρακτον ἐπιγραφήν. Τὸ πινάκιον ἀνήκει εἰς τὴν πρώτην φάσιν τοῦ ναοῦ καὶ δύναται νὰ χρονολογηθῇ περὶ τὸ 800 π.Χ. Ἐπιφυλασσόμεθα νὰ σχολιάσωμεν τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης, ὅταν θὰ ἔχῃ πλήρως μελετηθῇ ὑπὸ εἰδικῶν, δυνάμεθα ὅμως νὰ εἴπωμεν ὅτι ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τῆς Ἀστάρτης. Δεδομένου ὅτι κατὰ τὸ 1879 εἰς περιοχὴν οὐχὶ πολὺ μακρὰν τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ ἀνεκαλύφθη ἐπιγραφὴ ἐπὶ λιθίνης πλακός, ἀναφέρουσα κατηγορίας προσώπων τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ναοῦ τῆς Ἀστάρτης τοῦ Κιτίου, δυνάμεθα νὰ ἐπιχειρήσωμεν συσχέτισιν τῶν δύο ἐπιγραφῶν, ἀσχέτως τῆς χρονολογικῆς των διαφορᾶς, καὶ νὰ προτείνωμεν, ὑποθετικῶς, τὴν ἀνάλογον ταύτισιν τοῦ ὑφ' ἡμῶν ἀνασκαπτομένου ναοῦ ὡς ναοῦ τῆς Ἀστάρτης.

2. Μουσεῖα

Συνεχίσθη ἡ ἀναδιοργάνωσις τῶν αἰθουσῶν ἐκθέσεως εἰς τὸ Κυπριακὸν Μουσεῖον ἐν Λευκωσίᾳ καὶ συνεπληρώθη σχεδὸν ἡ ἔκθεσις εἰς τὸ νέον τοπικὸν Μουσεῖον εἰς τὸ χωρίον Ἐπισκοπή, ὅπου φυλάσσονται εὑρήματα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Κουρίου.

Β. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗΣ

FROM CYPRUS

1. Excavations

a. Three foreign archaeological missions have been carried out in Cyprus during the first six-month period, of 1969, as follows:

1. Excavations of the French mission of the University of Lyons in the south section of Salamis: The spring period of the French excavations was devoted principally to the investigation of the area known as Kabanopetra, where a few years ago the remains were discovered of an old Christian basilica. The excavation of the principal section of the basilica was almost completed, the excavation of the open area to the East of this, from which, through a door found on the central axis of the building, the exit was possible toward a step covered with large plaques of limestone. East of this was found a stairway leading to the sea.

South of Kabanopetra the uncovering of a section of the city was begun which is to be dated not later than the 6th century B.C.

2. The excavations of the Canadian mission of Laval University at Soli: In the necropolis were found other tombs with later burials, to one of which belong an amethyst necklace, beads of amber, and bronze pins (fibulae). One of the excavated tombs yielded pots of the Geometric period, a fact which allows the dating of the area to be earlier by two centuries than had previously been thought.

3. Excavations of the Polish mission of the University of Warsaw at Kato Paphos: The excavations have been continued in a large Roman building (palace?), which was discovered two years ago. In one of the rooms of this building was revealed a well preserved mosaic floor of exceptional beauty. The mosaic has a circular form with a central emblem on which is represented Theseus struggling against the Minotaur. Ariadne and the personification of the island of Crete — a young woman — are sketched on the two sides of the hero's head, as if to assist in the struggle. Against the feet of Theseus leans an old bearded man, personification of the Labyrinth.

The composition of the whole scene is exceptionally beautiful. The emblem is surrounded by a geometric representation of the Labyrinth in which the interwoven ornament represents the thread of the warp clue of yarn of Ariadne. The ornament terminates at the central emblem.

4. The excavations of the Archaeological Service of Cyprus at Kato Paphos (K. Nikolaou): The excavations were carried on in the area of the theatre near the modern pharos, where last year a large trial trench was opened, the scope of which was to establish the size and the situation of the theatre. The cavea which was filled with earth and stone was cleared.

Fourteen series of seats in all have been preserved. Six stairways divide the lower zone of the cave into seven sections. Unfortunately with the passage of time the investment of the seats has been removed by quarreymen so that it is not possible to clarify the form. Of the gangway and the upper zone nothing is preserved.

After the clearing of the cavea a section also of the orchestra was cleared, but only part of the floor was revealed.

5. Excavations of the Archaeological Service of Cyprus in Kition (V. Karagiorgis): The excavation of the

large Phoenician temple was continued which was discovered two years ago. The architectural plan of the temple had been almost wholly revealed. It was built about the end of the 9th century and destroyed around the end of the 4th.

Evidence of the chronology of the four periods of the temple was furnished by ample remains of pottery which were found on the corresponding floors. The characteristic pottery known as Samarian was plentiful on the floors of the first period. The pottery itself dates from the end of the 9th century B.C. For the chronology of the last phase of the temple, besides the pottery, principally of Attic origin, coins were also found of the end of the 4th century B.C. Moreover, we know that in 312 B.C. the Ptolemaic King killed the last Phoenician King of Kition, bringing an end to the Phoenician dynasty, and likewise burned the Phoenician temples of the city. Thus the temple of Kition was destroyed probably in 312 B.C.

Near the temple and around it were found many deposits, containing principally pottery. These pots of the deposits can be divided accurately according to the four phases of the temple. Noteworthy is the presence of two amphorae of the 7th century B.C. coming from Attica of the type known as «SOS».

On the floors of the four phases of the temple rich pottery was found in the excavations of 1969. Worth special mention are the beautiful ostraka from Attic red-figured pots of the fourth period of the temple, and a small statue of rare beauty, of polychrome faience, representing a seated woman holding a small kid in her hands (fig. 1).

From the historical point of view, however, the principal find of the excavations of 1969 is the clay plate (tablet) with red painting, of Phoenician origin, of which the outer surface carries a long engraved inscription. The plate belongs to the first phase of the temple and can be dated to 800 B.C. We are reserving the text of this inscription for the special study by experts, but we can say that it bears the name of Astarte. Granted that in 1879 in an area not very far from the site of the temple there was discovered an inscription on a stone plaque listing categories of persons in the service of the temple of Astarte of Kition, we are able to suggest a relationship between the two inscriptions regardless of a difference of chronology, and to propose hypothetically analogous identification of the temple excavated by us as the temple of Astarte.

2. Museums

The reorganization of the exhibition rooms in the Cyprus Museum in Nikosia has been continued and the exhibition nearly completed in the new site Museum in the village of Episkopi where the finds from the Kourion excavations are kept.

V. KARAGIORGIS

ΣΚΙΝΔΑΛΑΜΟΙ

AN AFRICAN IN THERA (?)

Among the frescoes found during the 1968 campaign at Thera, the most interesting is a fragment representing the head of a young man (Colour plate). Its length is 10 cm. The skin is red, according to the convention both in Egyptian and in Minoan - Mycenaean art. The personal characteristics of this young man, however, are unique and do not agree with what we know about the anthropological features of the «Minoan» race. The lips are thick as if he were a Negrito or a Nubian. He seems to have a pug-nose; the eye-brow is notched or rather thorny; the black hair is short and has a wavy outline; a blue ribbon projects from the top rear side of the head and a big circular gold earring is still clear though effaced. All these characteristics, taken together, seem to indicate that we have to do with an «African», to avoid an even more specific anthropological definition.

In front of this man, to the left, there is a palm tree, but it was represented bent. One may assume the existence of a group of three palm trees, the central perpendicular and the two lateral bent to the left and to the right respectively, as we see often in Minoan - Mycenaean art.

To judge by the other fragments found together with this fresco, great birds flew in the air, possibly eagles or vultures. Big red or yellow patches are not yet clear («Desert»?). An interesting fragment, however, shows clearly the left end of an altar surmounted by horns of consecration and supported by Egyptianizing columns with papyrus - like capitals. A blue monkey in the attitude of a worshipper is almost surely to be seen at the left side of the altar[1].

It is not yet possible to say with certainty how this fresco should be explained. One would say, that we have to do with the painting of an African or Near-Eastern landscape; but the Minoan altar seems to exclude this idea. The other alternative might be that we have to do with a local scene. Would the worshipper be a local personality? or do we have to imagine a foreign visitor? Would it be possible to imagine a prince or a prominent citizen of the island of foreign origin? It is well known how readily foreign persons come and stay as rulers in Greece during the heroic period. Danaus comes from Egypt («Hyksos» environment according to some scholars). Pelops comes from Asia. Kadmos comes from Phoenicia. The

1. See a design of this fresco in: Marinatos, Thera II (1968 season, Athens, Arch. Society's Library No 64), p. 53.

legend recalls just in this last instance that Membliaros was left by Kadmos to rule the island Kalliste, as Thera was once called [2].

2. Paus. III, 1,7 - 8.

These are some of the problems posed by the oldest of all Therans known so far, who figures upon our fragmentary fresco.

Prof. SP. MARINATOS

Fig. 1. Silver cup from Mycenae

A SILVER CUP FROM MYCENAE

In the Iliad and in the Odyssey we find a good many descriptions of works of art in bronze, in ivory, in gold, and in silver. The works in silver are rather limited in number; nevertheless they are not uncommon. Of these, kraters and a basket mentioned in the Odyssey are the most interesting.

In book δ, 131 - 132, we read that Alkandre, the wife of Polybios, who lived in Thebes, of Egypt, gave Helen, the wife of Menelaos, wonderful gifts among which there was a «τάλαρον θ' ὑπόκυκλον ἀργύριον, χρυσῷ δ' ἐπὶ χείλεα κεκράαντο» a basket, that is, «with wheels beneath,..... a basket of silver, and with gold were the rims thereof gilded» or «with gold were the rims thereof finished».

Again we read of Menelaos' promise to Telemachos «of all the gifts that lie stored as treasures in my house», he stated, «I will give thee that one which is fairest and costliest. I will give thee a well-wrought mixing bowl (a krater). All of silver it is and with gold are the rims thereof gilded or finished, the work of Hephaestos» «....κρητῆρα τετυγμένον· ἀργύρεος δὲ ἔστιν ἅπας, χρυσῷ δ' ἐπὶ χείλεα κεκράανται» (Odyssey, δ, 612 - 617). That krater, a farewell gift, did Menelaos give to Telemachos, «the krater all

made of silver, with rims gilded (or finished) with gold, the work of Hephaestos» (Odyssey, o, 115 - 116).

The way in which the rims of these objects were worked out is not made clear by the verb «κεκράανται». And so it was understood and expressed either generally «the rims were finished in gold» or more specifically by «the rims were gilded with gold». That the artisans of the Epics were familiar with the process of gilding, as were the artisans of Mycenaean times, is proved by the statement in the Odyssey, ξ, 230 - 235, in which the poet describes the transformation of the physical appearance of the shipwrecked Odysseus in the land of the Phaeacians. There it is stated that «as when a man overlays silver with gold, a cunning workman whom Hephaestos and Athene have taught all manner of craft, and full of grace is the work he produces, even so the Goddess shed grace upon his head and shoulders».

However, this gilding process does not seem to explain fully the rims of the articles made of silver; nor the general description implied by the verb «finished». The real meaning of the Homeric verb and the explanation of the way in which the «rims» of the vessels mentioned were made, is illustrated by an actual work of art found in Mycenae, although that work is considerably older in date than the reported articles in the Odyssey. In Grave Circle B of Mycenae among the kterismata found in Grave Iota there is a small one - handled silver cup (fig. 1). It could be described in the words of the Odyssey as «ἀργύρεον, χρυσῷ δ' ἐπὶ χείλεα κεκράανται». Its maximum height is only 0.065 m., the diameter of its opening amounts to 0.07 m. and its body is grooved beautifully. Its rim is covered by a band of gold which was doubled over its edge and was secured on the sides.

It seems to us that necessity as well as aesthetic consideration imposed this arrangement. The cup was made of a sheet of silver hammered to shape. The edge of the sheet, that would have formed the rim, of necessity was sharp and could have proved uncomfortable to the lip; it could have even caused a puncture to that soft part of the mouth. To avoid that, a band of gold was folded over the sharp edge thus making the rim both smooth and good - looking.

In a similar manner gold bands seem to have been folded over the edge of the silver plate that formed the «rims» of Menelaos' krater and of the silver basket given to Helen. Thus the cup from a Mycenaean shaft grave, dating from the very end of the Middle Bronze Age of Greece, can satisfactorily explain the silver objects mentioned in the Odyssey. It can be assumed that the technique of covering with a band of gold the sharp rim or edge of an article made of silver, continued to be employed in the later years of the Mycenaean Age and thus its memory, if not the continuation of its use, survived in the days of the Odyssey[1].

GEORGE E. MYLONAS

1. The translations of the verses of the Odyssey were taken from A.T. Murray's edition in the Loeb series.

Fig. 1. 934: peintre d'Eucharidès

ARX ATHENIENSIUM: PANATHENAICA*

Piae memoriae Botho Graef

La publication monumentale « Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen », — la partie comprenant les amphores panathénaïques, due à B. Graef est parue en 1911[1] — reproduit sur ses planches seulement une partie des monuments catalogués. Les autres ne sont accessibles que par l'ancienne collec-

*À l'origine de cette notice, il y a l'étude des panathénaïques du Céramique, confiée à l'auteur par l'Institut archéologique allemand d'Athènes; que ses autorités et ses collaborateurs trouvent ici l'expression de ma reconnaissance pour l'hospitalité généreuse et pour l'aide amicale. Il faut savoir gré notamment à U. Knigge et à F. Willemsen; R. Tölle a facilité le travail avec la collection complète des photographies faites jadis pour B. Graef. Je dois des remerciements chaleureux à B. Philippaki qui, dans des circonstances difficiles, a rendu possible l'étude d'une quarantaine des frr. panathénaïques de l'Acropole, notamment de ceux par le peintre d'Eucharidès. Grâce à l'amabilité de M. Philippidi, je peux mentionner plusieurs frr. de l'Agora. Last, not least: l'aide constante de A. Kaloyéropoulou m'a été très précieuse.

1. Cf. P. Wolters ib., p. xxxiv.

tion des photographies prises jadis pour la publication et conservée à l'Institut archéologique allemand d'Athènes. Sa consultation enrichit considérablement le nombre des fragments que l'on peut attribuer à des peintres définis.

Le premier numéro est celui de Graef, où on trouvera la déscription détaillée; l'ancien no. de la photographie est suivi (entre parenthèses) par celui du nouvel inventaire. Plusieurs fragments furent attribués déjà par Judith Binder: chaque cas est signalé.

Le peintre d'Eucharidès[2]

Les obvers:

934 - buste d'Athéna, une partie du bouclier, tête du coq gauche, languettes; 617 (231); (fig. 1).

937 - moitié droite du buste d'Athéna, le coq droit; 213 (207); (J. Binder).

940 - pied droit d'Athéna et le pourtour de sa robe; 216 (211); (J. Binder).

942 - le coq gauche et le pourtour du bouclier; 216 (211).

943 - le coq gauche; 216 (211).

944 - une partie de la colonne gauche, le bouclier - épisème : lion (?); 213 (207).

945 pl. 56 - bouclier - épisème: trois oenochoés de forme 8 - kothon; 216 (211).

2. Pour ses vases à fig. noire cf. J.D. Beazley AJA 1943 446 sq, ABV 395 sq, ARV² 232; pour sa fig. rouge cf. ARV² 226 sqq, 1637, 1705. B. Philippaki. The Attic Stamnos 53 sqq, 63 sqq. Notons, une fois pour toutes, la dissertation de K.P. Stähler, Eine unbekannte Pelike des Eucharidesmalers (1967), qui, marquée d'un courage incontéstable pour dépasser Beazley, apporte de bonnes reproductions de plusieurs vases.

946 - bouclier - épisème: la roue, égide; 216 (211); (J. Binder).

Les revers :

948 - pédotribe; 214 (219); (J. Binder).

949 - marge du panneau: pédotribe et pied d'un athlète; 214 (219).

950 - deux athlètes; 215 (234); (aussi J. Binder).

951 - discobole et acontiste; 215 (234).

953 - tête barbue; 216 (211).

955 - tête barbue couronnée; 215 (234), cf. 956, 1078 infra.

956 - tête barbue couronnée; 215 (234), 217 (221).

957 - tête casquée : hoplitodrome; 215 (234), 217 (221).

959 - aurige et chevaux; 217 (221).

960 - quatre sabots postérieurs : course de chars; 215 (234).

La série 932 - 960 est de la même main (ne fait exception que 954 pl. 57 - 217 (221)), les nos. omis ici ont été attribués au peintre d'Eucharidès par Sir John Beazley:

ABV 396 :

932	pl. 60	(A)	- 13
933	pl. 56	(A)	- 14
935	pl. 60	(A)	- 15
936	pl. 57	(A)	- 16
938	pl. 56	(A)	- 17
939	pl. 58	(A/B)	- 11
941	pl. 57	(A)	- 18
947	pl. 61	(B)	- 9
952	pl. 61	(B)	- 20
958	pl. 57	(B)	- 19
1062	pl. 62	(B)	- 12

Il est manifeste que l'éminent spécialiste n'a examiné que des fragments

reproduits. Il est également évident que Botho Graef sans se soucier des attributions, a présenté un groupe parfaitement homogène; lui - même, il spécifie — p. 111— que sa série IV est produite par le même atelier. Et il le confirme formellement par deux constatations: l'hydrie 739 provient selon lui du même atelier (p. 111; ABV 393.17 - peintre de Nikoxénos, le « maître » du peintre d'Eucharidès); le style de l'amphore 890 pl. 55 est « ausserordentlich ähnlich der unten — Nr. 932 ff.— zu besprechenden einheitlichen Gruppe panathenäischer Amphoren » (p. 106; amphore 890 : ABV 396: 26 - peintre d'Eucharidès). En principe, B. Graef a alors découvert notre peintre et son importance. Il a également vu (p. 111) que les amphores n'étaient pas inscrites, qu'il ne s'agissait donc nullement de « vraies » panathénaïques. Ceci est également valable pour les pièces suivantes; d'ailleurs les dimensions de toutes ces amphores de 932 à 1081 sont au dessous du standard des panathénaïques inscrites. Notons encore un fait manifeste: nous avons d'une part une série des Athéna, d'autre part un nombre plus ou moins pareil de revers: il est évident que dans bien des cas on pourra les associer, mais ceci exigera l'examen systématique et simultané de toutes les pièces. Voici le reste des fragments du peintre d'Eucharidès :

Fig. 2. 1002: peintre d'Eucharidès

Les obvers :

1002 - la main d'Athéna et le coq droit; 224 (222); (fig. 2).

1003 - le coq droit; 225 (224).

1006 - le coq droit; 224 (222).

Les revers :

1063 - pédotribe; 233 (235).

1073 - pédotribe et discobole (?); 233 (235).

1075 - deux coureurs barbus (têtes, deux frr.); 615 (228), 611 (?) (232).

1078 - tête barbue couronnée (cf. 955 et 966 supra); 234 (240); d'un vase particulièrement petit.

1081 - discobole; 618 (248).

Notons encore trois pièces de notre peintre d'une autre provenance :

Agora P 4578 - le coq droit.

Musée de l'Acropole, du versant du Sud de l'Acropole — la partie inférieure du vase est conservée, selon mes anciennes notes; A, pied droit d'Athéna; B, trois athlètes; le premier, près du rebord gauche, tourne le dos aux autres, qui sont en train de courir; le vase, de grandes dimensions, pourrait être inscrit.

Le Céramique (plusieurs frr. en partie recollés : 20, 163, 166 - 169, 173, 174, 476, 518) - A, Athéna : l'égide, bouclier, le pied gauche, le rebord de la robe, les rayons, la colonne avec l'inscription *TON [...] NEΘEN [*; B, pédotribe, athlète.

Le total des panathénaïques du peintre d'Eucharidès est ainsi porté à 45 pièces; même compte tenu de la réduction inévitable, une fois les fragments de l'Acropole confrontés, il restera un de plus prolifiques producteurs de ces vases. Rappelons encore que ABV fait état de quatre fragments de Samos (396.5 - 8); or il semble qu'il y en avait davantage et que certains étaient inscrits[3].

3. W. Technau AM 1929, 40 signale de nombreux frr. de panathénaïques qui correspondraient à 9 vases, découverts dans les débris de l'édifice au dessus du mur de Nord de la stoa archaïque de Sud; dont plusieurs inscrits (un fr. inscrit: photographie de l'Institut archéol. allemand d'Athènes SAM 705, l'autre sur 706).

Voici quelques observations sur les frr. panathénaïques de Samos, à partir des photographies disponibles.

Deux frr. du même vase (deux têtes d'athlète-boxeurs?) - SAM 707, 2937, sont de la même main comme l'Acropole 1046: athlète - 230 (238) - vers 530.

Le groupe de Copenhague - ABV 403.2- SAM 707, 904 (le fr. à raccorder), 2937 (le fr. isolé — le premier coureur à gauche) — fin du 6ème s.

Deux frr. (d'une amphore?): athlète et athlète renversé par terre (pankration) — SAM 904, 2934 — 3ème quart du 4ème s.

Tout le reste des frr. semble être très homogène — vers 480.

Le peintre d'Eucharidès: ABV 396.5 — boxeur et pédotribe — SAM 707, 902, 2937; ABV 396.6.: Athéna (bouclier et égide) — SAM 906 (un fr. raccordé par J. Binder); ABV 396.7 : Athéna (casque, avant-bras droit, le coq sur la colonne) — SAM 905; ABV 396.8: Athéna (la main droite, le coq) — SAM 905. Un autre fr. est manifestement par lui: tête du coq de gauche, le pourtour du bouclier, une partie de la lance — SAM 705.

Plusieurs frr. sont de la même — le peintre des AP Samos :

1) Athéna (bouclier, tête, égide, bras droit, coq) — SAM 903.

2) Athéna (pointe de lance, tête) — SAM 706, 2937.

3) Athéna (tête) — SAM 2937.

4) Athéna (égide) — SAM 906, 2938.

5) Athéna (les serpents de l'égide) — SAM 906.

Fig. 3. 1012: groupe des coqs apparentés au p. d'Eucharidès

6) Athéna (petit fr. des serpents) — SAM 906.

Comparable au peintre d'Eucharidès, mais d'apparence plus archaïsante; comparable également au groupe du gorgoneion: Acropole 967: Athéna, pl. 60 — 218 (217), 219 (230); gorgoneia du bouclier — 1019 — 228 (225); 1020 — 228 (225); 1021 - 229 (243); 1022 — 226 (213). Ce dernier groupe imite manifestement le peintre de Berlin — donc après 480. Vue la chronologie proposée, on peut se demander s'il ne s'agit de dédication d'un ou de plusieurs Samiens — vainqueurs aux Panathénées immédiatement après la bataille de Mycalé, quand les Samiens se sont alliés aux Athéniens.

NB. L'étude des frr. à Vathy, amicalement autorisée par G. Schmidt qui prépare leur publication, ne semble pas être défavorable aux suggestions précédentes. Les attributions au beintre d'Eucharidès de même qu'au peintre des AP Samos pourront être multipliées. Plusieurs frr. par ce dernier, correspondant au minimum à cinq vases, sont peut - être cuits en même temps.

Artisan modeste, le peintre d'Eucharidès n'en est pas moins un personnage complexe. Il se rattache étroitement, notamment pour les vases à figures noires, à son maître, le peintre de Nikoxénos [4]. D'autre part, sa figure noire manifeste des relations avec Epiktétos II [5]; il y a dans son travail des liens avec le peintre de Berlin [6]; finalement, il a trouvé des successeurs et des imitateurs, pour la plupart d'une qualité bien inférieure à sa production. Ceci reste à être étudié, cependant on peut signaler quelques fragments de l'Acropole, qui illustrent ces rapports.

Nulle amphore panathénaïque n'a été attribuée au peintre de Nikoxénos; voici un fragment qui le rappelle quelque peu:

1008 - bras droit d'Athéna sortant de l'égide et le coq derrière elle sur une colonne au chapiteau ionique; 225 (214).

Le coq aux pieds courts et la colonne ionique rappellent des figurations d'Athéna à figures rouges par le peintre de Nikoxénos [7].

Un autre fragment fait état des relations entre le peintre d'Eucharidès et le peintre de Berlin :

961 - Athéna entre les deux coqs, épisème: la partie supérieure d'un char, en haut, languettes et palmettes; 219 (230).

L'Athéna est une version améliorée de celles d'Euergidès, les coqs rappellent le peintre de Berlin [8].

La déesse de la pièce suivante est proche du peintre de Munich 1519 [9], qui imite le peintre d'Eucharidès :

987 - buste d'Athéna; 221 (216).

Quatre fragments appartiennent au Groupe de Vatican G 23 [10], aussi proche du peintre d'Eucharidès :

985 pl. 58 - A, bas du corps d'Athéna avec les pieds, une partie du bouclier; 221 (216).

1074 - B, coureur; 233 (235).

1011 - A, le coq de gauche; 226 (213).

1076 pl. 62 - B, athlète; 234 (200).

Les deux premiers fragments sont de la même main qu'une amphore panathénaïque de ce groupe : Munich 1464 (ABV 406.6).

Plusieurs fragments, en général de qualité inférieure, sont plus ou moins apparentés au peintre d'Eucharidès; deux fragments de la même main représentent le point le plus bas :

1062 pl. 61 - lutteurs; 233 (235).

1065 - deux coureurs; 615 (228), 618 (248).

Groupe des coqs apparentés au peintre d'Eucharidès:

972 et 973 - le buste d'Athéna, son bras droit, le coq droit, languettes,

4. Cf. ABV 395.

5. Sir John Beazley a attribué d'abord deux amphores à col au peintre d'Eucharidès, pour les replacer ensuite dans l'œuvre d'Epiktétos II: AJA 1943, 477; ABV 398, 405.17 - 18.

6. Cf. B. Philippaki, The Attic Stamnos, 53 sqq.

7. Cf. ARV² 210 sq. 5,6,7, et aussi 8 (ce dernier vase sans coqs).

8. Cf. infra 1007, 1013, 1014.

9. Cf. ABV 407.

10. Cf. ABV 406 sq.

Fig. 4. 929: peintre d'Antiménès

palmettes, queue du coq gauche; 222 (223).

975 - main d'Athéna, le coq droit; 222 (223).

1012 - le coq gauche; 226 (213) (fig. 3).

Agora P 5341 - le buste d'Athéna, une partie du coq.

Le peintre des coqs aux points apparenté au peintre d'Eucharidès :

974 - palmettes, languettes, le casque d'Athéna, son bras droit, le coq droit; 222 (223).

976 - le bras droit d'Athéna, le coq droit; 222 (223).

977 pl. 57 - le casque d'Athéna, son bras droit, le coq droit; 227 (224).

999 - le coq droit; 224 (222).

1004 - le coq droit; 226 (213).

Voici quelques autres attributions, en dehors du cercle du peintre d'Eucharidès:

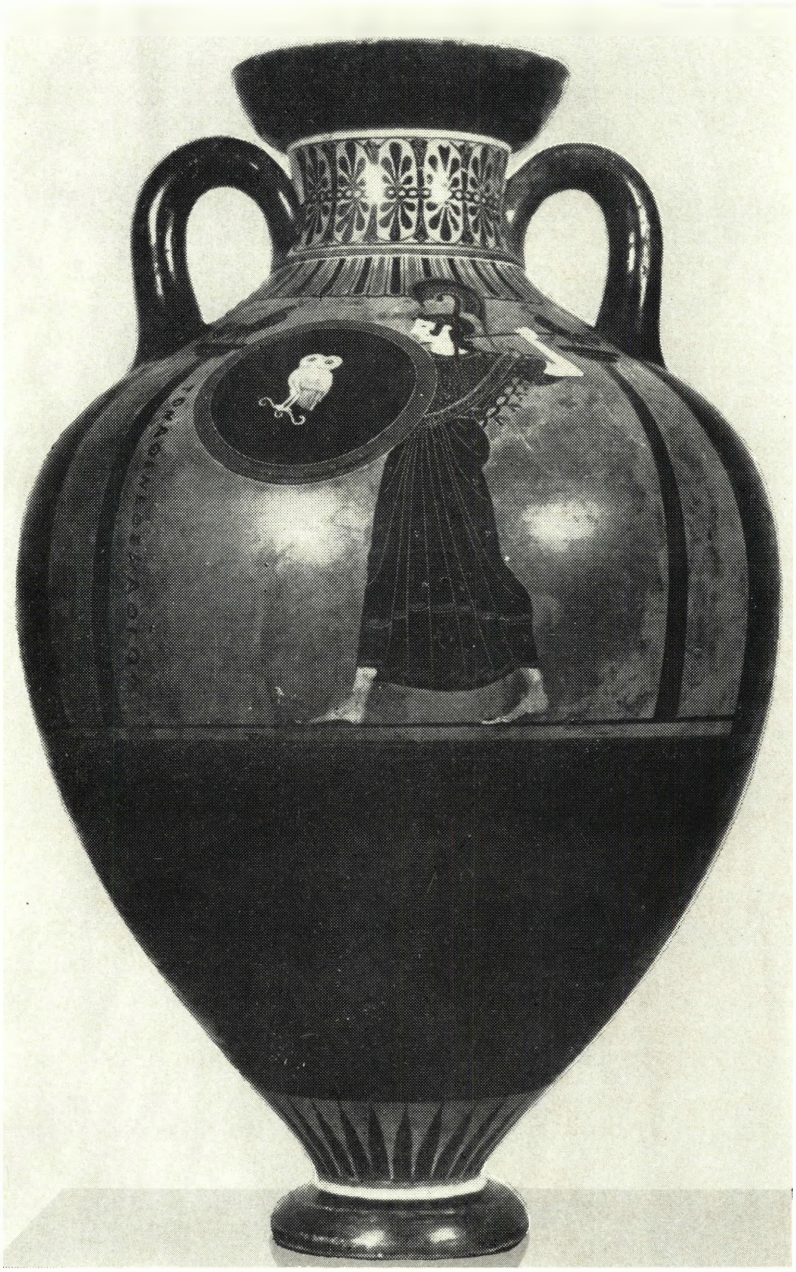

Fig. 5. Havanna, Instituto Nacional de Cultura. Amphore panathénaïque

Fig. 6. 1007: peintre de Berlin

Le peintre d'Euphilétos :

965 - la partie inférieure d'Athéna; 218 (217)[11].

Graef a considéré ce fragment comme ressemblant au groupe de l'amphore de Leyde qui est en effet attribuée au peintre d'Euphilétos (ABV 322.2).

Le peintre d'Antiménès :

929 - tête d'Athéna; 212 (208), 763 (224a)[12] (fig. 4).

Le peintre de la chouette de Havanne (ne figure pas dans ABV):

927 pl. 57 - buste fragmentaire d'Athéna et son bouclier, épisème: chouette; 212 (208).

Havanne, Instituto Nacional de Cultura, ex. coll. Conde Lagunillas - A, Athéna, épisème: chouette; B,? (fig. 5).

Munich 1454 - A, Athéna, épisème: chouette; B, coureurs; G. von Brauchitsch, Die panathenäischen Preisamphoren nr. 12, T. Lau — H. Brunn P. Krell, Die griechischen Vasen, pl. 11.1 (A).

L'identité de l'épisème et de l'Athéna entière est manifeste; dernières années du 6ème siècle.

Deux fragments sont comparables avec Epiktétos II (rappelons que son épisème standard est le Pégase):

1027 - A, bouclier, épisème : Pégase; 228 (225).

1030 - A, le coq gauche, une partie du bouclier, épisème: cheval; 229 (243).

11. Pour J. Binder, 965 appartiendrait à 964 — A, Athéna: l'égide, bras droit, coq sur une colonne ionique; 218 (217).

12. Cf. ABV 274.122 sqq.

Le peintre de Berlin (ou proche de lui, au minimum):

1007 - le coq droit; 227 (224) (fig. 6).

1013 - le coq gauche; 227 (224) [13].

1014 - le coq gauche; 225 (214).

Agora P 454 - le coq gauche.

Le groupe de Compiègne 895:

1104 - A, Athéna : l'égide, le bras droit; 223 (218).

1106 - A, le bras droit d'Athéna, le coq droit; 225 (214).

Agora P 2989 - A, Athéna.

Selon B. Graef, 1104 est très apparenté à 1102 pl. 64 que Beazley compare au groupe de Compiègne 895 (ABV 410).

Groupe de Robinson:

1041 ab - A, le coq de gauche, début de l'inscription *TONA [* , bouclier - épisème : Niké volant; 227 (224) et 224 (222).

Finalement deux fragments sont de la même main, sinon du même vase (non vidi); fin du 5ème siècle:

1121 - B, homme barbu; 237 (249), 621 (242).

1122 - B, éphèbe couronné; 237 (249).

Une amphore panathénaïque du Musée National est probablement par le même peintre:

451 (CC 754). A, Athéna, B, lutteurs entre pédotribe et arbitre; E. Schmidt, Archaistische Kunst pll. IV 1, V2.

Bien entendu, la richesse des fragments de l'Acropole non reproduits ne se limite point aux panathénaïques, mais ceci est une autre affaire. Cependant pour terminer, revenons au peintre d'Eucharidès: de même que B. Graef a classé ses amphores panathénaïques en série continue, il a — consciemment sans doute — fait suivre l'amphore 890 reproduite pl. 55 et attribuée par Beazley au peintre d'Eucharidès (ABV 396.26) par trois autres vases de la même main, mais non reproduits :

891 amphore. A, Dionysos, bouc, ménade, silène; 586, 430 (201).

892 amphore. A, Dionysos et lion, Apollon et chevreuil; 583, 415 (202).

893 péliké. A, flûtiste et komaste, B, komaste portant l'étui, chien, flûtiste; 569, 589, 424 (203), 457 (207), 468.

Finalement signalons encore deux fragments de l'Acropole par le peintre d'Eucharidès :

683 ab (d'un cratère (?), selon Graef), A, une partie d'un personnage en manteau, la partie supérieure d'une amphore. B, la base de la même amphore: vente d'huile ? ; 256 (121).

J. FREL

13. J. Binder: très proche du 1023; ce fragment excellent — pl. 58; 227 (224) — considéré ABV 409 comme proche du peintre de Berlin pourrait être dû au peintre lui-même.

Fig. 1. Festòs. Frammenti di pithos orientalizzante sul pavimento di una casa ellenistica a Occidente del Piazzale del Teatro minoico

ANTICHITÀ PRESSO GLI ANTICHI

Gli scavatori non raramente si imbattono, in mezzo a numerosi monumenti omogenei corrispondenti all'età della stazione da loro esplorata, in qualche singolo monumento appartenente invece senza dubbio a età molto più remote. In molti casi si tratta di oggetti fatti in materie solide, che possono essere di lunga durata —a esempio vasi di pietra—,che quindi possono essere rimasti in uso attraverso a parecchie generazioni; altre volte sono oggetti considerati preziosi, talvolta importazione di paesi lontani, e quindi gelosamente conservati per secoli quale retaggio familiare. Oggetti più modesti possono essere stati rinvenuti casualmente dagli antichi durante i loro lavori campestri o per fortuito rimaneggiamento di terreni o di ruderi; talvolta si è supposto che a tali rinvenimenti sia stato attribuito dai rinvenitori un valore talismanico — così come oggi è attribuito un valore magico, propiziatore di latte alla puerpera, ai sigilli antichi rinvenuti a Creta, donde il loro nome di γαλόπετρες: per esempio a qualche accetta preistorica di selce rinvenuta in mezzo a complessi di età ellenica, come

Fig. 2. Festòs. Metà superiore di pithos orientalizzante sul pavimento di una casa ellenistica del quartiere di Chálara

quelle rinvenute ad Arkades[1]. Non è escluso, anzi sembra del tutto verisimile, che presso agli antichi siano esistiti degli amatori e raccoglitori di oggetti appartenenti a età assai più remote di loro, forse non indotti a tale loro passione per il valore magico di tali oggetti, ma piuttosto per il loro valore artistico o per il loro carattere di curiosità: questo mi sembra essere il caso della collezione di cilindri orientali recentemente scoperti tra i ruderi del Palazzo di Cadmo a Tebe, perchè — accanto alle imitazioni di fabbriche cretesimicenee — si tratta di squisiti prodotti glittici attribuibili senza possibilità di errore a varie arti orientali — sumera, babilonese, mitannica, cassita, siriaca — distanti territorialmente e di diverse età, probabilmente dalla fine del III millennio al XIV sec. a. C.

Ma nei nostri recenti scavi a Festòs per tre volte ci siamo imbattuti nel fenomeno della riutilizzazione a secoli di distanza di oggetti rinvenuti dagli antichi per causa delle loro manomissioni di ruderi precedenti imposte da nuove pianificazioni urbanistiche del loro territorio: manomissioni tanto più radicali in quanto il primitivo palazzo minoico e la sua città, come le abitazioni delle epoche successive, in ogni età erano disposti su terrazze a livelli e lungo assi mutevoli di periodo in periodo.

Già durante una delle prime campagne

1. Cfr. «Arkades», Annuario, X - XII, 1927 - 29, p. 468.

Fig. 3. Festòs. Quartiere ellenistico a Occidente del Piazzale del Teatro minoico (Piazzale 1)

Fig. 4. Festòs. Il vano *l* del quartiere ellenistico a Ovest del Piazzale del Teatro minoico

del nostro nuovo ciclo di scavi iniziato nel 1950[2], un rapido saggio nell'area a Occidente del palazzo metteva in luce i resti di due vani, dalle loro suppellettili databili con sicurezza nell'età ellenistica, comunicanti attraverso a una porta dalla soglia ancora fiancheggiata da due blocchi ortostati dei due stipiti. Sul pavimento di uno dei due posava la metà superiore, ridotta in gran parte in frammenti, di un ampio pithos con decorazione in rilievo di età orientalizzante (fig. 1): attorno al ventre vediamo una fascia di spirali correnti, mentre in una zona metopale del collo v'era una figura animale, di un cane o una leonessa. La parte inferiore del pithos sembrava essere stata intenzionalmente segata via e asportata, mancandone ogni traccia. Sotto al pavimento su cui posava il pithos erano mescolate ceramiche di tutte le epoche fino all'ellenistica, comprendenti quelle delle più antiche fasi minoiche, suggerendo qui la presenza di una gettata per formare il piano pavimentale.

Alcuni anni più tardi, scavando un quartiere dell'abitato di Festòs lungo la china sud-orientale del colle dominato dal palazzo minoico, in località Chálara, ci si è presentata una testimonianza assai più evidente della medesima usanza. Qui il pavimento battuto di un ambiente di un vasto edificio ellenistico aveva coperto un moncone di muro di età precedente[3]: sul pavimento medesimo, quasi direttamente sopra al resto di muro posava la metà superiore di un simile pithos orientalizzante, ma questa volta con quasi tutti i suoi pezzi ancora in posto e facilmente restaurabili (fig. 2).

Fig. 5. Festòs. Il pithos iscritto geometrico dal vano ellenistico *l*

Anche questa volta tutta la parte inferiore del pithos risulta accuratamente segata via. La decorazione in rilievo sulla spalla e il ventre è la consueta di questa categoria festia a larghe baccellature e cani correnti, mentre sul collo è una grande metopa con un toro pascente.

Proprio nell'ultima campagna di questo nostro nuovo ciclo di scavi festii è stata messa in luce buona parte del quartiere ellenistico a Occidente del Piazzale Minoico I, comprendente i due vani poco sopra descritti[4].

2. Annuario, XXX - XXXII (N.S. XIV-XVI), 1953 - 54, p. 468 s., fig. 114.

3. Annuario, XLV - XLVI (N.S. XXIX-XXX), 1967 - 68, p. 94 s. figg. 44 - 45.

4. Annuario, XLIII - XLIV (N.S. XXVII - XXVIII), 1965 - 66, p. 376 ss.

Fig. 6. Festòs. L'iscrizione sul pithos della fig. 5

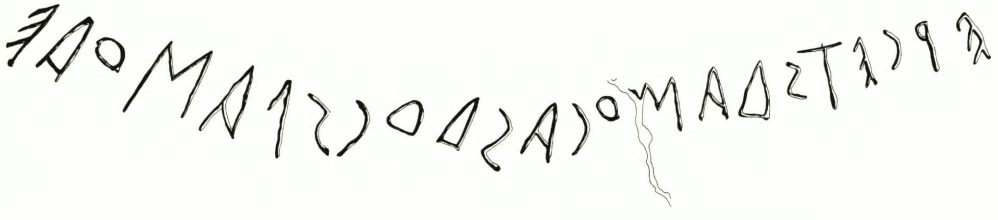

Dis. 1. L'iscrizione sul pithos della fig. 5

Subito accosto ad essi, nella fig. 3 vediamo un altro vasto ambiente, notevole oltre che per le sue dimensioni e la sua conservazione — che in un angolo raggiunge l'altezza di quasi 3 m. — anche per il fatto che esso ci testimonia la perseveranza attraverso ai secoli dell'antichissimo schema del *megaron* miceneo, palesando una *eschára* rettangolare nel centro fiancheggiata da due colonne sull'asse trasversale della casa di fronte all'ingresso (fig. 4). Sopra alle ceneri dell'*eschára*, come qua e là sul pavimento attorno, posavano ancora varie suppellettili caratteristiche dell'età ellenistica, come una olpé, delle lucernine, delle tazzine e altri frammenti ceramici; ma presso all'angolo sud - est dell'edificio giacevano, rovesciati sul fianco, ma rico-

struibili si può dire integralmente, due ampi pithoi: altra antichissima tradizione, quella dei pithoi per derrate accostati agli angoli delle case, tramandatasi a Creta attraverso a tutti i secoli dalla più antica età palaziale minoica, se non prima. Orbene, uno dei due pithoi (fig. 7) appartiene all'età medesima dell'edificio e di tutto il suo quartiere circostante, palesando una forma e una decorazione caratteristicamente ellenistiche; ma il secondo invece (fig. 5) è un oggetto risalente a un'età ancora più antica dei due esemplari precedentemente menzionati, quella geometrica, pithos che questa volta sembra essersi conservato intatto fino all'età della casa in cui è stato rinvenuto, ed essere stato riusato fianco a fianco, e per il medesimo fabbisogno, del pithos fabbricato contemporaneamente alla casa. L'eccezionale importanza del pithos geometrico è costituita da un' iscrizione che corre su un lato della sua spalla, subito accanto a un anellino in rilievo che forma un collarino sotto al collo (fig. 6, dis. 1). Consiste di sole 23 lettere, incise, con uno strumento a punta piuttosto grossa sull'argilla ancora fresca, prima della cottura del vaso, in andamento retrogrado, da destra a sinistra. I caratteri si presentano immediatamente come assai arcaici, e sono perfettamente leggibili, senonchè l'interpretazione dell'iscrizione è piuttosto ardua, ed è stata da me tentata in un lungo articolo[5].

Essendo risultato il pithos fuori dal

Fig. 7. Festòs. Il pithos ellenistico del vano *l*

contesto delle suppellettili della casa ellenistica, la datazione della sua iscrizione, contemporanea alla sua fabbricazione, può esserci offerta solamente dalla sua forma. L'evoluzione morfologica di questa categoria ceramica è lungi dall'essere sicuramente determinata. Uno studio dettagliato degli esemplari databili a noi finora accessibili, tra i quali vanno annoverati i numerosi provenienti dai nostri stessi recenti scavi di Festòs, ci ha portato alla conclusione che la nostra giarra iscritta non può scendere al disotto della fine dell'VIII sec. a. C. La nostra iscrizione risulta pertanto la più antica di Creta, come una delle pochissime iscrizioni greche finora scoperte che rientrano nei limiti di tale secolo, e apporta un nuovo argomento alla plausibile ipotesi della prima formazione nell'isola dell'alfabeto greco.

5. Κρητικὰ Χρονικά, 21 (1969), p. 153 ss.

L'ampio e interessante vano che ci ha restituito il pithos iscritto è stato risparmiato dalla distruzione cui è stata votata la maggior parte degli ambienti ellenistici vicini per consentirci di mettere in luce le sottostanti strutture minoiche. Rimuovendo questi altri ambienti abbiamo constatato che sotto ad essi non rimaneva traccia di ruderi e di suppellettili dell'età geometrica, ruderi e suppellettili che invece erano preservati lungo la china del colle tanto a Nord quanto a Sud di essi. A Nord anzi, sullo spiazzato in vetta alla collina antistante a Est alla facciata del moderno padiglione turistico, vari anni or sono in mezzo ai muri di alcune case si sono rinvenuti alcuni ampi pithoi della categoria festia con la decorazione in rilievo a elementi geometrici e zona metopale con un singolo animale sul collo, di cui abbiamo fatto cenno più sopra, pithoi si può dire intatti o almeno completamente reintegrabili. Questa ultima scoperta ci rende manifesto come, nel profondo ritaglio praticato in età ellenistica della terrazza a metà declivio della collina per la costruzione delle case da noi recentemente messe in luce, essendo rimosso in tale punto l'intero strato di ruderi dell'età geometrica, in mezzo ad essi possa essere stato scoperto intatto, e possa essere stato conservato e riusato, il nostro pithos iscritto.

Per di più tal genere di antiche scoperte, in mezzo a ruderi rimossi, di oggetti di età precedenti, aggiunge un elemento per la nostra comprensione del fenomeno dell'accentuato conservativismo dell'arte ceramica cretese. Basta mettere a raffronto i due pithoi rinvenuti affiancati nella nostra casa (figg. 5 e 7), nonchè le loro numerosi varianti di età geometrica e di età ellenistica, per vedere come dagli uni agli altri ben poco è mutato nella forma dei vasi e nella loro tecnica di fabbricazione, mentre solo talora qualche elemento decorativo ci può aiutare per la loro determinazione cronologica. E questa osservazione per l'arte ceramica può essere facilmente estesa a tutte le altre categorie artistiche, alle usanze e a molte altre espressioni della civiltà nell'isola di Creta attraverso i secoli.

DORO LEVI

Fig. 1. Fragment de la stèle (MN. 4801)

UNE STÈLE ARCHAÏQUE DU MUR DE THÉMISTOCLE

Une pièce de sculpture archaïque, récemment récupérée au Musée National d'Athènes, mérite d'être signalée ici, puisque, depuis sa découverte en 1907, elle n'était connue que par un croquis inexact et qu'on l'avait perdue de vue depuis lors. Il s'agit de la partie supérieure d'une stèle funéraire du VIe siècle avant J.-C., dont le relief a été mutilé et retravaillé au ciseau afin que la pierre puisse

Fig. 2. Dessin de la stèle (MN. 4801)

servir à la construction du mur de Thémistocle.

F. Noack avait décrit le fragment et en avait donné un dessin (Die Mauern Athens, AM 32 (1907), pp. 554 sq., fig. 34). La stèle avait été encastrée dans la base d'une tour du mur de défense près de Céramique. On sait que plusieurs monuments funéraires ont été remployés à la construction hâtive de ce mur, après avoir subi des mutilations nécessaires à ce but.

Le croquis inexact de Noack fut repris et reproduit par G.M.A. Richter, The Archaic Gravestones of Attica (1961), p. 34, no 47.

On a retrouvé récemment le fragment pendant les travaux d'arrangement des marbres antiques qui se trouvaient dans la cour du Musée National, parmi quelques pièces d'architecture et de sculpture. Son importance n'a pas échappé à l'oeil expérimenté du sculpteur du Musée, Monsieur S. Triantis, qui surveillait les travaux. Son identification avec le relief reproduit par le croquis de Noack est évidente malgré l'inexac-

Fig. 3. Croquis de la reconstitution

titude du dessin (à comparer les fig. 1 et 2 avec la fig. 4).

Sur le fragment conservé, il y a la tête et le torse d'un hoplite de profil vers la droite, coiffé du casque corinthien et tenant par la poignée son bouclier rond dont une partie du rebord et de la face intérieure sont conservés. Ceci a été complètement méconnu par Noack qui, en s'inspirant d'autres exemples, a cru que la main gauche de l'hoplite, dont le contour est visible, tenait une lance.

Sur le nouveau dessin et le croquis de la reconstitution (fig. 2 et 3) faits par le peintre du Musée, Monsieur C. Eliakis, les lignes du contour conservées sont marquées par un trait plus épais. Les détails sont dessinés *exempli gratia*. La surface, entre le contour du visage et la bande verticale d'encadrement à gauche, offre l'espace suffisant pour représenter une chevelure épaisse et le cimier du casque. La surface originale du fond, travaillée au ciseau fin, est conservée à cet endroit, à droite du visage (mais il y a une éraflure au-dessus du nez) et sur la face intérieure du bouclier.

Fig. 4. Dessin de F. Noack (AM 1907, p. 554)

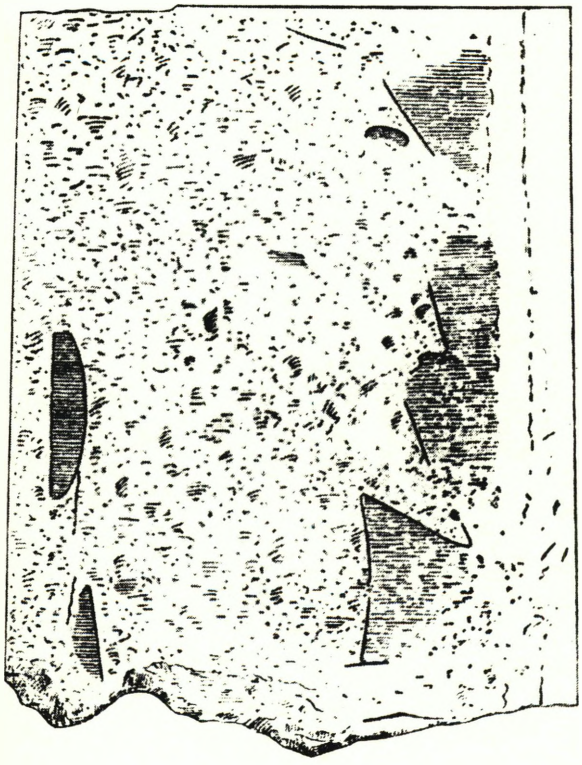

Un hoplite de profil, tenant verticalement une lance de la main gauche, est le sujet le plus fréquent sur les stèles du VIe siècle. Nous n'avons pas d'autres exemples que le nôtre, d'un hoplite tenant son bouclier.

Il n'y a que la base de Kouros MN. 3477, qui offre des figures proches de la nôtre, notamment le deuxième guerrier sur le côté droit de la base (ΑΔ 6 (1920/21), p. 15, fig. 7).

L'originalité de la représentation fait l'intérêt principal de la stèle mutilée, sur laquelle ne subsiste aucune trace de la lance. Celle-ci devait être tenue obliquement de la main droite, devant le corps, comme pour le guerrier de la base mentionnée plus haut et pour la figure d'une stèle plus ancienne du Musée National, nº 2687. Sur ces deux exemples la pointe de la lance est tournée vers le sol.

La surface du côté supérieur de la stèle, large de 14.5 cm., porte au milieu un trou rectangulaire de tenon, de 7 sur 14 cm. A gauche de ce trou, elle a été retravaillée grossièrement au ciseau ainsi que toute la partie correspondante de la face postérieure, tandis que, à droite du trou, le travail original au ciseau fin est conservé. La surface de deux côtés est intacte. Dans

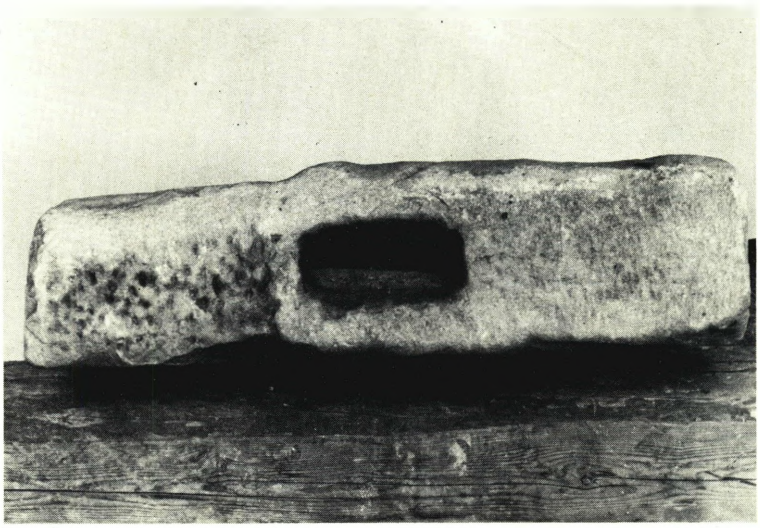

Fig. 5. Côté supérieur de la stèle

le trou de tenon est conservé le plomb (fig. 5) destiné à retenir le couronnement de la stèle en pièce séparée, probablement une palmette sur deux spirales. Suivant G. Richter, le couronnement fait d'une pièce séparée, aurait été de règle pour la période 550 - 525 avant J.-C., ce qui lui sert d'argument pour placer notre stèle fragmentaire dans le troisième quart du VIe siècle.

Nous proposons une date plus tardive, soit le dernier quart du siècle, à cause de proportions de la stèle qui s'éloignent du type étroit en faveur jusqu'en 520 et à cause de la ressemblance de l'hoplite avec les figures de la base du Musée National no 3477, qui date probablement d'un peu après 500 av. J. - C.

Les mesures données par Noack sont exactes: haut. 83 cm., larg. en bas 66.5 cm., en haut 62 cm., épaiss. 14.5 cm. D'après les proportions d'une stèle bien conservée, celle d'Aristion, MN. no 29 (Richter, fig. 156), la figure complétée de l'hoplite de notre fragment devrait mesurer environ 2.20 m. Si l'on ajoute la palmette et la prédelle, on arrive à une hauteur de 3.30 m. Ces dimensions sont exceptionnelles pour une stèle archaïque et elles montrent l'importance de ce monument, malheureusement mutilé, qui pose des problèmes de forme et de datation à cause de son originalité. Il est enregistré sous no d'inventaire 4801 du Musée National.

V. G. KALLIPOLITIS

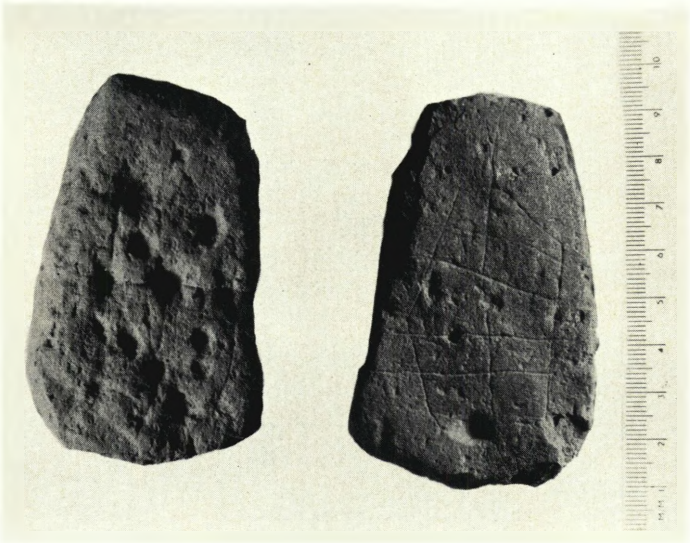

Εἰκ. 1. Ὄστρακον εὑρεθὲν εἰς Δρίτσα Βοιωτίας

ΟΣΤΡΑΚΟΝ ΕΚ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΔΡΙΤΣΑ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Ὁ παρὼν πίναξ (εἰκ. 1), ὡς καὶ τὸ σχεδιογράφημα (σχέδ. 1), ἀπεικονίζουν ὄστρακον εὑρεθὲν κατὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1969 εἰς τὴν ἀκρόπολιν, τὴν γνωστὴν ὡς «Πύργος» ἢ «Παλαιόκαστρον», κειμένην δυτικῶς τοῦ σημερινοῦ χωρίου Δρίτσα (=Ἅρμα). Ἡ ἀκρόπολις αὕτη ἐθεωρεῖτο συχνάκις — καὶ μᾶλλον ὀρθῶς — ὡς τοποθεσία τοῦ ἀρχαίου συνοικισμοῦ Ἐλεῶνος (νῦν Σπαῆδες) (βλ. Ulrichs, Reisen und Forschungen II, 77 - 80; Frazer, Pausanias V, 65; Philippson, RE V, 2319 - 2320).

Εὑρέθησαν δ' ἐκεῖ ὄστρακα ἁπασῶν σχεδὸν τῶν ἐποχῶν τῶν μεσολαβουσῶν ἐκ τῶν προϊστορικῶν χρόνων ἕως τοῦ μεσαίωνος. Ἀτυχῶς, ὅμως, ἡ τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ὀστράκου χρονολόγησις καθίσταται ἀδύνατος, καθ' ὅσον πρόκειται μόνον περὶ θραύσματος μιᾶς ἀστιλβώτου καὶ ἀβαφοῦς κεράμου, ἐκ τραχέος, ἐρυθροῦ, καλῶς ἐψημένου πηλοῦ. Ἴσως ἡ κεχαραγμένη παράστασις εἶναι ἁπλῶς σκαρίφημα, ποιηθὲν ὑπό τινος συγχρόνου παιδὸς ἢ ποιμένος· ἐν τούτοις, ἡ εὕρεσίς του ἐντὸς ἀρχαιολογικοῦ χώρου δημιουργεῖ πιθανότητα νὰ εἶναι τοῦτο πράγματι ἀρχαῖον.

Ἐφ' ὅσον ἀδυνατῶ νὰ ἀναφέρω ἐνδείξεις, ἀφορώσας εἰς τὴν φύσιν ἢ τὴν σημασίαν τῶν κεχαραγμένων σχεδίων, παρουσιάζω ἐνταῦθα τὰς παραστάσεις ταύτας, ἐλπίζων ὅτι εἰς τὸ μέλλον ἕτερός τις θὰ δυνηθῇ νὰ ἐπιρρίψῃ φῶς εἰς τὴν ἀναγνώρισίν των.

JOHN M. FOSSEY

NOTE ON A SHERD FROM THE VILLAGE DHRITSA, BOEOTIA

Fig. 1 and plan 1 show a coarse tile sherd from Dhritsa, Boeotia (found April 1969). Although the incised design on the sherd may be nothing

more than a modern « doodle », there is every chance that it is of genuine antiquity, being found on the site of an acropolis, frequently identified with the ancient settlement of Heleon, and one which has produced sherds of virtually all periods from Prehistoric times down to the Middle Ages.

JOHN M. FOSSEY

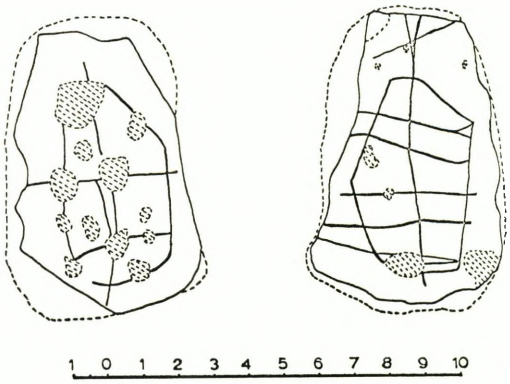

Σχέδ. 1. Διάγραμμα τῆς ἐπὶ τοῦ ὀστράκου κεχαραγμένης παραστάσεως (πρβλ. εἰκ. 1)

Εἰκ. 1. Χρυσῆ λαβὴ ξίφους ἐκ Μαλίων

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΕΛΕΤΗΝ ΤΟΥ ΜΙΝΩΪΚΟΥ ΑΝΑΓΛΥΦΟΥ

Τὰ μινωϊκὰ ἀνάγλυφα παρέμειναν μέχρι σήμερον ἐν πρακτικῶς ἀνεξερεύνητον πεδίον, ἐφ' ὅσον ἀπὸ τοῦ 1916 καὶ ἐντεῦθεν, ὅτε ὁ K. Müller συνέγραψε τὴν

σχετικὴν περὶ τῶν πρωΐμων ἀναγλύφων μελέτην του[1], οὐδεὶς ἠσχολήθη συστηματικῶς καὶ μονομερῶς μὲ αὐτὰ πλὴν τῶν συνήθων ἀναφορῶν εἰς τὰ περὶ τῆς κρητομυκηναϊκῆς τέχνης ἐγχειρίδια[2] ἢ παρεμπιπτόντως εἰς μελέτην συναφῶν θεμάτων[3]. Τὸ σχετικὸν ὑλικὸν ὅμως ἐπλουτίσθη, ὡς ἦτο ἐπόμενον, κατὰ πολὺ διὰ τῶν νέων ἀνασκαφῶν, συγχρόνως δὲ ηὐξήθησαν αἱ γνώσεις διὰ τὰς συγγενεῖς πρὸς τὸ ἀνάγλυφον τέχνας, ὥστε ἡ μελέτη τοῦ σημαντικοῦ τούτου τομέως τῆς τέχνης νὰ καθίσταται πράγματι ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη.

Προκαταρκτικῶς παρατίθενται ἐνταῦθα γενικαί τινες παρατηρήσεις, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν τεχνικὴν τοῦ ἀναγλύφου[4].

Ἡ βάσις τῆς δημιουργίας τοῦ μινωϊκοῦ ἀναγλύφου πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν Κρήτην. Ἤδη νεολιθικὰ καὶ προανακτορικά τινα πρώϊμα ἀγγεῖα[5] χαράσσονται τόσον βαθέως, ὥστε ἓν τμῆμα τῆς κεκοσμημένης ἐπιφανείας πράγματι ἐξέχει. Ἡ μεταχείρισις αὕτη προσδίδει εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τὴν αἴσθησιν τοῦ ἀναγλύφου καὶ ἀποτελεῖ πιθανῶς τὴν ἀρχὴν τῆς δημιουργίας του. Ἐὰν εἰς τὴν τεχνικὴν ταύτην ἑρμηνείαν προστεθῇ καὶ ἡ ἄποψις τῆς αἰσθητικῆς ἀνάγκης διὰ μίαν ἐπιφάνειαν, εἰς τὴν ὁποίαν τὸ κόσμημα θὰ ἦτο πλέον ἁπτὸν τοῦ συνήθους γραπτοῦ, ἀνάγκη ἡ ὁποία διαφαίνεται εἰς τὴν πρώϊμον Barbotine διακόσμησιν[6], δύναταί τις νὰ ἀντιληφθῇ ὅτι ἡ γένεσις τοῦ ἀναγλύφου δὲν ὑπῆρξε μόνον ἀποτέλεσμα τοῦ πειραματισμοῦ τῶν χαρακτῶν, ἀλλ' ἐπίσης διέξοδος τῶν αἰσθητικῶν ἀναζητήσεων τῶν Μινωϊτῶν. Οἱ τεχνῖται τῆς ἐποχῆς ὑπηρετοῦν συνειδητῶς τὴν διακοσμητικὴν ταύτην μέθοδον καὶ τὴν ἀσκοῦν διὰ διαφόρων τρόπων. Οὕτω, ἀνάγλυφον ἀποτέλεσμα, πλὴν τῆς προαναφερθείσης Barbotine διακοσμήσεως τῶν ἀγγείων, δίδει ἡ τεχνικὴ τῆς κοκκιδώσεως[7], ἡ ἐπίθεσις σύρματος[8], ὡς ἐπίσης ἡ σφυρήλατος (repoussé) τεχνική[9] κοσμημάτων ἐκ Μόχλου καὶ Μεσαρᾶς, τεχνικὴ ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται μέχρι καὶ τῶν νεοανακτορικῶν χρόνων[10] (εἰκ. 1). Τὸ ἀνάγλυφον, τὸ ὁποῖον ἐπετεύχθη διὰ τῶν μεθόδων τούτων, εὑρίσκεται ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς παρούσης μελέτης. Ἐνταῦθα ἐρευνᾶται κυρίως τὸ ἀνάγλυφον, τὸ ὁποῖον ἐγεννήθη ἀπὸ τὴν ἐγχάραξιν καὶ τὸ πλάσιμον ἑνὸς θέματος ἐκ τοῦ σώματος καὶ ἐπὶ τοῦ σώματος ἑνὸς βασικοῦ πεδίου, δίδον τὴν ἐντύπωσιν τῆς συμπληρώσεως καὶ ὄχι τῆς ἀφαιρέσεως, ὡς φαίνεται εἰς τὴν μίαν ὄψιν τῆς σφυρηλάτου τεχνικῆς.

Εἰς τὴν μινωϊκὴν περίοδον τὸ ἀνάγλυφον δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς τρεῖς βασικοὺς τύπους. Τὸ ἐπιπεδόγλυφον,

1. K. Müller, Frühmykenische Reliefs aus Kreta und vom griechischen Festland, JdI 30 (1915), σ. 242 - 336.

2. E. Vermeule, Greece in the Bronze Age, Chicago 1964, σ. 214 κ.ἑ.

3. Helen J. Kantor, Ivory carving in the Mycenaean period, Archaeology 13 (1960), σ. 14 - 25.

4. Ἡ παροῦσα μελέτη ἀποτελεῖ σύνοψιν ἑτέρας εὐρυτέρας περὶ τῶν μινωϊκῶν ἀναγλύφων ἐργασίας.

5. C. Zervos, La Crète néolithique et minoenne, Paris 1956, εἰκ. 100, 144, 145.

6. Zervos, ἔ.ἀ., εἰκ. 121 ἀριστερά, 122 κέντρον.

7. Βάτραχος Κουμάσας ἐν C. Zervos, ἔ.ἀ., εἰκ. 201.

8. Κύλινδρος Ἁγ. Ὀνουφρίου, ἔ.ἀ.

9. R. Seager, Explorations in the island of Mochlos, Boston 1912, εἰκ. 8, 9.

10. Πρβλ. τὰ μεταλλικὰ ἀγγεῖα ἐκ Κνωσοῦ, Evans, PM II, εἰκ. 402 - 404.

τὸ περίγραμμα τοῦ ὁποίου ἔχει τὸ αὐτὸ περίπου ὕψος πρὸς τὴν λοιπὴν ἐπιφάνειαν, τὸ χαμηλὸν ἀνάγλυφον, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ διακόσμησις ὀλίγον μόνον ἐξέχει τῆς λοιπῆς ἐπιφανείας καὶ μάλιστα μὲ ἁπαλὴν διαβάθμισιν, καὶ τὸ ἔξεργον ἀνάγλυφον, τὸ ὁποῖον ἐξέχει τόσον, ὥστε μόνον λόγῳ τῆς προσαρμογῆς του ἐπὶ μιᾶς ἐπιφανείας διαφέρει ἑνὸς ὁλογλύφου ἔργου.

Κατὰ τὴν προανακτορικὴν περίοδον οἱ ἔξεργοι, σχεδὸν ὁλόγλυφοι, κύνες τῶν πωμάτων τῶν λιθίνων πυξίδων ἐκ Μόχλου [11] (εἰκ. 2) καὶ Ζάκρου [12] ἀποτελοῦν δείγματα τοῦ τρίτου εἴδους τοῦ

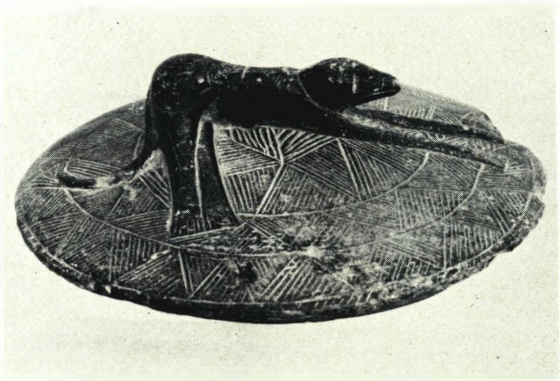

Εἰκ. 2. Πῶμα πυξίδος ἐκ Μόχλου

ἀναγλύφου. Εἰς ἀμφότερα ὁ κόσμος τοῦ ζώου ἀναδύεται ἐκ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου ὡς ἰδιαίτερος ὄγκος. Τὸ χαμηλὸν ἀνάγλυφον δὲν εἶναι ἀσύνηθες κατὰ

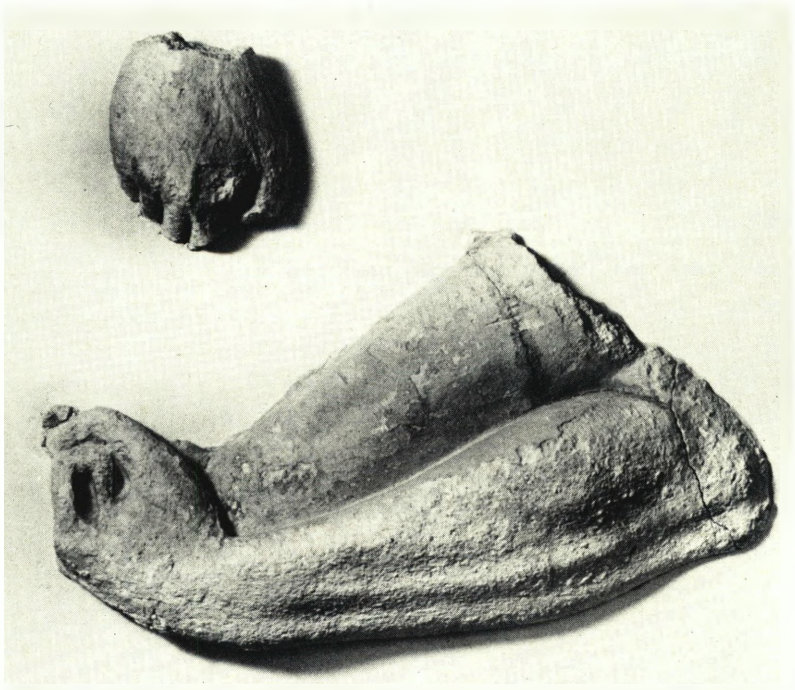

Εἰκ. 3. Ἀνάγλυφοι χεῖρες ἐκ κνωσιακῆς τοιχογραφίας

11. Σπ. Μαρινάτος - M. Hirmer, Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάς, Ἀθῆναι 1959, εἰκ. 6.

12. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1963, πίν. 154 β.

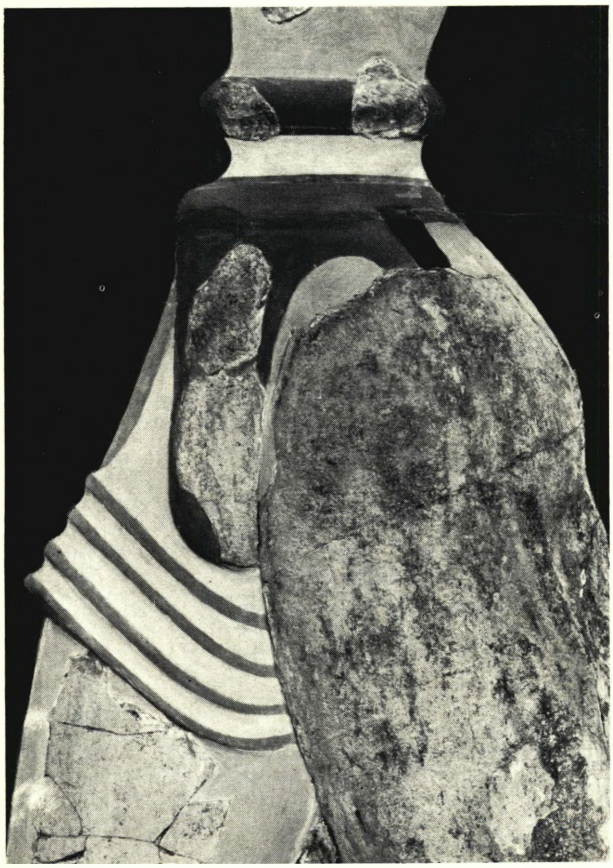

Εἰκ. 4. Κνωσός. Ἀνάγλυφον σῶμα τοῦ πρίγκιπος - ἱερέως

τὴν περίοδον ταύτην, χρησιμοποιούμενον εἰς τὴν διακόσμησιν λιθίνων ἀγγείων [13] καὶ εἰς τὰ μὴ συμπεριλαμβανόμενα ἐνταῦθα σφυρήλατα κοσμήματα τοῦ Μόχλου καὶ τῆς Μεσαρᾶς. Ἀντιθέτως εἰς πλακίδιον ἐκ Μαλίων μετὰ γεωμετρικῶν κοσμημάτων [14] δίδεται ἓν δεῖγμα μιᾶς τεχνικῆς σχετικῆς πρὸς τὸ ἐπιπεδόγλυφον.

Κατὰ τὴν περίοδον τῶν πρώτων ἀνακτόρων ἀναγνωρίζεται συνειδητὴ προσπάθεια ἀναπτύξεως τοῦ ἀναγλύφου εἰς τὴν κλασσικήν του πλέον ἔννοιαν. Τὸ κόσμημα ἢ ἡ παράστασις ὑψοῦται ἐλαφρῶς ἐκ τῆς ἐπιφανείας, ὥστε δὲν ὁμοιάζει βυθισμένον εἰς αὐτὴν ἢ ἕτοιμον νὰ ἀποκολληθῇ, ὡς εἰς τὴν προηγουμένην περίοδον. Χαρακτηριστικὴν ἀπόδειξιν τῆς ἐπιζητήσεως τοῦ ἀναγλύφου εἰς αὐτὴν τὴν περίοδον δίδουν αἱ ἀνάγλυφοι διακοσμήσεις εἰς τὰ πήλινα ἀγγεῖα, ὡς τὰ ὄστρεα εἰς ἀγγεῖον ἐκ Φαιστοῦ [15], οἱ ναυτίλοι καὶ καρκίνοι [16], οἱ κοσμοῦντες ἀγγεῖα ἐκ Κνωσοῦ, τὰ λεγόμενα Barnacle ἀγγεῖα [17], τέλος δὲ ἡ ἐμπίεστος διακόσμησις εἰς ὡρισμένα ᾠοκέλυφα ἀγγεῖα [18], ἡ ὁποία δίδει μίαν πλαστικότητα εἰς τὴν ἐπιφάνειαν.

Χαρακτηριστικὰ δείγματα τοῦ πρωτοανακτορικοῦ ἀναγλύφου ἀποτελοῦν τὰ πλακίδια ἐκ φαγεντιανῆς ἐκ Κνωσοῦ [19], τὰ ὁποῖα σώζουν παραστάσεις ἀναγλύφων τοξοτῶν, πόδας καὶ σώματα ἑτέρων μορφῶν, κεφαλὰς καὶ σώματα ζώων. Τὰ περιγράμματα τῶν ἀναγλύφων τούτων εἶναι σαφῆ· δὲν ὑπάρχει διαβάθμισις ἐκ τοῦ ἑνὸς ἐπιπέδου πρὸς τὸ ἕτερον καὶ αἱ μορφαὶ ὁμοιάζουν ὡς νὰ ἐκτινάσσωνται ἀποτόμως καὶ κατακορύφως ἐκ τῆς ἐπιφανείας.

Ἡ παλαιοτέρα παράδοσις λαμβάνει συγκεκριμένην μορφὴν καὶ προάγεται ἀπὸ τεχνικῆς εἰς τέχνην κατὰ τὴν περίοδον τῶν νέων ἀνακτόρων καὶ κυρίως περὶ τὸ τέλος τῆς ΜΜ καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς ΥΜ περιόδου. Ἡ προτίμησις, ἡ ἀγάπη

13. Πυξὶς Μαρωνιᾶς, Σπ. Μαρινᾶτος - M. Hirmer ἔ.ἀ., εἰκ. 7, μικύλλον ἀγγεῖον ἐκ Πλατάνου, Evans, PM II, εἰκ. 104.

14. Études Crétoises VII, P. Demargne, Exploration de Nécropole, πίν. LXVII, 4.

15. Evans, PM IV, σ. 117, εἰκ. 83.

16. PM I, σ. 521, εἰκ. 370, σ. 522, εἰκ. 381.

17. PM IV, σ. 102, εἰκ. 167, 168.

18. Ἔ.ἀ., σ. 243, εἰκ. 183, 1, 2.

19. Ἔ.ἀ., σ. 309, εἰκ. 228 - 230.

τῶν Μινωϊτῶν διὰ τὸ ἀνάγλυφον διαφαίνεται εἰς τὸ πλῆθος καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν δι' ἀναγλύφων θεμάτων κοσμουμένων πίθων [20]. Τὸ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον χρησιμοποιοῦν οἱ τεχνῖται, ποικίλλει: λίθος, πηλός, χαλκός, κονίαμα (εἰκ. 3 καὶ 4), ἐλεφαντοστοῦν, κλπ. Ἡ ἐπιφάνεια, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐργάζονται, εἶναι ἐπίσης ἐπίπεδος ἢ καμπύλη, ἀναλόγως τοῦ εἴδους τοῦ ἀντικειμένου. Πήλινα καὶ λίθινα ἀγγεῖα, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, λύχνοι, ἐπενδύσεις ἑτέρων ἐπιφανειῶν, κοσμήματα, κτένια, κλπ. Τὸ ὕψος τοῦ ἀναγλύφου διαφέρει ἐπίσης κατὰ τὴν ἀρχὴν τῶν νεοανακτορικῶν χρόνων. Πήλινα σκεύη ἐκ Κνωσοῦ κοσμοῦνται δι' ἐξέργων ὄφεων ἢ κανθάρων [21], οἵτινες δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ὁλογλύφων.

Εἰς τὰ ἀριστουργηματικὰ λίθινα ἀγγεῖα ἐξ Ἁγίας Τριάδος [22], Ζάκρου [23] καὶ Κνωσοῦ [24], ἡ παράστασις ἀποδίδεται διὰ χαμηλοῦ ἀναγλύφου. Εἰς ὡρισμένα ἐκ τούτων, ὡς εἰς τὸ «ποτήριον τῆς ἀναφορᾶς» καὶ τὸ ρυτὸν τοῦ Ζάκρου, τὸ ἀνάγλυφον ἔχει μικρότερον ὕψος, χωρὶς ὅμως νὰ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐπιπεδόγλυφον. Δι' ὡρισμένας ἐσωτερικὰς λεπτομερείας χρησιμοποιεῖται ἡ ἐγχάραξις. Ἡ διάθεσις αὕτη διὰ τὴν μὴ ἀνάδειξιν τῶν ὄγκων, προσδίδει εἰς τὸ ἔργον μεγαλυτέραν κομψότητα. Ἡ παράστασις βράχου εἰς ἐλεφάντινον πλακίδιον ἐκ Κνωσοῦ [25] ἀποδίδεται διὰ τεχνικῆς κειμένης μεταξὺ ἀναγλύφου καὶ ἐγχαράξεως, ἐνῷ εἰς τμῆμα ἀναγλύφου ἀγγείου ἐκ Κνωσοῦ μετὰ παραστάσεως παλαιστοῦ [26] ἡ κεφαλὴ ἀποδίδεται διὰ χαμηλοῦ ἀναγλύφου καὶ τὸ κατώτερον τμῆμα τοῦ σώματος εἶναι σχεδὸν ἐγχάρακτον. Εἰς τὸ ἀγγεῖον τοῦτο, τὸ ὁποῖον εἶναι προφανῶς ἡμιτελές, ἡ δὲ διαφορὰ ὕψους τοῦ ἀναγλύφου δὲν εἶναι ἠθελημένη, διαφαίνεται καὶ ἡ πορεία ἐργασίας τοῦ καλλιτέχνου.

Ὁ διάφορος οὗτος τρόπος ἀποδόσεως τοῦ ἀναγλύφου εἰς τὸ αὐτὸ ὑλικὸν κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον δεικνύει σαφῶς ὅτι τὸ ἑκάστοτε ὕψος τοῦ ἀναγλύφου δὲν ὀφείλεται εἰς τὸν συρμὸν τῆς ἐποχῆς ἢ

20. PM IV, σ. 534 κ.ἑ.

21. C. Zervos, ἔ.ἀ., εἰκ. 470 - 471, PM I, σ. 239, εἰκ. 180.

22. Σπ. Μαρινᾶτος - M. Hirmer, ἔ.ἀ., εἰκ. 100 - 107.

23. Leonard von Matt, Das Antike Kreta, Würzburg 1967, εἰκ. 192 - 194.

24. Evans, PM III, σ. 65, εἰκ. 37, σ. 106, εἰκ. 59, IV, σ. 600, εἰκ. 595.

25. Μουσεῖον Ἡρακλείου.

26. Evans, PM I, σ. 689, εἰκ. 510.

Εἰκ. 5. Παλαιστὴς ἐπὶ λιθίνου ἀγγείου ἐκ Κνωσοῦ

Εἰκ. 6. Δαίμονες εἰς ὄστρεον ἐκ Φαιστοῦ

τὸ ὑλικόν, ἀλλ' εἰς τὴν ἱκανότητα, τὴν διάθεσιν καὶ τὴν εὐαισθησίαν τοῦ καλλιτέχνου δημιουργοῦ, ἢ τοῦ ἁπλοϊκοῦ τεχνίτου. Τὰ θέματα τῶν νεοανακτορικῶν ἀναγλύφων εἶναι γεωμετρικά [27], φυτικά [28], ζωϊκὰ ἐκ τοῦ κόσμου τῆς θαλάσσης [29] ἢ τῆς ξηρᾶς [30], πολεμικαὶ σκηναί [31], ἀγῶνες [32] (εἰκ. 5), θρησκευτικαὶ σκηναί [33] (εἰκ. 6), ἀπεικονίσεις ἱερῶν οἰκοδομημάτων [34], ἀλλ' ἐπίσης μεμονωμένα ἀντικείμενα, ὡς ζώνη μετ' ἐγχειριδίου [35] καὶ κόμβοι [36].

Τὸ ἀνάγλυφον ἐξακολουθεῖ νὰ ἀκμάζῃ καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῶν νέων ἀνακτόρων καὶ τὴν ἀρχὴν τῶν μετανακτορικῶν χρόνων. Τὸ κτένιον [37] καὶ ἡ ἐλεφαντίνη πυξὶς [38] ἐκ Κατσαμπᾶ, ὅσον καὶ ἡ σειρὰ τῶν ἐξ Ἀρχανῶν ἐλεφαντοστῶν, τὸ μοναδικὸν ὑποπόδιον, τὸ Taranu τῶν πινακίδων [39] καὶ τὸ ἐκπλη-

27. Σπεῖραι εἰς ἀγγεῖα ἐκ Κνωσοῦ, Evans, PM III, εἰκ. 10, IV, εἰκ. 875.

28. Πήλινον τεμάχιον ἀγγείου κοσμούμενον διὰ φυλλωτῶν κλάδων, Μουσ. Ἡρακλείου 5752.

29. Ὀκτάποδες εἰς λίθινον πρότυπον βάρος ἐλέγχου τῶν ταλάντων (C. Zervos, ἔ.ἀ., εἰκ. 495) καὶ τμῆμα λιθίνου ρυτοῦ ἐκ Κνωσοῦ (Evans, PM II, σ. 227, εἰκ. 130).

30. Κάπρος (Evans, PM I, σ. 676, εἰκ. 496), συμπλέγματα ζώων (ἔ.ἀ. I, σ. 510, εἰκ. 366 - 367, IV, σ. 1006, εἰκ. 956).

31. Ἔ.ἀ. III, σ. 106, εἰκ. 59.

32. Ρυτὸν Ἁγ. Τριάδος (Σπ. Μαρινᾶτος - M. Hirmer, ἔ.ἀ. εἰκ. 106 - 107), ἀνάγλυφα μετὰ παραστάσεως ἀγώνων ἐκ Κνωσοῦ (Evans, PM III, σ. 497 κ.ἑ.).

33. Πομπὴ καὶ προσφορὰ δώρων εἰς ἱερὸν κορυφῆς ἐκ κνωσιακοῦ θραύσματος (C. Zervos, ἔ.ἀ., εἰκ. 483), δαίμονες εἰς ὄστρεον ἐκ Φαιστοῦ (ἔ.ἀ., εἰκ. 518).

34. Ρυτὸν Ζάκρου (Leonard von Matt, ἔ.ἀ.).

35. PM IV, σ. 932, εἰκ. 903 - 4.

36. Εἰς ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον ἐκ Παλαικάστρου, PM I, σ. 432. εἰκ. 310 d.

37. Στ. Ἀλεξίου, Ὑστερομινωϊκὸς τάφος λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπᾶ), Ἀθῆναι 1967, πίν. 34.

38. Leonard von Matt, ἔ.ἀ., εἰκ. 95, Στ. Ἀλεξίου, ἔ.ἀ., πίν. 30 - 33.

39. Ἰ. Α. Σακελλαράκη, Ἐλεφαντοστᾶ ἐκ τῶν Ἀρχανῶν. Ἀνακοίνωσις εἰς Α΄. Μυκηνολογικὸν Συνέδριον.

κτικῆς τέχνης πλακίδιον μὲ τὸν αἴγαγρον [40] (εἰκ. 7) δεικνύουν τὴν κατ' ἐξακολούθησιν ἐπίδοσιν τῶν Μινωϊτῶν εἰς τὴν τέχνην τοῦ ἀναγλύφου.

Κατὰ τὸ τέλος, ὅμως, τῶν μετανακτορικῶν χρόνων εὑρίσκεται τὸ μινωϊκὸν ἀνάγλυφον εἰς τὴν δύσιν του. Πήλινον πλακίδιον μετὰ παραστάσεως θεᾶς μεθ' ὑψωμένων τῶν χειρῶν [41] καὶ ἕτερον μετὰ παραστάσεως δύο ἐραλδικῶν ζώων ἐκ Γόρτυνος [42] εἰς ὑψηλὸν ἀνάγλυφον, εἶναι σχεδὸν ἄτεχνα. Αἱ μορφαὶ δὲν ἔχουν ἴχνος πλαστικότητος καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ λεπτομέρειαι κυρίως ἀποδίδονται δι' ἐγ-

40. J. A. Sakellarakis, Minoan cemeteries at Archanes, Archaeology 20 (Ὀκτώβριος 1967), σ. 278, εἰκ. 7.

41. Κρητ. Χρον. ΙΒ', πίν. ΣΤ' 3.

42. Doro Levi, Atti della scuola. Annuario Vol. 35, 36 N.S. 19 - 20 (1957 - 1958), σ. 393

Εἰκ. 7. Ἀρχάνες. Ἐλεφάντινον πλακίδιον

χαράξεως. Μετὰ τὴν τελευταίαν, ὅμως, ταύτην περίοδον τοῦ παρηκμασμένου μινωϊκοῦ ἀναγλύφου, μία νέα, ἐξωτερικὴ πνοὴ θὰ ἀναζωογονήσῃ, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ σιδήρου, τὸ κρητικὸν ἀνάγλυφον [43].

ΕΦΗ ΣΑΠΟΥΝΑ - ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

43. Doro Levi, Atti della scuola, Annuario Vol. 33, 34 N.S. 17 - 18 (1955 - 1956), σ. 300 - 301, εἰκ. 15 - 17, πίν. I, C.

BEOBACHTUNGEN ZU MINOISCHEN RELIEFS

Das minoische Relief bedarf systematischer Untersuchung. Seit K. Müllers Studie von 1916 besteht in diesem Bezug eine Lücke. In dem vorliegenden Artikel, der ein Auszug aus einer grösseren Arbeit über das minoische Relief ist, wird der Versuch unternommen, die wichtigsten Relieftypen zu unterscheiden und es werden Beobachtungen angestellt über Material, Art seiner Behandlung, sowie die menschlichen und figürlichen Motive in den verschiedenen Perioden der minoischen Kultur (Abb. 1 - 7).

EFI SAPOUNA - SAKELLARAKIS

A PREHISTORIC HOUSE MODEL FROM MELOS

Excavations of prehistoric sites in the Cyclades have shown that houses had mostly a rectilinear plan [1]. Scholars usually consider these houses as having terraced flat roofs [2], a practice still in use among the islanders in the Aegean nowadays.

On the other hand, on the Greek mainland, a form of pitched roof was in use, i.e. either a beehive dome on circular huts, or a ridged roof on the rectilinear buildings and elliptical houses [3].

It has been admitted however, that at Thermum in Aetolia some buildings were covered with vaulted roofs [4]. These roofs, perhaps pointed in section [5], were suitable for oblong

1. Chr. Zervos, L'art des Cyclades, p. 17 ff. For more recent discoveries, Chr. Doumas, AD 19 (1964): Chronika, p. 410 - 411, J. Caskey, ibid. p. 414.

2. W. Dinsmoor, The architecture of ancient Greece, p. 4 ff. D. Robinson, RE Suppl. VII, 229, 234.

3. W. Dinsmoor, op. cit., p. 6, Fiechter, RE VII, 2, 2524.

4. C. Rhomaios, AD 1 (1915), p. 233 and p. 277. The vaulted roof has been questioned by E. Dyggve, Das Laphrion, p. 324 ff., but see also D. Robinson, op. cit., 244.

5. W. Dinsmoor, op. cit., p. 6.

Fig. 1-3. A prehistoric house model from Melos

buildings with apsidal backs. As J. Harland suggests, the earlier MH apsidal buildings were roofed with a real vaulted, hooped construction [6]. Yet it has been suggested that this kind of hooped roof was known throughout the Mediterranean in prehistoric times and was widely distributed, although there is no evidence for this [7].

In view of the fact that curvilinear buildings are not entirely lacking in the Prehistoric Cyclades [8], it seems probable that a kind of vaulted roof was used, in which case the Cyclades did not constitute an exception to the Mediterranean rule.

The recent acquisition of a house model by the Melos Museum (published in this paper) gives an idea of the kind of roof which might have been used in prehistoric Cycladic buildings.

This model is made of a soft local tufa (sandstone) [9] and represents a rectangular building, the lateral walls of which lean outwards so that it widens at the top (figs. 1-3). Front and back are vertical. The semicylindrical upper part of the model shows a projecting vaulted roof. The entrance appears at one end in the form of a niche (the present hole is made by the peasants, searching for treasure), and the corner posts that support the lateral walls can be clearly perceived.

6. Life in a Minyan Village, Archaeology 1948, p. 95.

7. Sp. Marinatos. Ἀετός, Χαριστήριον εἰς Α. Ὀρλάνδον. Α', p. 13 ff.

8. N. Kontoléon, ΠΑΕ 1949, p. 122.

9. Dimensions: length 0.19 m., width

These, to judge from their inclination, were obviously made of light material such as wood, branches, reeds and the like.

The finder stated that the house model came from a grave found in NE Melos: the site Ayiasmata lies NE of Zephyria, on the road from Adamas to Komia; trial investigations at the site indicated brought to light an EC trapezoidal cist grave (fig. 4). According to the same person the model was found about twenty years ago resting on a slab next to the long side of this grave. Obsidian blades and two «black» vases were said to be found along with the house model; unfortunately none of these objects has been seen since.

From the information available the context appears to be Early Cycladic.

in plan 0.14 m., in the upper part 0.18 m., height 0.20 m.

Similar graves are reported by the peasants to have been found in the same area many years ago; these tombs were already destroyed when the tomb with the model was discovered. The material used for the model, tufa, is not unknown in Prehistoric Melos; a tufa ship model has recently been found in the area of the Phylakopi cemetery [10]. All this supports an EC date for the model, which appears to be of great importance, adding much to our limited knowledge of EC architecture.

As grave gifts both the house model and the ship model have possibly a special significance. The ship model may have a symbolic sacred character [11] while the house model could represent the dwelling of the dead.

F. ZAFIROPOULOU

10. AD 21 (1966): Chronika, p. 387.

11. Chr. Zervos, op. cit., p. 258, J. Thimme, Antike Kunst 1965, p. 84.

Fig. 4. An EC trapezoidal cist grave

ΕΡΕΤΡΙΑ: ΠΟΜΠΙΚΗ ΟΔΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΙ ΑΜΦΟΡΕΙΣ

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἔτους 1969 ἦσαν ἰδιαιτέρως ἀποκαλυπτικὰ διὰ τὴν ἐρετριακὴν ἱστορίαν, τοπογραφίαν καὶ πολεοδομίαν. Περιορίζομαι εἰς τὴν παρουσίασιν τοῦ πλέον σημαντικοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐντυπωσιακοῦ εὑρήματος:

Ὀκτὼ παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς[1] εὑρέθησαν εἰς θραύσματα ἐντὸς δύο ἀποθετῶν παραπλεύρως ἀρχαίας ὁδοῦ, τμῆμα τῆς ὁποίας ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ οἰκοπέδου ἀριθ. 740 (Ε/5) (εἰκ. 1 καὶ σχέδ. 1, 30[2]). Ὡς ἐβεβαιώθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν καὶ ἑτέρου οἰκοπέδου (ἀριθ. 726, Ε/6) (σχέδ. 1, 31) ἡ ὁδὸς αὕτη, πλάτους 6 μ. τοὐλάχιστον (διὰ ταύτης διήρχετο καὶ πήλινος ἀγωγὸς ὑδρεύσεως, ἐνισχυμένος κατὰ πυκνὰ διαστήματα διὰ δακτυλίων μολύβδου), ἀπετέλει προφανῶς μίαν τῶν κεντρικῶν ὁδικῶν ἀρτηριῶν τῆς πόλεως. Ἐκκινοῦσα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐκ τῆς ἀγορᾶς[3] καὶ κατευθυνομένη πρὸς Β., διήρχετο μεταξὺ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (σχέδ. 1, 12) καὶ τῆς δημοσίας Κρήνης[4] (σχέδ. 1, 13) καὶ κατέληγεν εἰς τὸ Στάδιον καὶ τὸ Γυμνάσιον (σχέδ. 1, 4-5). Δὲν εἶναι τολμηρὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ὡς πομπική, εἰς περιστάσεις τελέσεως ἐπισήμων ἀγώνων ἐν τῷ Σταδίῳ. Δὲν ἀποκλείεται οἱ παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς νὰ εἶχον στηθῆ κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ ταύτης, ὡς τρόπαια, εἰς ἀνάμνησιν τῆς νίκης Ἐρετριέων ἀθλητῶν (εἴτε ἀπόγονοι Ἀθηναίων κληρούχων ἦσαν οὗτοι εἴτε γηγενεῖς Ἐρετριεῖς[5]) εἰς τὴν πάλην καὶ τὸ παγκράτιον. Ἀναφέρω μόνον τὴν πάλην καὶ τὸ παγκράτιον, διότι εἰς τὰ δύο ταῦτα ἀγωνίσματα περιορίζονται αἱ παραστάσεις ἐπὶ τῶν ἀμφορέων (εἰκ. 2 β καὶ 3 β). Τρεῖς φέρουν τὴν ἐπιγραφήν: *ΑΡΧΩΝ ΚΑΛΛΙΜΗΔΗΣ* (360/59 π.Χ.) κιονηδόν. Ἕτεροι δύο, ἄνευ ἐνδείξεως τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντος, κατατάσσονται τεχνοτροπικῶς εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ ὅτι διεκοσμήθησαν ἅπαντες ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου. Οἱ λοιποὶ τρεῖς φέρουν τὴν ἐπιγραφήν: *ΧΑΡΙΚΛΕΙΔΗΣ ΗΡΧΕΝ* (363/2 π.Χ.) στοιχηδόν.

Οἱ ἀμφορεῖς δὲν ἀποτελοῦν ἁπλῶς λαμπρὸν μουσειακὸν ἀπόκτημα, λόγῳ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς ἀρίστης καταστάσεως διατηρήσεώς των, ἀλλὰ παρουσιάζουν καὶ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων εἰδικῶς καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Τέχνης γενι-

1. Εὑρίσκονται εἰσέτι εἰς τὸ στάδιον τῆς συγκολλήσεως. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀνέλαβεν ὁ λαμπρὸς τεχνίτης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Σταῦρος Κασσανδρῆς. Θραύσματά τινα ἀνήκουν πιθανῶς εἰς ἕτερον, ἕνατον ἀμφορέα.

2. Τὸ παρὸν σχέδιον, ἐκπονηθὲν ὑπὸ τοῦ μουσειακοῦ καλλιτέχνου κ. Κ. Ἠλιάκη, ἔχει παροδοθῆ πρὸς δημοσίευσιν εἰς τὴν ΑΕ 1969 καὶ δὲν σχολιάζεται ἐνταῦθα· χρησιμοποιεῖται μόνον διὰ τὴν ἔνταξιν τῶν ὁδῶν τῆς ἀρχαίας πόλεως.

3. Ἐντὸς ταύτης εὑρίσκεται ἡ Θόλος (σχέδ. 1, 15), τὴν ὁποίαν ἀπεκάλυψαν αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Ἐπιμελητοῦ κ. Β. Πετράκου (ΑΔ 17 (1961/2): Χρονικά, σ. 148-9).

4. Ὁ ἀγωγὸς τῆς ὁδοῦ ἐτροφοδότει προφανῶς καὶ τὴν Κρήνην δι' ὕδατος.

5. Κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς τοὐλάχιστον χρόνους εἶναι γνωστόν, ὅτι ἐλάμβανον μέρος εἰς τὰ Παναθήναια καὶ μὴ Ἀθηναῖοι πολῖται.

Εἰκ. 1. Ἐρέτρια. Οἰκόπ. 740 (Ε/5). Ὁδὸς μετ' ἀγωγοῦ ὑδρεύσεως

κώτερον. Τὰ ἑξῆς ἐν συντομίᾳ στοιχεῖα κερδίζομεν πρὸς τὸ παρὸν [6] ἐκ τῆς μελέτης των :

1. Τὸ 363/2 π.Χ. ἐπὶ ἄρχοντος Χαρικλείδου ἡ χλανὶς τῆς Ἀθηνᾶς ἐμφανίζεται ἔχουσα τὰ ἄκρα διαμορφούμενα εἰς σχῆμα « χελιδονοουρᾶς » (εἰκ. 3 α). Ἡ καινοτομία αὕτη δὲν ἐγένετο, ὡς φαίνεται, ἀμέσως δεκτή· ἤδη εἰς ἕνα τῶν ἀμφορέων τῆς ὁμάδος Καλλιμήδους αἱ ἀπολήξεις τῆς χλανίδος διαφέρουν [7] (εἰκ. 2 α). Ἡ ἀσπὶς τῆς Ἀθηνᾶς παρίσταται πλέον ἐκ τοῦ πλαγίου, λαμβάνουσα σχῆμα ἐλλειπτικόν [8]. Τὸ ἐπίσημα (γοργόνειον εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν), τὸ ὁποῖον παλαιότερον (πρὸ τοῦ 400 π.Χ.) ἀπετέλει στοιχεῖον ἀναγνωρίσεως τοῦ ζωγράφου καὶ ἐνίοτε καὶ χρονολογήσεως τοῦ ἀγγείου, εἰκονίζεται ἐν κατατομῇ (εἰκ. 4 καὶ 5).

2. Τὸ ἔτος 360/59 π.Χ. ἐπὶ ἄρχοντος Καλλιμήδους συντελεῖται ἡ στροφὴ τῆς Ἀθηνᾶς πρὸς τὰ δεξιά (εἰκ. 2 α καὶ 3 α). Ἀξιοσημείωτον, πάντως, εἶναι ὅτι εἰς ἕνα τῶν πέντε ἀμφορέων τῆς αὐτῆς ὁμάδος ἡ Ἀθηνᾶ παραμένει ἐστραμμένη πρὸς τὰ ἀριστερά. Τοῦτο δηλοῖ ὅτι εὑρισκόμεθα ἀκριβῶς εἰς τὴν περίοδον τῆς μεταβολῆς, ἡ ὁποία θὰ ὠφείλετο εἰς ἄγνωστον εἰσέτι καινοτόμον ἀγγειογράφον. Ὁ σοφὸς ἀγγειολόγος Sir John Beazley, μὴ ἔχων ἐπαρκῆ στοιχεῖα, ὑπέθεσεν ὅτι ἡ ἀλλαγὴ εἰς τὴν στροφὴν τῆς Ἀθηνᾶς συντελεῖται « sometime between 359 and 348 B.C. » [9].

Ἡ ἀναγραφὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρχοντος, συνήθεια ἡ ὁποία ἐμφανίζεται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 392/1 - 385/4 π.Χ., ὡς καὶ ἡ σύγχρονος παρουσία τῶν συμβόλων, τὰ ὁποῖα μετεβάλλοντο κατ' ἔτος, σχετιζόμενα ἀμέσως πρὸς τὸν ἐπώνυμον ἄρχοντα κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ σύμβολα τῶν νομισμάτων, ἔχουν μεγίστην διὰ τὴν ἔρευναν σημασίαν. Τὰ σύμβολα, ὡς γνωστόν, ἀπετέλουν συνήθως ἀπεικονίσεις πλαστικῶν ἔργων ὑψίστης λατρευτικῆς,

6. Πλείονα στοιχεῖα καὶ ἐν ἐκτάσει θὰ δοθοῦν εἰς τὴν ὁριστικὴν δημοσίευσιν τοῦ εὑρήματος.

7. Πρβλ. J. D. Beazley, Development, 98.

8. Εὑρισκόμεθα οὕτως εἰς ἓν στάδιον πρὸ τῆς ὁριστικῆς στροφῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἀσπίδος πρὸς τὰ ἔξω (πρβλ. Beazley, ἔ.ἀ.).

9. Beazley, ἔ.ἀ.

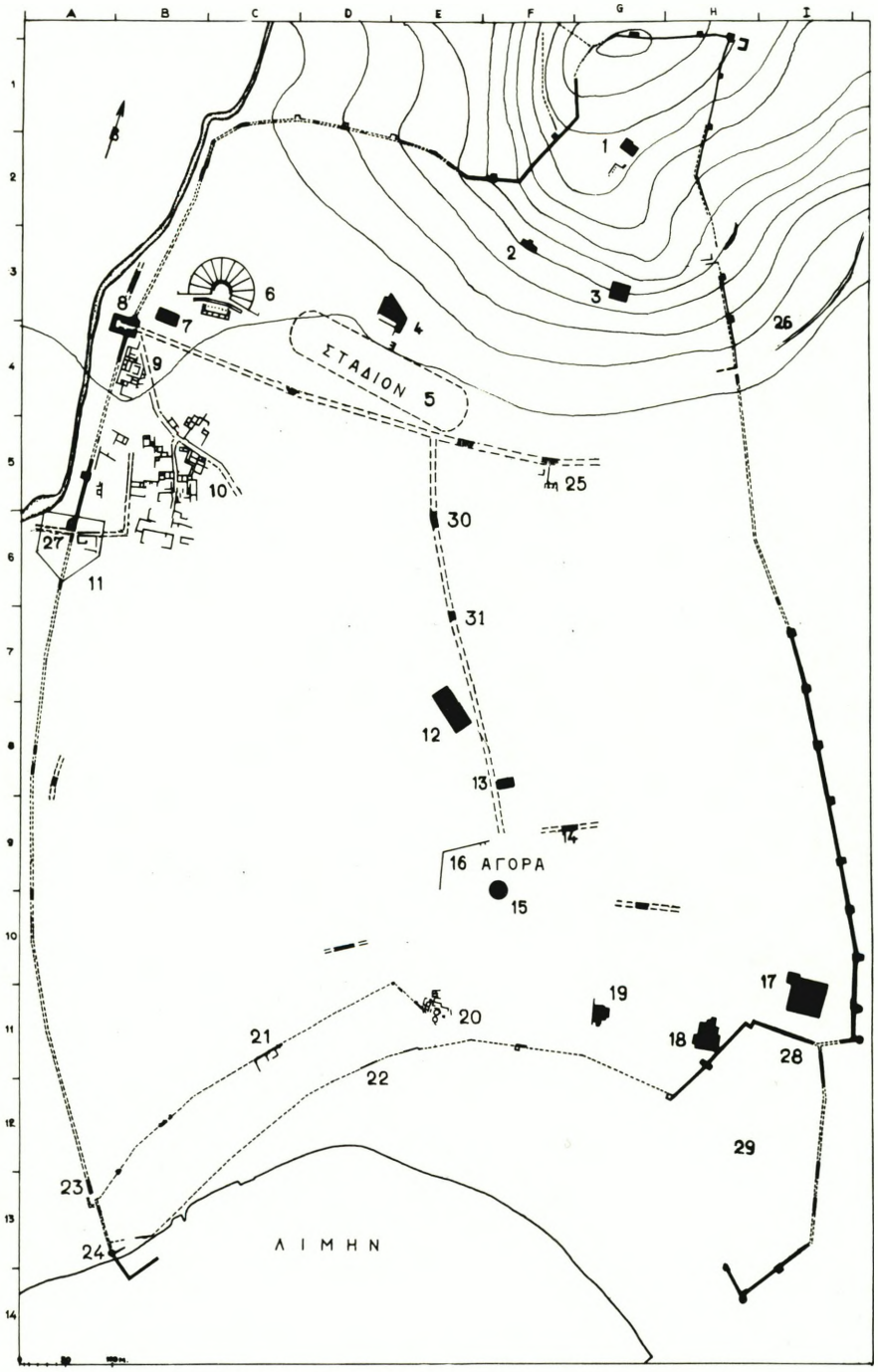

Σχέδ. 1. Ἐρέτρια. Τοπογραφικὸν σχεδιογράφημα ἐμφαῖνον τὴν θέσιν εὑρέσεως τῶν ἀμφορέων

Εἰκ. 2. Ἐρέτρια. α - β. Προσθία καὶ ὀπισθία ὄψις παναθηναϊκοῦ ἀμφορέως (1) τῆς ὁμάδος Καλλιμήδους

ἀλλὰ καὶ καλλιτεχνικῆς ἴσως ἀξίας διὰ τὴν ἐποχήν των. Οὕτως, εἰς τοὺς ἀμφορεῖς τῆς ὁμάδος Χαρικλείδου ἔχομεν ἐπὶ κιονίσκων ἀκάνθης, ἑκατέρωθεν τῆς Ἀθηνᾶς, πτερωτὰς Νίκας [10] ὡς σύμβολα.

10. Δὲν εἶμαι εἰσέτι εἰς θέσιν νὰ γνωρίζω, ἐὰν αἱ Νῖκαι ἀποδίδουν τύπον ἀγάλματος.

Εἰκ. 3. Ἐρέτρια. α - β. Προσθία καὶ ὀπισθία ὄψις παναθηναϊκοῦ ἀμφορέως (2) τῆς ὁμάδος Καλλιμήδους

Εἰς τὴν ὁμάδα Καλλιμήδους ἐπὶ ἁπλῶν κιονίσκων, οἱ ὁποῖοι ἀπολήγουν εἰς ἰωνικὸν κιονόκρανον, παρίσταται τὸ γνωστὸν ἄγαλμα τῆς Εἰρήνης, κρατούσης τὸν Πλοῦτον, ἔργον τοῦ πλάστου Κηφισοδότου (εἰκ. 4 καὶ 5). Κερδίζομεν οὕτως ἓν πολύτιμον terminus ante quem διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ πρωτοτύπου.

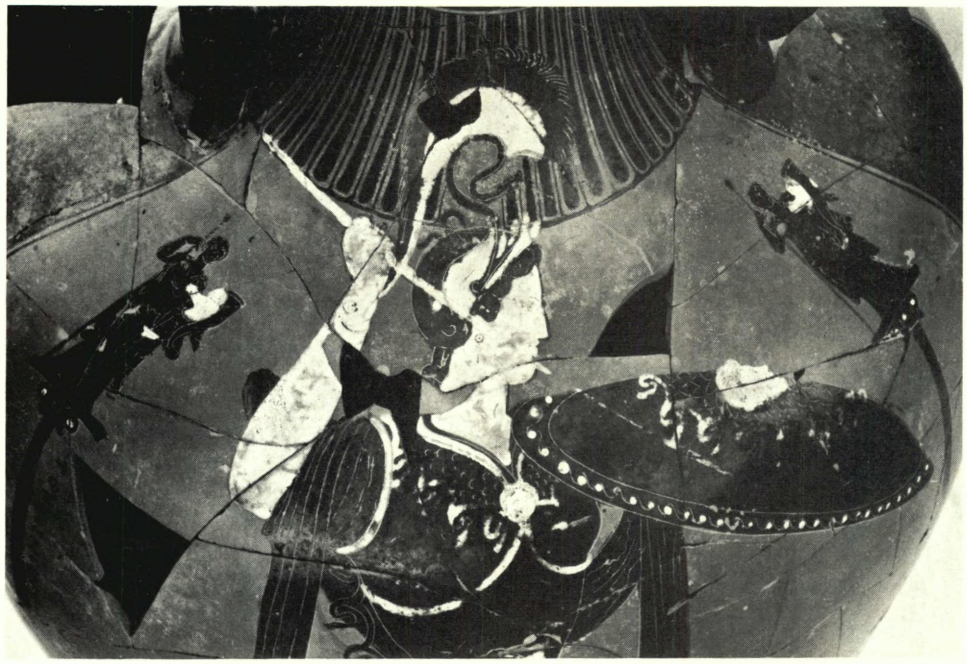

Εἰκ. 4. Λεπτομέρεια Ἀθηνᾶς καὶ « συμβόλων » παναθηναϊκοῦ ἀμφορέως 1

Ἡ σχεδὸν ὁμοφώνως δεκτὴ χρονολόγησίς του μεταξὺ τῶν ἐτῶν 370 - 360 π.Χ.[11] ἀποδεικνύεται ὀρθή. Τὴν Εἰρήνην τοῦ Κηφισοδότου, ὡς σύμβολον, ἔχομεν καὶ ἐπὶ θραύσματος τῆς Ἐλευσῖνος, τὸ ὁποῖον θὰ πρέπει νὰ ἀνήκῃ ἐπίσης εἰς ἀμφορέα τῆς ὁμάδος Καλλιμήδους[12].

Ἡ σημασία τῶν ἀνωτέρω ἐξαίρεται, ὅταν διαπιστώνῃ τις, ὅτι ἐκ τῆς ὁμάδος Καλλιμήδους ἓν μόνον ἀσήμαντον θραῦσμα παναθηναϊκοῦ ἀμφορέως ἦτο μέχρι σήμερον γνωστόν, προερχόμενον ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς (Agora P 13), σῶζον ἄκραν ὑφάσματος, τμῆμα κιονίσκου καὶ τὴν ἐπιγραφήν : *ΚΑΛΛ]ΙΜΗΔΗΣ ΑΡ[ΧΩΝ*[13]. Ἐκ τῆς ὁμάδος Χαρικλείδου εἶναι γνωστοὶ ὡρισμένοι, λίαν ἐλλιπεῖς, παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς, εὑρεθέντες εἰς τὴν νοτίαν αὐλὴν τοῦ Τελεστηρίου τῆς Ἐλευσῖνος.

Ἀξίζει, τέλος, νὰ σημειωθῇ ὅτι εἰς τὴν Ἐρέτριαν εἶχε καὶ παλαιότερον εὑρεθῇ ἓν θραῦσμα ἀμφορέως τοῦ ἄρχοντος Πολέμωνος (312/1 π.Χ.)[14], τοῦ τελευταίου ἐξ ἐπιγραφῆς ἐπὶ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέως γνωστοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντος.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

11. Πρβλ. Lippold, H.d.Arch. III $_1$, 224, πίν. 83,1. Ἀντιθέτως ἡ χρονολόγησις τοῦ Dohrn (Att. Plastik, 216, 69) ἀποδεικνύεται χαμηλή.

12. Πρβλ. K. Schefold, Statuen auf Vasenbilder, JdI 52 (1937), 36 - 37, εἰκ. 3.

13. JdI 1942, 146. Τὴν πληροφορίαν περὶ τοῦ θραύσματος τῆς Ἀγορᾶς, ὡς καὶ πλείστας ἑτέρας, ὀφείλω εἰς τὸν καθηγητὴν κ. J. Frel, ὅστις ἔχει ἀναλάβει τὴν δημοσίευσιν ἑκατοντάδων θραυσμάτων παναθηναϊκῶν ἀμφορέων ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Κεραμεικοῦ.

14. AJA 1896, 332.

Εἰκ. 5. Λεπτομέρεια Ἀθηνᾶς καὶ «συμβόλων» παναθηναϊκοῦ ἀμφορέως 2

ERETRIA: PROCESSIONAL WAY AND PANATHENAIC AMPHORAS

Eight Panathenaic amphoras were recently found in two deposit pits on the right side of an ancient road during excavation in the property of B. Poures (Nr. 740, E/5) at Eretria (fig. 1; plan 1, 30). Part of the same road uncovered in the field Nr. 726 (E/6) (plan 1, 31) made clear that this road, being one of the main streets of the city, started from the Agora (plan 1, 15) and ended at the Gymnasium and probably the Stadium of Eretria. It may also have been used as a processional way on special occasions.

Five of the amphoras belong to the group of the archon Kallimedes (360/59 B.C.) and were the work of at least two vase painters. Judging by the archon's name (Charikleides, 363/2 B.C.) the other three form part of an earlier group.

I summarize below the evidence they offer for the study of the development of Panathenaic amphoras and for the history of Art in general:

In Charikleides' group (363/2) the swallow-tailed wrap of Athena appears (fig. 3a). The shield is seen from the side and has an elliptical form. The shield-device (Gorgon head) is represented in profile (fig. 4a-b) (cf. Beazley, Devel. 98).

In Kallimedes' group (360/59) Athena turns definitely to the right (cf. Beazley, l.c.) (figs. 2a and 3a).

The well-known statue of Eirene

by Kephisodotus is reproduced on the amphoras as a symbol of the archon Kallimedes (fig. 4 a - b). We gain in this way a precious *terminus ante quem* for the date of the prototype (cf. Lippold, HdA III_1, 224, Pl. 83, 1. Dohrn's chronology (340 - 20 B.C.), Att. Plastik 216, 69 is proved incorrect). The same symbol is preserved on a fragment from Eleusis, which also seems to belong to the Kallimedes group (cf. JdI 52 (1937), 36 - 37, fig. 3).

The importance of the evidence from the Eretrian Panathenaic amphoras becomes clearer when we realize that only one insignificant amphora fragment of the Kallimedes group is known from the Athenian Agora (cf. JdI 1942, 146). Charikleides' group is represented by some badly preserved fragmentary amphoras in Eleusis (ABV 414, 1 - 3).

It should be mentioned here that a fragment of an amphora ascribed to Polemon's group (312/1) was found in Eretria about seventy years ago (cf. AJA 1896, 332).

PETROS G. THEMELIS

ΤΟ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΗΛΙΑΚΟΝ ΩΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὸ Ὡρολόγιον τοῦ Ἀνδρονίκου ἢ ὁ Πύργος τῶν Ἀνέμων τῶν Ἀθηνῶν, εὑρίσκεται εἰς τὰς βορείους ὑπωρείας τῆς Ἀκροπόλεως καὶ συγκεκριμένως εἰς τὸ τέρμα τῆς ὁδοῦ Αἰόλου.

Τὸ ἐν λόγῳ Ὡρολόγιον ἀπησχόλησε κατὰ καιροὺς διαφόρους εἰδικοὺς ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς λειτουργίας του.

Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1966 οἱ D. J. de Solla Price[1], καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας τῶν ἐπιστημῶν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Yale καὶ J. Y. Noble, ὑποδιευθυντὴς τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Τέχνης ἐν

1. Price D. J. de Solla, The Tower of the Winds. National Geographic. April 1967 pp. 587 - 596.

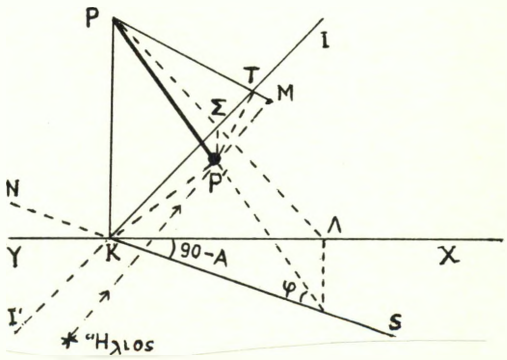

Σχέδ. 1. Γραφικὴ ἐξήγησις τῆς λειτουργίας ἡλιακοῦ ὡρολογίου

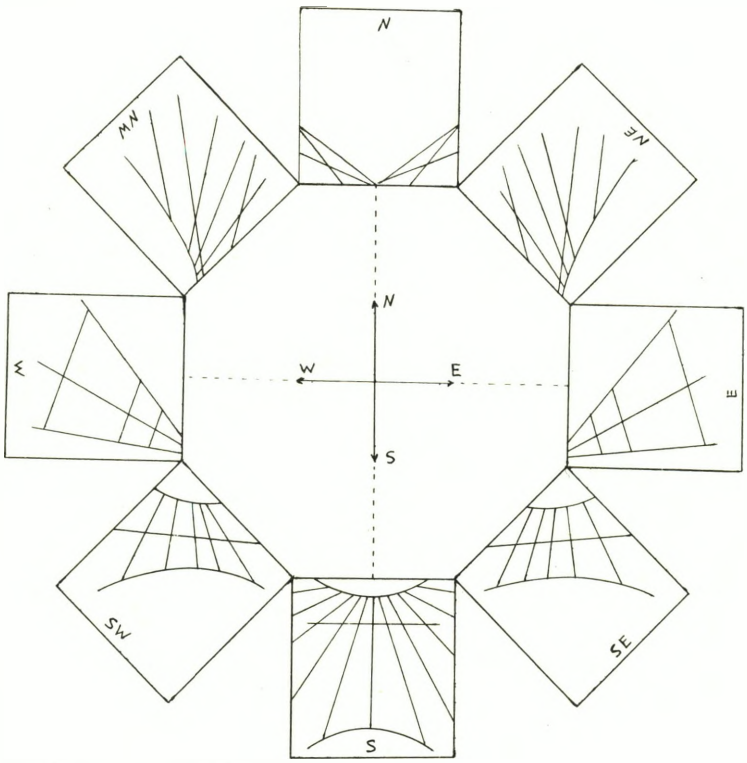

Σχέδ. 2. Ὁριζοντία κατάκλισις τῶν ἡλιακῶν ὡρολογίων τοῦ Ἀνδρονίκου

Νέᾳ Ὑόρκῃ, ὑπεστήριξαν τὴν ἄποψιν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ πολυπλόκου ὑδραυλικοῦ ὡρολογίου ἐγκατεστημένου εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Πύργου. Οὗτοι ἐπέτυχον νὰ ἀναπαραστήσουν τὴν ὅλην λειτουργίαν αὐτοῦ (1967).

Τὸ πρόβλημα ὅμως τῆς λειτουργίας τῶν ἡλιακῶν ὡρολογίων τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ Πύργου, δὲν ἔχει μελετηθῆ πλήρως, ὅπως ἀναφέρει εἰς σχετικὴν ἐργασίαν του ὁ κ. Δ. Κωτσάκης[2], Καθηγητὴς τῆς Ἀστρονομίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Καθ' ὑπόδειξιν δὲ αὐτοῦ ἠσχολήθημεν μὲ τὴν μελέτην τοῦ ἐν λόγῳ ἡλιακοῦ ὡρολογίου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν E. Ardaillon[3] « εἶναι τὸ σπουδαιότερον ἐπίπεδον ὡρολόγιον ἐξ ὅσων εἶναι γνωστά ».

Εἰς τὴν παροῦσαν ἐργασίαν δίδομεν κατ' ἀρχὴν τοὺς γενικοὺς τύπους, βάσει τῶν ὁποίων χαράσσονται αἱ ὡρόπλακες τῶν ἡλιακῶν ὡρολογίων ἐν γένει. Ἐν συνεχείᾳ δίδομεν τὰ ἀριθμητικὰ ἀποτε-

2. Κωτσάκης Δ., Τὰ ἡλιακὰ ὡρολόγια Ἀνδρονίκου τοῦ Κυρρήστου. Δελτίον Γ.Υ.Σ. ΙΙ ἑξαμηνία 1967, τεῦχος 92, σ. 8 - 9.

3. Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines ἐν λέξει *Horologium solarium* (E. Ardaillon).

λέσματα τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἐν λόγῳ τύπων διὰ τὰς γεωγραφικὰς συντεταγμένας τῆς θέσεως τοῦ Πύργου τῶν Ἀνέμων, βάσει τῶν ὁποίων δύνανται νὰ σχεδιασθοῦν τὰ ὡρολόγια τῶν ἑδρῶν αὐτοῦ. Τέλος, γίνεται σύγκρισις τῶν θεωρητικῶν σχεδίων μετὰ τῶν ὑπαρχόντων πραγματικῶν καὶ συνάγονται διάφορα συμπεράσματα.

Ἡ ὅλη ἐργασία διεξήχθη εἰς τὸ Τμῆμα τῶν Ἐφηρμοσμένων Μαθηματικῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Liverpool, Ἀγγλίας, βάσει στοιχείων καὶ φωτογραφιῶν σταλέντων ὑπὸ τοῦ κ. Δ. Κωτσάκη, τὸν ὁποῖον θερμῶς εὐχαριστοῦμεν.

Οἱ ἀριθμητικοὶ ὑπολογισμοὶ ἐγένοντο μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Ἠλεκτρονικοῦ Ὑπολογιστοῦ KDF 9 τοῦ ἀνωτέρω Πανεπιστημίου.

2. ΧΑΡΑΞΙΣ ΩΡΟΠΛΑΚΩΝ ΚΑΤΑΚΟΡΥΦΩΝ ΗΛΙΑΚΩΝ ΩΡΟΛΟΓΙΩΝ

Α΄. Γενικοὶ τύποι

Οἱ γενικοὶ τύποι διὰ τὴν χάραξιν ἑνὸς κατακορύφου ὡρολογίου PXY, σχηματίζοντος γωνίαν 90^0 - A μετὰ τῆς διευθύνσεως τοῦ Βορρᾶ - Νότου, δηλαδὴ τῆς μεσημβρινῆς γραμμῆς NS, εὑρίσκονται τῇ βοηθείᾳ τοῦ σχεδ. 1.

Ὁ στύλος PP΄ εἶναι παράλληλος πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ κόσμου, εὑρισκόμενος δὲ ἐπὶ τοῦ μεσημβρινοῦ ἐπιπέδου PNS σχηματίζει γωνίαν $KPP' = 90^0 - \varphi$ μετὰ τῆς κατακορύφου PK καὶ γωνίαν $KP_0P = \varphi$ μετὰ τοῦ ὁριζοντίου ἐπιπέδου XSY. Ἡ γωνία φ ἰσοῦται μὲ τὸ γεωγραφικὸν πλάτος τῆς θέσεως K τοῦ Ὡρολογίου.

Τὸ κάθετον ἐπίπεδον εἰς τὸ ἄκρον P΄ τοῦ στύλου PP΄, θεωρούμενον ὡς τὸ ἐπίπεδον τοῦ οὐρανογραφικοῦ ἰσημερινοῦ, τέμνει τὴν ὡρόπλακα κατὰ τὴν ἰσημερινὴν γραμμὴν Π΄. Ἡ προβολὴ τοῦ στύλου ἐπὶ τῆς ὡρόπλακος XPY εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς PA, ἥτις ὀνομάζεται « ὑποστύλιον ».

Ἡ χάραξις τοῦ ὡροπίνακος ἀνάγεται εἰς τὴν εὕρεσιν τῶν ὡριαίων γραμμῶν PH_1, PH_2, ..., PH_v ἑκατέρωθεν τῆς ἐνδείξεως KP τῆς μεσημβρίας ἢ τοῦ ὑποστυλίου PA.

Ἡ θέσις τῆς ἰσημερινῆς γραμμῆς Π΄ δίδεται ὑπὸ τῆς γωνίας $\upsilon = IKX = KP\Sigma$.

Ἡ γωνία αὕτη, ἀπαραίτητος διὰ τὴν χάραξιν τῆς Π΄, ὑπολογίζεται ἐκ τῶν ὀρθογωνίων τριγώνων KP΄P ($P' = 90^0$), PKP_0, PKA καὶ KAP_0, διδομένη ὑπὸ τῆς σχέσεως

$$\varepsilon\varphi\upsilon = \sigma\varphi\varphi\eta\mu\ A \qquad (1)$$

Ἡ κλίσις τοῦ στύλου ὡς πρὸς τὸ ἐπίπεδον τοῦ ὡροπίνακος PXY δίδεται ὑπὸ τῆς γωνίας $P'P\Sigma = u$. Λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν ὀρθογωνίων τριγώνων PΣK ($\Sigma = 90^0$) καὶ PP΄Σ ($P' = 90^0$) ἡ u ὑπολογίζεται ἐκ τῆς σχέσεως :

$$\eta\mu u = \sigma\upsilon\nu\varphi\ \sigma\upsilon\nu\ A \qquad (2)$$

Ὁ προσδιορισμὸς τῶν ὡριαίων γραμμῶν τοῦ ὡροπίνακος γίνεται, ἀφοῦ προηγουμένως ὑπολογίσωμεν τὴν βοηθητικὴν γωνίαν $KP'\Sigma = r$. Αὕτη ὑπολογίζεται ἐκ τῶν ὀρθογωνίων τριγώνων KΣP΄ ($\Sigma = 90^0$), PP΄Σ ($P' = 90^0$) καὶ PΣK ($\Sigma = 90^0$) διδομένη ὑπὸ τῆς σχέσεως :

$$\varepsilon\varphi r = \varepsilon\varphi A/\eta\mu\varphi \qquad (3)$$

Ἡ ὡριαία γραμμὴ PT τοῦ ὡροπίνακος, ἥτις ἀντιστοιχεῖ εἰς ὡριαίαν γωνίαν H τοῦ ἡλίου, δύναται νὰ ὁρισθῇ ὑπὸ τῆς γωνίας $\Sigma PT = \omega$, ἢ τῆς $KPT = \omega'$, ὅπου $\omega' = \upsilon + \omega$.

Ἐκ τῶν ὀρθογωνίων τριγώνων PΣT ($\Sigma = 90^0$) καὶ TΣP΄ ($\Sigma = 90^0$), ὑπολογίζομεν τὴν ω λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν (2) διὰ τῆς σχέσεως :

$$\varepsilon\varphi\omega = \sigma\upsilon\nu\varphi\eta\mu A\ \varepsilon\varphi\ (H - r) \qquad (4)$$

Ἡ γωνία ω΄ δίδεται ἐκ τῆς σχέσεως :

$$\varepsilon\varphi\omega' = \sigma\upsilon\nu\varphi/(\sigma\upsilon\nu\ A\ \sigma\varphi H + \eta\mu A\eta\mu\varphi) \qquad (4')$$

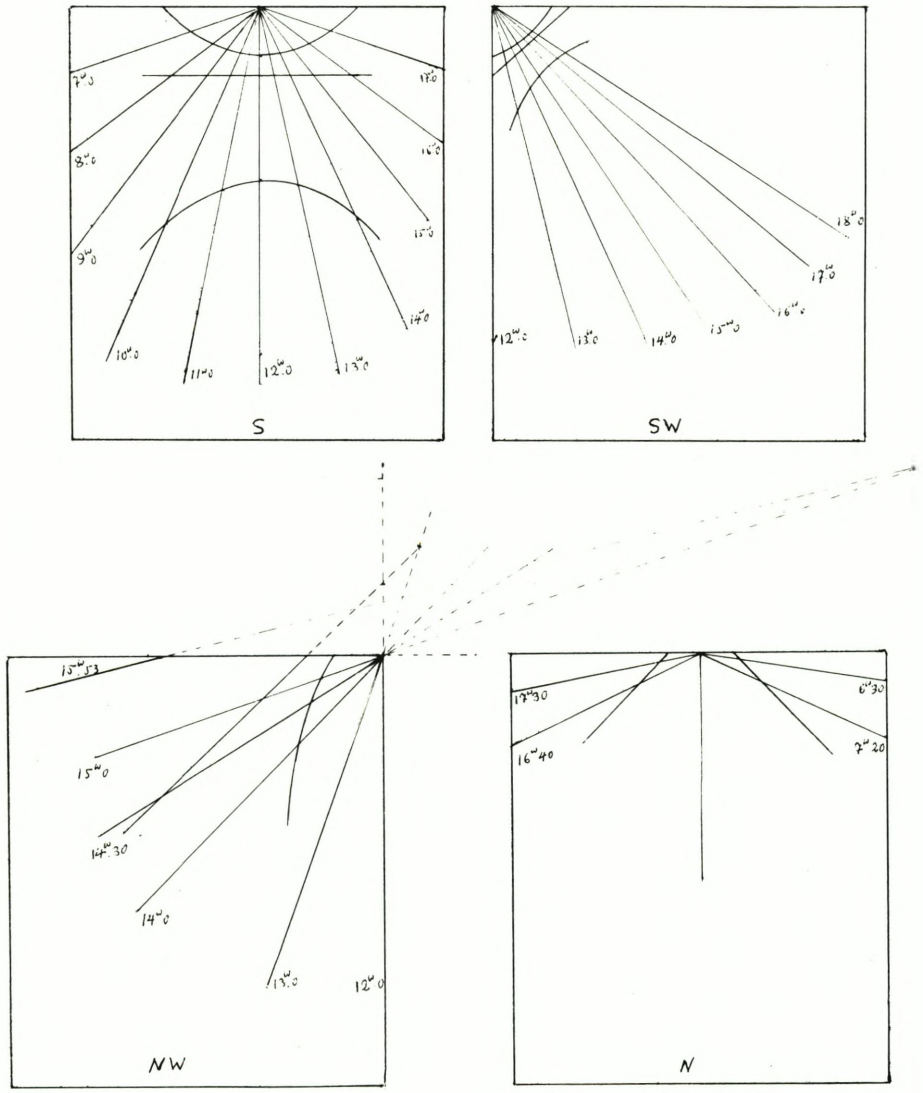

Σχέδ. 3. Τὰ ὡρολόγια τοῦ Ἀνδρονίκου, ὡς ἐχαράχθησαν διὰ τοῦ ἠλεκτρονικοῦ ὑπολογιστοῦ

Τὸ μῆκος (PM) τῆς σκιᾶς τοῦ στύλου εἰς δεδομένην ὡριαίαν γωνίαν Η ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἀποκλίσεως δ τοῦ ἡλίου καὶ ἐκ τοῦ μήκους l τοῦ στύλου.

Τῇ βοηθείᾳ τοῦ σχεδ. 1 εὑρίσκομεν ὅτι αὕτη δίδεται ὑπὸ τῆς σχέσεως:

$$(PM) = l.\text{συνδ}/\text{συν}(\nu + \delta) \qquad (5)$$

ὅπου ν εἶναι ἡ γωνία ἡ σχηματιζομένη ὑπὸ τοῦ στύλου καὶ τῆς ὡριαίας γραμμῆς PT καὶ δίδεται ὑπὸ τῆς σχέσεως:

$$\text{συν}\,\nu = \text{συνω}\,\text{συνφ} \qquad (6)$$

Ἐπίσης συναρτήσει τῆς ω', ἤτοι:

$$\text{ημν} = \text{ημΑημω}'/\text{ημΗ} \qquad (6')$$

Εἰς τοὺς ἀριθμητικοὺς ὑπολογισμοὺς διὰ τῶν προαναφερθέντων τύπων λαμβάνομεν τὸ l ἴσον πρὸς τὴν μονάδα μήκους,

ἐνῷ τὴν ἀπόκλισιν δ λαμβάνομεν θετικὴν ἐὰν φ. δ)0, ἄλλως ἀρνητικήν.

Β'. Εἰδικοὶ τύποι δι' ἑκάστην πλευρὰν τοῦ Πύργου τῶν Ἀνέμων

Ὁ Πύργος τῶν Ἀνέμων ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτὼ κατακόρυφα ὡρολόγια σχηματίζοντα ἓν κανονικὸν ὀκταγωνικὸν πρῖσμα. Ταῦτα ἐν κατακλίσει ἐπὶ τοῦ ὁριζοντίου ἐπιπέδου δίδονται εἰς τὸ σ χ έ δ. 2. Ἐπειδὴ τὰ ὡρολόγια εἶναι συμμετρικὰ ὡς πρὸς τὴν μεσημβρινὴν γραμμὴν NS, μελετῶνται μόνον τὰ πέντε ἐξ αὐτῶν, ἤτοι :

Τὸ Νότιον (S), Νοτιοδυτικόν (SW), Δυτικόν (W), Βορειοδυτικόν (NW) καὶ Βόρειον (N).

Δι' ἕκαστον ἐξ αὐτῶν οἱ προαναφερθέντες γενικοὶ τύποι τροποποιοῦνται ὡς ἀκολούθως :

ΝΟΤΙΟΝ (S.) : Εἶναι A = O, ἑπομένως ἐκ τῆς (2) προκύπτει ὅτι ὁ στύλος σχηματίζει μὲ τὸ ἐπίπεδον τοῦ ὡροπίνακος γωνίαν u = 90⁰ - φ. Ἐκ τοῦ (4) καὶ (4′) εὑρίσκομεν ω = ω′ καὶ εφω′= συνφεφ Η. Τὸ ὡρολόγιον τοῦτο λειτουργεῖ καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν.

ΝΟΤΙΟ - ΔΥΤΙΚΟΝ (SW) : Εἶναι A = 45⁰. Οἱ σχετικοὶ τύποι δὲν παρουσιάζουν οὐδεμίαν ἁπλοποίησιν. Τὸ ὡρολόγιον λειτουργεῖ μετὰ μεσημβρίαν.

ΔΥΤΙΚΟΝ (W) : Εἶναι A = 90⁰. Οἱ (1) καὶ (4′) γίνονται εφυ = σφφ καὶ εφω′= σφφ. Ἐξ αὐτῶν συνάγεται ὅτι αἱ ὡριαῖαι γραμμαὶ εἶναι παράλληλοι πρὸς τὸ ὑποστύλιον σχηματίζουσαι σταθερὰν γωνίαν ω′= 90⁰ - φ μετὰ τῆς κατακορύφου. Τὸ ὡρολόγιον λειτουργεῖ μετὰ μεσημβρίαν.

ΒΟΡΕΙΟ - ΔΥΤΙΚΟΝ (NW) : Καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ὡς καὶ εἰς τὸ Νότιο - Δυτικὸν οἱ γενικοὶ τύποι δὲν τροποποιοῦνται. Τίθεται δὲ A = 135⁰. Λειτουργεῖ μετὰ μεσημβρίαν.

ΒΟΡΕΙΟΝ (N) : Εἶναι A = 180⁰. Ἐκ τῆς (1) καὶ (2) ἔχομεν ὅτι υ = 0⁰ ἢ 180⁰ καὶ u = 90⁰ + φ, δηλαδὴ τὸ ὑποστύλιον συμπίπτει μετὰ τῆς γραμμῆς τῆς μεσημβρίας καὶ ὁ στύλος διευθύνεται πρὸς τὸν πόλον τοῦ οὐρανοῦ σχηματίζων γωνίαν 90⁰ + φ μετὰ τοῦ ὡροπίνακος. Ὁ τύπος (4′) γράφεται : εφω′ = - συνφεφΗ.

Λειτουργεῖ ὡρισμένας πρωϊνὰς καὶ ἀπογευματινὰς ὥρας. Δι' ὡρισμένον χρόνον κατὰ τὸν χειμῶνα δὲν λειτουργεῖ, διὰ τοῦτο δὲν χαράσσεται καὶ ἡ γραμμὴ τῆς χειμερινῆς τροπῆς. Τὰ ὡρολόγια τὰ εὑρισκόμενα ἀνατολικῶς τῆς NS λειτουργοῦν τὰς προμεσημβρινὰς ὥρας.

3. ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΔΙΑ φ=38⁰

Διὰ τὸ γεωγραφικὸν πλάτος φ = 38⁰ τῆς θέσεως τοῦ Πύργου τῶν Ἀνέμων καὶ διὰ τὰς προαναφερθείσας τιμὰς τοῦ A εἰς ἑκάστην περίπτωσιν, εὑρέθησαν τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν Πίνακα 1 ἀποτελέσματα. Διὰ τοῦ (PM)$_\theta$ καὶ (PM)$_\chi$ συμβολίζομεν ἀντιστοίχως τὸ μῆκος τῆς σκιᾶς κατὰ τὴν Θερινὴν καὶ Χειμερινὴν τροπὴν τοῦ Ἡλίου.

Βάσει τῶν τιμῶν τοῦ Πίνακος 1, ἐχαράχθησαν αἱ ὡρόπλακες τοῦ σ χ ε δ. 3.

Αἱ γωνίαι θεωροῦνται θετικαί, ἐφ' ὅσον μετρῶνται κατὰ διεύθυνσιν ἀντίθετον τῆς κινήσεως τῶν δεικτῶν τοῦ ὡρολογίου, ὡς ἀρχῆς λαμβανομένης τῆς γραμμῆς τῆς μεσημβρίας.

Τὰ μήκη τῶν σκιῶν κατὰ τὰς ἰσημερίας καὶ τροπὰς θεωροῦνται θετικὰ ἐπὶ τῶν ὡροπλάκων (S) καὶ (SW), ἐνῷ ἐπὶ τῶν (NW) καὶ (N) ἀρνητικά.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

α. Αἱ θεωρητικῶς χαραχθεῖσαι ὡρό-

πλακες τοῦ σ χ ε δ. 3 ἔχουν τὴν αὐτὴν μορφὴν μὲ τὰς πραγματικὰς τοῦ σ χ ε δ. 2, ὡς ἄλλωστε ἀνεμένετο. Δυνάμεθα ἑπομένως διὰ μετρήσεως τῶν γωνιῶν ω καὶ ω′ τῶν ὡροπλακῶν τοῦ Πύργου τῶν Ἀνέμων νὰ ὑπολογίσωμεν τὰς ὡριαίας γωνίας Η διὰ τοῦ τύπου (4) ἢ (4′) καὶ οὕτω νὰ ἔχωμεν τὰς ἀντιστοιχούσας ὥρας εἰς τὰς ὑπαρχούσας χαραγάς.

β. Διὰ τὴν ἐπαναλειτουργίαν τοῦ ἐν λόγῳ ὡρολογίου ἀπαιτεῖται ὅπως οἱ στῦλοι στερεωθοῦν εἰς τὸ σημεῖον συγκλίσεως τῶν χαραγῶν ἐπὶ τῶν ὡροπλακῶν σχηματίζοντες μετὰ τῶν τελευταίων τὰς ἀντιστοίχους γωνίας u, ὄντες παράλληλοι πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ κόσμου.

γ. Διὰ τὰς ἐνδείξεις τῶν ἰσημεριῶν καὶ τροπῶν πρέπει νὰ μετρηθοῦν αἱ ἀποστάσεις μεταξὺ τῶν τομῶν τῶν ἀντιστοίχων καμπύλων μετὰ τῶν ὡριαίων γραμμῶν, ἀπὸ τοῦ σημείου στηρίξεως τοῦ στύλου. Ἐκ τοῦ τύπου (5), μετρηθέντος τοῦ (PM), ὑπολογίζεται τὸ κατάλληλον μῆκος l τοῦ στύλου.

δ. Αἱ ἐγχαράξεις τῶν ὡριαίων γραμμῶν ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ ὡρολογίου εἶναι παράλληλοι μεταξύ των, ὡς ἀπαιτοῦν οἱ χρησιμοποιηθέντες τύποι, ἀλλὰ δὲν σχηματίζουν τὴν ἀναγκαίαν γωνίαν τῶν 38° μετὰ τοῦ ὁρίζοντος.

Τοῦτο ὁδηγεῖ εἰς τὴν σκέψιν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἡλιακοῦ ἡμερολογίου καὶ ὄχι

ΠΙΝΑΞ 1

NOTION				NOTIO - ΔΥΤΙΚΟΝ			
u = 52° υ = 0°				υ = 33° 51′ u = 42° 9′			
Η	ω	$(PM)_\theta$	$(PM)_\chi$	Η	ω′	$(PM)_\theta$	$(PM)_\chi$
0°	0°	3,65	1,04	0°	0°	—	—
15°	11° 56′	3,91	1,05	15°	14° 23′	2,27	0,972
30°	24° 17′	4,97	1,09	30°	25° 14′	1,88	0,944
45°	38° 15′	9,62	1,16	45°	34° 37′	1,73	0,935
60°	53° 47′		1,30	60°	43° 30′	1,70	0,932
75°	71° 14′		1,60	75°	51° 36′	1,75	0,936
				85°	57° 45′	1,85	0,943

ΒΟΡΕΙΟ - ΔΥΤΙΚΟΝ					ΒΟΡΕΙΟΝ			
u = - 33° 51′ υ = 42° 9′					υ = 128° u = 0°			
Η	ω	ω′	$(PM)_\theta$	$(PM)_\chi$	Η	ω	$(PM)_\theta$	$(PM)_\chi$
0°	0°	–42° 9′	3,65	1,04	0°	0°	—	—
15°	–19° 45	–61° 54′	131,06	1,26	66°	65°,52	–1,407	—
30°	–45°	–87° 9′	–2,55	2,10	79°,5	80°,52	–0,935	—
37° 30′	–58° 25	–100° 30′	–1,74	3,60				
45°	–71°	–113° 9′	–1,36	11,96				
58° 23′	–90°	132° 9′	–1,09	–5,07				

ὡρολογίων ὅπως αἱ ἄλλαι ἕδραι. Πάντως τὸ θέμα αὐτὸ χρήζει περαιτέρω ἐρεύνης.

ε. Ἐπειδὴ τὸ ὡρολόγιον ἐδείκνυε τὸν τοπικὸν ἡλιακὸν χρόνον, ἀπαιτοῦνται ὡρισμέναι διορθώσεις διὰ τὴν μετατροπὴν τοῦ ἐν λόγῳ χρόνου εἰς τὸν χρόνον τοῦ κεντρικοῦ μεσημβρινοῦ τῆς δευτέρας πρὸς ἀνατολὰς τοῦ Greenwich ἀτράκτου, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει ἡ χώρα μας.

Αἱ ἐν λόγῳ διορθώσεις δίδονται ὑπὸ τῆς σχέσεως[4]:

$$\Delta = (25^m\ 8^s) - \varepsilon$$

ὅπου ε εἶναι ἡ ἐξίσωσις τοῦ χρόνου διδομένη ὑπὸ τῶν Astronomical Ephemeris.

ΓΡ. ΑΝΤΩΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
Χ. ΦΡΑΓΚΑΚΗΣ

4. Ἀντωνακόπουλος Γρ.- Λασκαρίδης Παυλ., Πρακτικὴ Ἀστρονομία, σ. 66 - 68, Ἀθῆναι 1968.

THE ANDRONIKOS HOROLOGIUM IN ATHENS (TOWER OF THE WINDS) (Plans 1-3)

In the past few years there has been an increased interest in the Andronikos Horologium which is situated at the Northern foot of the Acropolis in Athens. The different studies made about it concern mainly its archaeological origin and the possibility of its being an hydraulic clock.

Our study concerns the eight vertical sundials which exist in the corresponding sites of the octagonal tower.

Mathematical computation with an electronic computer shows that the gnomon on each side should be positioned pointing to the North Pole at the point of convergence of the hour lines. The sundials have been computed for each of the eight sides using latitude 38^0. There is a complete agreement for the eight sides except the Eastern and Western for which the hour lines are in a different inclination than these computed. There is a possibility that these sides were used as solar calendars.

The conclusions we have drawn from our study should be of interest to archaeologists who might be interested in the reconstruction of the sundials.

GR. ANTONACOPOULOS - C. FRAGAKIS

ΕΙΣ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ ΕΔΕΣΣΗΣ
(ΑΑΑ II (1969), σελ. 189 - 190)

Ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Φ. Πέτσα ἐκδίδεται καὶ σχολιάζεται διὰ βραχέων ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα ἐξ Ἐδέσσης, πιθανῶς τοῦ 3ου αἰῶνος μ.Χ.

Ἐπιθυμῶ νὰ ἐκθέσω κατωτέρω βραχείας τινὰς παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι κατ' ἐμὲ κριτὴν θὰ συμβάλωσιν εἰς τὴν ὀρθὴν ἑρμηνείαν τοῦ ἐπιγράμματος κατὰ τὴν

πλήρη δημοσίευσίν του ὑπὸ τοῦ κ. Ἐφόρου.

Κατὰ πρῶτον ἐπιβάλλεται βελτίωσις τῆς στίξεως καὶ τῆς ὀρθογραφίας ὡς ἀκολούθως:

Χοῖρος ὁ πᾶσι φίλος, τετράπους νέος, ἐνθάδε κεῖμαι.
Δαλματίης δάπεδον προλιπών, δῶρον προσενεχθείς,
καὶ Δυρράχιν δὲ ἐπάτησα, Ἀπολλωνίαν τε ποθήσας
καὶ πᾶσαν γαίην διέβην ποσί, μοῦνος ἄλιπτος,
νῦν δὲ τροχοῖο βίῃ τὸ φάος προλέλοιπα.
Ἡμαθίην δὲ ποθῶν κατιδεῖν φαλλοῖο δὲ ἅρμα,
ἐνθάδε νῦν κεῖμαι τῷ θανάτῳ μηκέτ' ὀφειλόμενος.

Ὁ κ. Πέτσας κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἐπιτύμβιον τοῦτο ἐπίγραμμα, μὴ διακρινόμενον οὔτε ἐπὶ γνησίᾳ ποιητικῇ ἐμπνεύσει οὔτε καὶ ἐπὶ μετρικῇ ὀρθότητι, διηγεῖται τὴν πορείαν χοιριδίου ἀπὸ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀδριατικῆς μέχρι τῆς Ἡμαθίας, τὸ ὁποῖον ἐπρόκειτο νὰ δοθῇ ὡς δῶρον, ἀλλ' ἐξεμέτρησε τὸ ζῆν εἰς τροχαῖον ἀτύχημα καὶ ἔτυχε σεμνοτέρας ἢ κατὰ χοῖρον ταφῆς. Νομίζω ὅτι ἡ λέξις *χοῖρος* εἶναι ἐνταῦθα κύριον ὄνομα· ἡ φράσις *τετράπους νέος* ἐτέθη ἀκριβῶς διὰ νὰ μὴ νομισθῇ ὅτι ὁ Χοῖρος ἦτο ζῶον, ἀλλὰ διὰ νὰ διευκρινηθῇ ὅτι μόνον εἰς νεωτάτην ἡλικίαν ἐχρησιμοποίει τὰ τέσσαρα ἄκρα, κατὰ τρόπον ἐνθυμίζοντα τὸ γνωστὸν αἴνιγμα τῆς Σφιγγός.

Ὁ Χοῖρος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦτο δοῦλος νέας σχετικῶς ἡλικίας, *τῷ θανάτῳ μηκέτ' ὀφειλόμενος*, ὅστις ἐπρόκειτο μετ' ἄλλων νὰ δοθῇ ὡς δῶρον — πρᾶγμα οὐχὶ ἄγνωστον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Διήνυσε τὴν μακροτάτην ταύτην ὁδὸν πεζῇ μετ' ἄλλων ὁμοδούλων καὶ μόνος δὲν ἀπέκαμε. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ φράσις *μοῦνος ἄλιπτος*, εἰλημμένη ἐκ τοῦ ἀθλητικοῦ λεξιλογίου τῆς ἐποχῆς καὶ δηλοῦσα ὅτι ὁ μᾶλλον ἀκούσιος οὗτος ἀθλητὴς διεκρίθη μεταξὺ ὅλων τῶν ἄλλων. Βάσκανος μοῖρα ἠθέλησεν ὅμως νὰ ἀποθάνῃ ἀδόξως καταπλακωθεὶς ὑπὸ κάρρου.

Βεβαίως πρὸς ὁλοκλήρωσιν τῆς ἑρμηνείας πρέπει νὰ ἐρευνηθῇ ἡ σημασία τοῦ γεωγραφικοῦ ὅρου Ἡμαθία, εἰς τὴν λατρείαν ποίας πόλεως ἀναφέρεται ἡ φράσις *φαλλοῖο δὲ ἅρμα* καὶ ἰδίως νὰ ἑρμηνευθῇ τὸ ἀνάγλυφον. Πάντως πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ὑπὸ τοὺς τροχοὺς τῆς ἁμάξης τοῦ ἀναγλύφου εἰκονίζεται κάπρος, συμβολίζων ἐκ παραδόσεως τὴν σωματικὴν δύναμιν, ἴσως δὲ τοῦτο ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ κυρίου ὀνόματος τοῦ νεκροῦ.

Πιθανῶς τὸ εὐτελὲς τοῦτο ἐπιτύμβιον μνημεῖον ἀποτελεῖ προσφορὰν τῶν ὁμοδούλων τοῦ τραγικοῦ τούτου θύματος ἁμάξης ἐλαυνούσης ἀπὸ ρυτῆρος.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

SUR L' ÉPIGRAMME D' ÉDESSA

(AAA II (1969), pp. 189 - 190)

L' auteur propose une nouvelle interprétation à l'épigramme présentée par M. Ph. Petsas dans AAA II (1969) p. 190. Il s'agirait d'une épigramme funéraire pour un esclave nommé Χοῖρος et non point d'un porcelet. Le jeune esclave, après avoir voyagé à pied de Dalmatie jusqu' à Édessa, est mort à la suite d'un accident de route.

S. N. KOUMANOUDES

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ ΕΞ ΕΔΕΣΣΗΣ

Εἰς τὸ περιοδικὸν Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν II (1969), 189 - 190, δημοσιεύεται ὑπὸ τοῦ κ. Φ. Πέτσα ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον, εὑρεθὲν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς Ἐδέσσης τοῦ 1968, τὸ ὁποῖον φέρει καὶ ἔμμετρον ἐπιγραφὴν ἐξ ἑπτὰ ἑξαμέτρων (εἰκ. 1). Ἰδοὺ τί γράφει ὁ ἐκδότης :

« Ὡμιλήσαμεν προηγουμένως περὶ τῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀνὰ τοὺς αἰ-

Εἰκ. 1. Ἐνεπίγραφον ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον εὑρεθὲν εἰς περιοχὴν ἀρχαίων Αἰγῶν

ῶνας ἡ σπουδαία ἐξ Α. πρὸς Δ. καὶ τἀνάπαλιν ὁδικὴ ἀρτηρία, τὴν ὁποίαν ἀπὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς γνωρίζομεν ὡς Ἐγνατίαν ὁδόν. Τὴν σπουδαιότητά της μᾶς ἐνθυμίζει ἡ συγκινητικὴ ἱστορία, ἡ ὁποία κατὰ τρόπον διασκεδαστικὸν μᾶς παρουσιάζεται εἰς ἓν ἀπὸ τὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν, εἰς τὸ ἀνάγλυφον καὶ ἐνεπίγραφον ἐπιτύμβιον τῆς εἰκ. 5.

Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι ἔμμετρος (ὄχι ὅμως ἀλάνθαστος). Μᾶς διηγεῖται τὸ ἐπίγραμμα τὴν πορείαν ἑνὸς χοιριδίου ἀπὸ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀδριατικῆς μέχρι τῆς Ἡμαθίας, ὅπου « τροχοῖο βίη τὸ φάος προλέλοιπε » ! Ἰδοὺ τὸ ἐπίγραμμα :

Χοῖρος ὁ πᾶσι φίλος, τετράπους νέος, ἐνθάδε κεῖμαι
Δαλματίης δάπεδον προλιπὼν δῶρον προσενεχθεὶς
καὶ Δυρράχιν δὲ ἐπάτησα Ἀπολλωνίαν τε ποθήσας
καὶ πᾶσαν γαίην διέβην ποσὶ μοῦνος, ἄλιπτος.
Νῦν δὲ τροχοῖο βίη[1] *τὸ φάος προλέλοιπα,*
Ἡμαθίην δὲ ποθῶν κατιδεῖν φαλλοῖο δὲ ἅρμα
ἐνθάδε νῦν κεῖμαι τῷ θανάτῳ μηκέτ' ὀφειλόμενος ».

Ἀνακοίνωσις τοῦ κειμένου τοῦ ἐπιγράμματος μετὰ προβολῆς τῆς εἰκόνος τοῦ ἀναγλύφου ἐγένετο ὑπὸ τοῦ κ. Πέτσα καὶ εἰς τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ συνελθὸν διεθνὲς Συμπόσιον « Ἡ Ἀρχαία Μακεδονία » τὴν 28ην Αὐγούστου 1968[2].

***

Τάφοι ζώων μετ' ἐπιγραμμάτων — καὶ ἐνίοτε μετ' ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων — εἶναι γνωστοὶ ἐκ τῆς ἀρχαιότητος. Ἀναφέρον-

1. *βίη* (Π.) ἀντὶ *βίῃ*.

2. Εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν του ταύτην ὁ κ. Πέτσας εἶχε παραναγνώσει τὴν ἐν στ. 5 φράσιν ὡς ἑξῆς :

Νῦν δὲ τροχοιοβίητο(ς) φαλ(λ)ὸς προλέλοιπα.

Ἡ νέα ἀνάγνωσις τοῦ κ. Π. εἶναι ἡ ὀρθή, σύμφωνος ἄλλως τε καὶ πρὸς τὸν εὐανάγνωστον λίθον.

ται ὅμως ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς κύνας [3] καί τινα εἰς ἵππους[4].

Καὶ οἱ κύνες καὶ οἱ ἵπποι ἦσαν καὶ εἶναι ζῶα κατ' ἐξοχὴν ἀγαπητὰ εἰς τὸν ἄνθρωπον διὰ τὰς πολλὰς ὑπηρεσίας ποὺ τοῦ προσφέρουν. Ἰδιαιτέρως προσφιλεῖς εἶναι οἱ κύνες, οἱ πιστοὶ αὐτοὶ σύντροφοι τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἀφοσίωσις τῶν ὁποίων φθάνει ἐνίοτε μέχρις αὐτοθυσίας[5]. Ἐν τούτοις, καὶ εἰς περίπτωσιν κυνῶν ἔτι, ταφαὶ καὶ ἐπιγράμματα ἦσαν ὑπερβολικαὶ ἐκδηλώσεις, ὑπερβολικαὶ μέχρις ἀστειότητος :

Τὴν τρίβον ⟨ὃς⟩ παράγεις, ἄν πως τόδε σῆμα νοήσῃς, μή, δέομαι, γελάσῃς εἰ κυνός ἐστι τάφος ἀναγράφεται εἰς ἐπιτύμβιον ἐλεγεῖον ἐκ Φλωρεντίας[6].

Εἶναι λοιπὸν δυνατὸν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ ἐξ Ἐδέσσης ἐπίγραμμα ἀναφέρεται εἰς χοιρίδιον ; Ὑπῆρξάν ποτε χοῖροι πιστοί, ἀφωσιωμένοι, χρήσιμοι καὶ ἀγαπητοὶ σύντροφοι καὶ φίλοι τοῦ ἀνθρώπου, ὡς οἱ κύνες; Τί ἄλλο δύνανται νὰ προσφέρουν ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἀνέκαθεν προσέφερον: *φίλ'ὀπταλέα κρέα ἔδμεναί ;*

Τὸ ἀδιανόητον ὅμως τῆς περὶ χοιριδίου ἑρμηνείας ὑπογραμμίζεται καὶ ἀπὸ χωρία αὐτοῦ τούτου τοῦ ἐπιγράμματος, τινὰ τῶν ὁποίων ἐνδεικτικῶς σημειοῦμεν.

Ἐν πρώτοις, πῶς εἶναι νοητὸν ἓν χοιρίδιον νὰ διατρέξῃ *ποσὶ μοῦνος* χιλιάδας ὅλας σταδίων ἀπὸ Δαλματίας μέχρις Ἐδέσσης, χωρὶς ἐν τῷ μεταξὺ νὰ κατασπαραχθῇ ὑπὸ ἀγρίων θηρίων ἢ τοὐλάχιστον νὰ ἀγρευθῇ καὶ νὰ φαγωθῇ, ὡς ἀδέσποτον, ὑπὸ ἀνθρώπων, καὶ δὴ καὶ ὑπὸ τῶν ὁδοφυλάκων τοῦ πλήθους τῶν σταθμῶν τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ, διὰ τῆς ὁποίας ὑποτίθεται ὅτι ὁ χοῖρος ἐπορεύθη;

Ἡ λέξις *ἄλ(ε)ιπτος* (στ. 4) σημαίνει ὅτι δὲν ὑπελείφθη ἄλλων — χοίρων βεβαίως. Πρέπει δηλαδὴ νὰ δεχθῶμεν ὅτι τοιαῦται διαδρομαὶ χοιριδίων ἀπὸ Δαλματίας μέχρις Ἐδέσσης ἦσαν συχναί;

Ἀπολλωνίαν τε ποθήσας (στ. 3), *Ἡμαθίην δὲ ποθῶν κατιδεῖν, φαλλοῖο δὲ ἅρμα* (στ. 6) δὲν εἶναι φράσεις, προϋποθέτουσαι, ὅτι τὸ ἐκ Δαλματίας χοιρίδιον ὄχι μόνον ἦτο λογικὸν ὄν, ἀλλὰ εἶχε καὶ ἀξιολόγους γεωγραφικὰς γνώσεις, ὡς καὶ θρησκευτικὴν συνείδησιν;

Τέλος, ἡ φράσις *τῷ θανάτῳ μηκέτ' ὀφειλόμενος* (στ. 7) σημαίνει πρόωρον θάνατον. Ἀλλὰ δύναται νὰ λεχθῇ τοῦτο διὰ χοῖρον, ζῶον ἐδώδιμον, γνωστοῦ μάλιστα ὄντος ὅτι καὶ πάλαι καὶ νῦν οἱ γαλαθηνοὶ χοῖροι ἀπετέλουν καὶ ἀποτελοῦν ἔδεσμα ἰδιαιτέρως ὀρεκτὸν εἰς τοὺς ἀνθρώπους;

***

Εἰς τὴν ἐποχήν μας φαίνεται περίεργος ἡ συνήθεια τῶν ἀρχαίων νὰ δίδουν ἐπισήμως εἰς ἀνθρώπους κύρια ὀνόματα εἰλημμένα ἐκ τοῦ ζωϊκοῦ βασιλείου. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι δι' ἡμᾶς ὄχι μόνον ἀκατανόητα ἀλλὰ καὶ ἀνοίκεια. Τοιαῦτα

3. Πέντε ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα εἰς κύνας βλ. ἐν W. Peek, Griechische Vers-Inschriften I, Grab - Epigramme (ἐφεξῆς : Peek) 691, 1365, 1463, 1618, 1968. Πλείονα τῶν δέκα ἐν Gerhard Herrlinger, Totenklage um Tiere (Tübingen Beiträge zur Altertumswissenschaft VIII), Stuttgart 1930, σ. 39 - 53.

4. Ἐπίγραμμα εἰς ἀθλοφόρον ἵππον, ὀνόματι Εὐθύδικον, βλ. ἐν Peek 1844. Τέσσαρα ἄλλα εἰς ἵππους ἔχει περιλάβει εἰς τὴν συλλογήν του ὁ Herrlinger, ἔ.ἀ. σ. 43, 48, 50 (ἀρ. 45, 51, 52, 53).

5. Συγκινητικὸν ὄντως παράδειγμα αὐτοθυσίας κυνὸς ἀναφέρεται ἐν διπλῷ ἐπιγράμματι τοῦ 29 π.Χ. (Peek 1968), καθ' ὃ κύων, ὀνόματι Ταύρων, εἰς θήραν κάπρου, ἔσωσε τὸν προκινδυνεύσαντα κύριόν του Ζήνωνα, ἀγωνισθεὶς πρὸς τὸ θηρίον μέχρι τελευταίας του πνοῆς.

6. Peek 1365.

κύρια ὀνόματα (δὲν λογίζονται βεβαίως τὰ παρωνύμια), παραδεδομένα ἀπὸ συγγραφεῖς ἢ ἐπιγραφάς, δείγματος χάριν, παραθέτομεν κατωτέρω:

Ἀλεκτρυών. Ἰλ. Ρ 602.
Ἀλέκτωρ. Ὀδ. δ 10.
Βοῦς (γυνή). Peek 1177.
Ἔριφος. Κωμ. ποιητὴς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Ἕτερος ἐξ ἐπιγραφῆς, P(ape) - B(enseler), Wört. d. gr. Eigennamen ἐν λ.
Ἵππος. P. - B.
Κάπρος. P. - B.
Κόραξ. P. - B.
Λύκος. Τὰ παραδείγματα πολλά, P. - B. Ἐν Μακεδονίᾳ: Δ. Κανατσούλης, Μακεδονικὴ Προσωπογραφία, Θεσσαλονίκη 1955, ἀρ. 849 - 851, Π. Θέμελης, Μακεδονικὰ 5 (1961 - 63), 440.
Μόσχος. Peek 1425.
Μόσχιον (γυνή). Peek 1552, 1923.
Μύρμηξ. P. - B., Peek 1407.
Μῦς. P. - B.
Σκύλαξ. Ἐκτὸς τοῦ γεωγράφου, βλ. καὶ P. - B.
Σύαγρος, ποιητὴς σύγχρονος τοῦ Ὁμήρου. P. - B.

Βεβαίως, ὁ ἀνωτέρω κατάλογος δὲν εἶναι ἐξαντλητικός.

Τὸ ὄνομα Χοῖρος — δι' ἡμᾶς ἀνοίκειον καὶ ὑβριστικὸν — ἀπαντᾶται ἀπὸ τοῦ 5ου ἤδη αἰῶνος π.Χ. Ἐνθυμούμεθα ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτον (VII, 170) τὸν Χοῖρον, τὸν πατέρα τοῦ Μικύθου ἐκείνου, *ὅσπερ ἐκπεσὼν ἐκ Ρηγίου καὶ Τεγέην τῶν Ἀρκάδων οἰκήσας, ἀνέθηκεν ἐν Ὀλυμπίῃ τοὺς πολλοὺς ἀνδριάντας*. Δύο ἄλλοι Χοῖροι καταλέγονται εἰς τὸ Λεξικὸν τῶν κυρίων ὀνομάτων τῶν Pape - Benseler (ἐν λ.), ἐνῷ τρεῖς ἕτεροι ἀναφέρονται εἰς ἐπιγραφὰς ἀνευρεθείσας εἰς Θάσον[7].

Ἤδη τὸ ἐπίγραμμα τῆς Ἐδέσσης μᾶς παραδίδει ἓν ἀκόμη κύριον ὄνομα Χοῖρος.

***

Διὰ τὴν διασάφησιν τῆς ἑρμηνείας τοῦ ἐπιγράμματος σκόπιμον εἶναι νὰ ἐξετάσωμεν ὡρισμένα χωρία αὐτοῦ, ἀφοῦ προηγουμένως ρίψωμεν ἓν βλέμμα εἰς τὴν ὄντως παραπλανητικὴν παράστασιν τοῦ ἀναγλύφου. Εἰκονίζεται εἰς αὐτὸ ἔμφορτος ἅμαξα τετράτροχος, συρομένη ὑπὸ τεσσάρων ἡμιόνων καὶ ἡνιοχουμένη ὑπὸ νεαρᾶς μορφῆς, φερούσης βαρὺ ἐπένδυμα, τὸ ὁποῖον ἐπικαλύπτει καὶ τὴν προστατευομένην ὑπὸ διαφαινομένου βαρβαρικοῦ πίλου κεφαλήν. Πρὸ τῆς τετράδος τῶν συρόντων τὴν ἅμαξαν ἡμιόνων παριστάνεται χοῖρος ὄρθιος, ἐνῷ ὄπισθεν, ὑπὸ τὴν ἅμαξαν εἰκονιζόμενος, ἕτερος χοῖρος ὀκλάζων. Ὁ κ. Πέτσας εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν του κατὰ τὸ διεθνὲς Συμπόσιον «Ἡ Ἀρχαία Μακεδονία», περὶ ἧς ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος, ἡρμήνευσεν ὅτι ἀμφότεροι οὗτοι εἰκονίζουν τὸν ὑπὸ τοῦ ἐπιγράμματος ἀναφερόμενον χοῖρον καὶ ὅτι αἱ διαφοραὶ εἰς τὴν παράστασιν ἑκατέρου σημαίνουν ἴσως ὅτι ὄπισθεν εἰκονίζεται ὁ αὐτὸς προβαδίζων χοῖρος, νεκρὸς ἤδη.

Ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ δὲν εἶναι ὅμως ἡ ὀρθή. Δὲν νομίζω ὅτι δύναται νὰ ὑπάρξῃ καὶ ἡ ἐλαχίστη ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ Χοίρου καὶ ὄχι περὶ χοίρου. Ὁ νεκρὸς τοῦ ἐπιγράμματος πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὴν ἡνιοχοῦσαν νεαρὰν μορφὴν τὴν ἐπὶ τῆς ἁμάξης. Ἡ πρόθεσις τοῦ τεχνίτου τοῦ ἀναγλύφου, τοῦ προσθέσαντος εἰς τὴν κυρίως εἰκόνα

7. *Τιμοκλέ[ης] Χοίρου, Πυθίων Χοίρου, Χοῖρος Τιμόκλευς*. Βλ. προχείρως Μ. Δήμιτσα, Ἡ Μακεδονία..., ἀριθ. 1130 (1), 1194 (64) καὶ 1260 (130).

καὶ τοὺς δύο χοίρους, ἦτο νὰ παίξῃ μὲ τὸ ὄνομα Χοῖρος.

Ἡ συσχέτισις αὕτη ζωωνυμίας πρὸς εἰκονογραφικὸν θέμα δὲν εἶναι μοναδική. Θὰ ἀναφερθῶμεν εἰς ἓν μόνον ἀλλὰ χαρακτηριστικὸν παρόμοιον παράδειγμα πολὺ παλαιότερον (τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ.). Πρόκειται διὰ τὸ μνημεῖον, τὸ ὁποῖον εἶχε στήσει ὁ στρατηγὸς τῶν Ἀθηναίων Χάρης παρὰ τὴν Χρυσούπολιν τοῦ Βοσπόρου εἰς τὸν τάφον τῆς ἐκεῖ θανούσης ἐκ νόσου παλλακῆς του, ἥτις ὠνομάζετο Βοίδιον. Τὸ μνημεῖον, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἀπετελεῖτο ἐκ μαρμαρίνου κίονος, ἐφ' οὗ εἶχε στηθῆ ἄγαλμα βοός (λιθίνη βοῦς), μετ' ἐπιγράμματος ἐκ τεσσάρων ἐλεγειακῶν διστίχων, τὸ ὁποῖον ἔχει ὡς ἑξῆς[8]:

Ἰναχίης οὐκ εἰμὶ βοὸς τύπος, οὐδ' ἀπ' ἐμοῖο | κλήιζεται ἀντωπὸν Βοσπόριον πέλαγος.|Κείνην γὰρ τὸ πάροιθε βαρὺς χόλος ἤλασεν Ἥρης|ἐς Φάρον, ἤδε δ' ἐγὼ Κεκροπίς εἰμι νέκυς.|Εὐνέτις ἦν δὲ Χάρητος ἔπλων δ', ὅτε πλῶεν ἐκεῖνος | τῆιδε Φιλιππείων ἀντίπαλος σκαφέων.|Βοίδιον οὔνομα δ' ἦεν ἐμοὶ τότε· νῦν δὲ καὶ εἶδος| βοίδιον ἠπείροις τέρπομαι ἀμφοτέραις.

Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐπιγραμματοποιὸς τοῦ Χοίρου δὲν ἐστερεῖτο παρομοίας φιλοπαίγμονος διαθέσεως, ὅταν ἔγραφε (στ. 1): *Χοῖρος, ὁ πᾶσι φίλος, τετράπους νέος* κλπ. Δὲν πρόκειται βεβαίως ἐδῶ περὶ ζώου τετράποδος, ἀλλὰ περὶ νέου μικροσώμου, ὕψους τεσσάρων ποδῶν. Ἐν τούτοις, δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ συναγάγωμεν ἐντεῦθεν, ὅτι ὁ Χοῖρος οὗτος, ὁ διαβὰς *πᾶσαν γαίην ποσὶ μοῦνος, ἄλιπτος* κλπ. ἀπὸ Δαλματίας μέχρις Ἐδέσσης, ἦτο παιδίον ὕψους 1.30 μ. περίπου. Εἶναι μᾶλλον πιθανόν, ἂν ὄχι βέβαιον, ὅτι ὁ ποιητὴς ἔχει ἐδῶ μειώσει τὸ πραγματικὸν ὕψος τοῦ Χοίρου δι' εὐνόητον λόγον.

Τὸ ἐπίθετον νέος, ὡς γνωστόν, δὲν ἐλέγετο, ἢ σπανιώτατα ἐλέγετο ἐπὶ ζώων. Ἂν ἐπρόκειτο περὶ μικροῦ χοίρου, ὁ ἐπιγραμματοποιὸς θὰ ἠδύνατο νὰ χρησιμοποιήσῃ ἓν τῶν ὑποκοριστικῶν: χοιρίδιον, χοιρίον, χοιρίσκος ἢ δελφάκιον. Ἄλλως τε καὶ ἡ λέξις χοῖρος ἐσήμαινε τὸν μικρὸν χοῖρον, τὸ «γουρουνόπουλον». Διὰ νὰ δηλωθῇ τὸ «γουρούνι» ἐγίνετο χρῆσις τῶν λλ. σῦς καὶ ὗς.

Εἰς τὸν στ. 2 τοῦ ἐπιγράμματος ἔχομεν τὴν ἔμμεσον ἔνδειξιν τῆς φράσεως: *δῶρον προσενεχθείς*, ὅτι ὁ Χοῖρος οὗτος ἦτο ἀρχικῶς δοῦλος, κατασταθεὶς εἶτα ἀπελεύθερος διὰ τῆς τυπικῆς δικαιοπραξίας τῆς δωρεᾶς[9]. Εἰς τοῦτο συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι δὲν ἀναγράφεται καὶ τὸ πατρωνυμικὸν τοῦ Χοίρου.

Διὰ τοῦ στ. 5: *νῦν δὲ τροχοῖο βίῃ τὸ φάος προλέλοιπα* δηλώνεται ὁ βίαιος θάνατος τοῦ Χοίρου, χωρὶς ὅμως νὰ καθίσταται σαφὲς κατὰ ποῖον ἀκριβῶς τρόπον οὗτος ἐφονεύθη. Μήπως ἐκ τροχαίου, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, ἀτυχήματος; (Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἐξηγεῖται, διατί εἰς τὸ ἀνάγλυφον εἰκονίζεται ἐφ' ἁμάξης). Ἢ μήπως ὑπέκυψεν, ὑποβληθείς, ἄγνωστον διὰ ποίαν αἰτίαν, εἰς τὴν ποινὴν τῶν βασανιστηρίων διὰ τροχοῦ; Ταῦτα εἶναι ἐρωτήματα, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῇ εἰ μὴ μόνον ὑποθετικὴ ἀπάντησις. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀξίζει νὰ ὑπογραμμισθῇ ἐνταῦθα ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τῶν φράσεων: *πᾶσαν γαίην διέβην ποσὶ μοῦνος, ἄλιπτος* ἀφ' ἑνὸς

8. Τὸ ἐπίγραμμα μετὰ τοῦ σχετικοῦ ὑπομνήματος βλ. ἐν Peek 1802.

9. Διὰ τὴν διαδικασίαν καὶ τὸ τυπικὸν τῶν ἀπελευθερωτικῶν πράξεων βλ. A. Calderini,

καὶ *νῦν δὲ τροχοῖο βίῃ τὸ φάος προλέλοιπα*, ἀφ' ἑτέρου.

Μὲ τὴν φράσιν: *Ἡμαθίην δὲ ποθῶν κατιδεῖν, φαλλοῖο δὲ ἅρμα* (στ. 6) ὁ ἐπιγραμματοποιὸς ἀναφέρεται εἰς τελετουργίαν τῆς παραδεδομένης λατρείας τοῦ Διονύσου ἐν Ἐδέσσῃ[10], εἶναι ὅμως πιθανόν, ὅτι συγχρόνως συνεχίζει τὴν σκωπτικὴν διάθεσιν, συσχετίζων τὸν Χοῖρον πρὸς τὸν Διονυσιακὸν φαλλόν. Ὡς γνωστόν[11], χοῖρος καὶ χοιρίδιον καὶ δελφάκιον ἐλέγετο καὶ τὸ γυναικεῖον αἰδοῖον, συχνὰ δὲ οἱ κωμικοὶ ἔπαιζον μὲ τὴν ἀφροδισιακὴν σχέσιν τῶν δύο τούτων ἐννοιῶν τῆς λέξεως (π.χ. Ἀριστοφ. Ἀχαρνῆς 764 κ.ἑ.). Ἂς σημειωθῇ ὅτι Χοῖρος ὠνομάζετο καὶ μία τῶν Μαινάδων[12].

***

Ἀλλ' ἂς συνοψίσωμεν.

Ἡ ἑρμηνεία ὅτι ὁ Χοῖρος τοῦ ἐπιγράμματος τῆς Ἐδέσσης ἦτο ἓν «γουρουνόπουλον», τὸ ὁποῖον ἐγκατέλειψε τὴν γενέτειράν του Δυρράχιον διὰ νὰ μεταβῇ — *ποσὶ μοῦνος!* — εἰς Ἀπολλωνίαν καὶ εἶτα εἰς Ἔδεσσαν ἀπὸ ταξιδιωτικὴν ἔφεσιν καὶ ἀπὸ πόθον νὰ παρακολουθήσῃ ἐκεῖ τὰς διονυσιακὰς τελετὰς εἶναι ἀπολύτως καταδικαστέα.

Τὸ ὀρθὸν εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι πρόκειται περὶ νεαροῦ δούλου, ὀνόματι Χοίρου, ὅστις, ἀπελευθερωθεὶς διὰ τῆς τυπικῆς διαδικασίας τῆς δωρεᾶς, ἐγκατέλειψε τὴν πατρίδα του (;) Δυρράχιον —πιθανῶς καὶ τὸν προστάτην ἢ πάτρωνά του— καὶ μετέβη εἰς Ἔδεσσαν, ὅπου εὗρε βίαιον θάνατον. Ὁ σκοπὸς τῆς μεταναστεύσεώς του δὲν ἦτο βεβαίως *Ἡμαθίην κατιδεῖν, φαλλοῖο δὲ ἅρμα* κλπ. Ὅλα αὐτὰ εἶναι «φιλολογία» τοῦ ἐπιγραμματοποιοῦ, διαποικιλθεῖσα μέ τινα φιλοπαίγμονα εὑρήματα, σχετιζόμενα πρὸς τὴν ζωωνυμίαν τοῦ νεκροῦ.

Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ ἐπίγραμμα δὲν ἔχει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον. Αἱ μετρικαὶ ἀνωμαλίαι, ἰδίως τῶν στ. 5 καὶ 7, ἡ ἄσκοπος ἐπανάληψις τῆς φράσεως *ἐνθάδε κεῖμαι* (στ. 7), ἡ περίσσεια συμπλεκτικῶν συνδέσμων εἰς τὸν στ. 3 (προφανῶς διὰ τὸ ἀνοικονόμητον μέτρον) καὶ αἱ ἐκφραστικαὶ κοινοτοπίαι[13] προδίδουν ἀδέξιον τεχνίτην τῶν αὐτοκρατορικῶν, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων, χρόνων.

Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ

La manomissione et le condizioni dei liberti in Grecia, Milano 1908, 437 κ.ἑ.

10. W. Bäge, De Macedonum sacris, σ. 87.

11. Χ. Χ. Χαριτωνίδης, Μοριολογία, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 2 (1932), 358.

12. Roscher, Lex. d. gr. u. röm. Mythologie ἐν λ.

13. Π.χ.: 1) *πᾶσι φίλος*, πρβλ.: *πᾶσι φιλητός*, *πᾶσι φίλον*, *πᾶσι φίλην*, *πᾶσι φίλος γὰρ ἔφυ*, Peek 395, 531, 1239, 1394. 2) *Δαλματίης δάπεδον προλιπών*, πρβλ.: *προλιπών*, *Ρώμης δάπεδον*, Peek 1169. 3) *φάος προλέλοιπα*, πρβλ. ὅμοια: Peek 1009, 1015, 1376, 1482, 1929, 1945, 1986, 2088 κ.ἀ. 4) *τῷ θανάτῳ μηκέτ' ὀφειλόμενος*, πρβλ. Peek 402, 2083, 370 κ.ἀ.

OBSERVATIONS ON AN EPIGRAM FROM EDESSA

A new interpretation is given for the epigram consisting of seven hexameters, engraved on the funerary relief published in AAA II (1969), 190. The dead to whom it refers is not a pig but a young slave liberated, called Choiros (pig), who for some unknown reason emigrated from Dalmatia to Edessa, where he met a violent death, due either to a traffic accident or to the torture of the wheel (fig. 1).

CHAR. MAKARONAS

ΕΝ ΠΑΡΑΛΛΗΛΟΝ ΔΙΑ ΤΟΝ « ΒΑΣΙΛΕΑ-ΙΕΡΕΑ » ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ

Εἶναι γνωστὴ ἡ ὑπὸ τοῦ Evans ἐπιχειρηθεῖσα ἀνασύνθεσις τῶν τεμαχίων ἐγχρώμου ἀναγλύφου ἐκ Κνωσοῦ (εἰκ. 1), εἰς τὴν ὁποίαν ἔδωσε τὸ ὄνομα « The Priest - King ». Ἡ ἀνασύνθεσις καὶ συμπλήρωσις ἐπραγματοποιήθη ὑπὸ τοῦ καλλιτέχνου E. Gilliéron υἱοῦ (PM IV, σ. 6) καὶ εἶναι ἐν Ἑλλάδι περισσότερον γνωστὴ ὡς « πρίγκιψ μὲ τὰ κρίνα » (PM II, σ. 773 κ.ἑ. καὶ Front. τοῦ αὐτοῦ τόμου).

Ἡ μορφὴ ἀνασυνετέθη ὡς βαίνουσα πρὸς ἀριστερὰ μὲ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα τεταμένην ἐλαφρῶς πρὸς τὰ κάτω καὶ ὀπίσω καὶ κρατοῦσαν τὸ ἄκρον σχοινίου, διὰ τοῦ ὁποίου σύρεται πιθανῶς γρύψ. « It may be inferred that his left hand... held some kind of cord or thong by which according to a well known scheme, he was depicted as leading a sacred animal. There can be little doubt that this would have been a Griffin such as on Minoan and Mycenaeans intaglios is held in tether by divinities or priestly personages » (αὐτ., σ. 783 - 785).

Ἡ μόνη ἔνδειξις διὰ τὴν λύσιν αὐτὴν

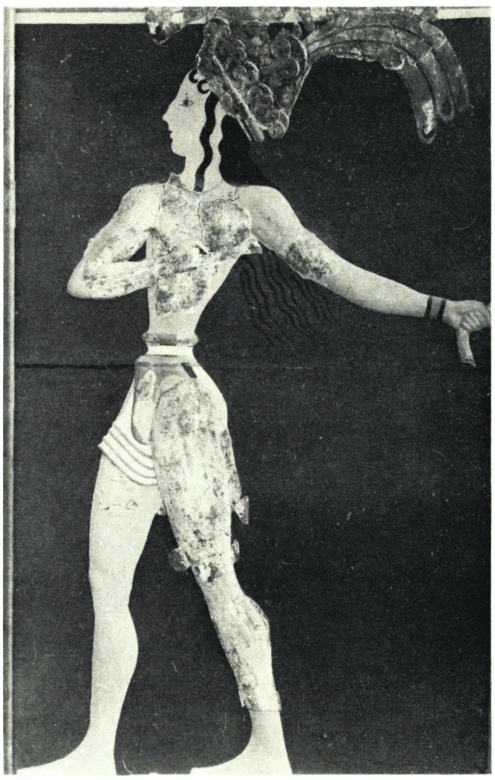

Εἰκ. 1. Ὁ « πρίγκιψ μὲ τὰ κρίνα ». Ἔγχρωμον ἀνάγλυφον ἐκ Κνωσοῦ

ἦτο ἡ χαλαρότης τῶν μυῶν τοῦ σωζομένου μικροῦ τμήματος τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος, ἡ ὁποία ὑπεδείκνυε κατὰ τὸν Evans « a downward action » (αὐτ., σ. 783), « a sloping direction » (PM IV, σ. 400). Ὁ Evans ὡς παράλληλον παράστασιν ἐνισχύουσαν τὴν ἄποψίν του μνημονεύει τὸν ἐξ ἰάσπιδος φακοειδῆ σφραγιδόλιθον τοῦ Βαφειοῦ (PM II, σ. 585, εἰκ. 512 καὶ A. Sakellariou, CMS I, ἀριθ. 223). Ἡ ἀναλογία ὅμως εἶναι μικρά, διότι ἡ ἀπεικονιζομένη ἐπὶ τοῦ

Σχέδ. 1. Σχεδίασμα τοῦ ἀποτυπώματος τῆς σφραγῖδος

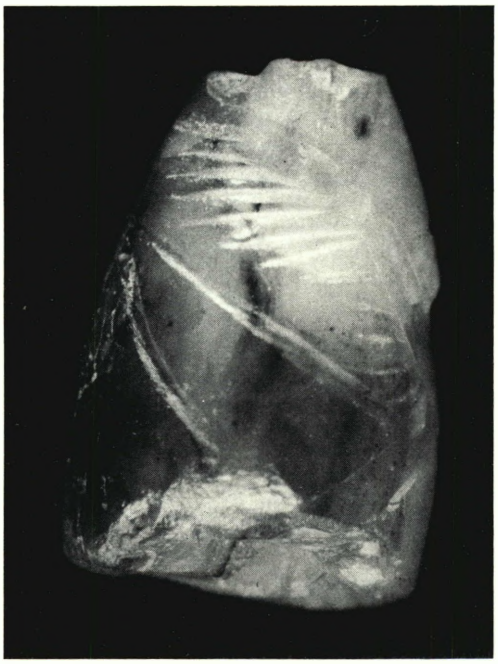

σφραγιδολίθου τούτου μορφὴ (ἡ ὁποία δηλοῦται μὲ ἀνοικτὸν στόμα ὡς ᾄδουσα) εἶναι ἐνδεδυμένη μὲ εὐρὺν ἀνατολικὸν ἱερατικὸν χιτῶνα, ὁ δὲ γρὺψ εὑρίσκεται εἰς τὸ δεξιὸν πλευρὸν αὐτῆς καὶ ἐλαφρῶς ἔμπροσθεν, ὥστε ἡ μορφὴ προβάλλεται ἐπὶ τοῦ γρυπός.

Ἡ ἔλλειψις ἀναλόγων παραστάσεων καὶ ἰσχυρῶν ἐνδείξεων παρεχομένων ἐξ αὐτῶν τῶν λειψάνων τοῦ ἀναγλύφου προεκάλεσεν ἀμφιβολίας περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς συμπληρώσεως, ἡ ὁποία ἐφαίνετο αὐθαίρετος καὶ ὄχι ἐπαρκῶς βασιζομένη. Τὴν ἀμφιβολίαν αὐτὴν ᾐσθάνετο πιθανῶς καὶ αὐτὸς ὁ Evans, ἀφοῦ ἐκφράζει τὴν ἄποψίν του δι' ἐρωτηματικοῦ : « Was the Priest - King leading a sacred griffin? » (PM II, σ. 773, σ. 785). Ἡ

Εἰκ. 2. Σφραγὶς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου

βιαιοτέρα ἐπίθεσις κατὰ τῆς συμπληρώσεως τοῦ ἀναγλύφου ἔγινε πρὸ ὀλίγων ἐτῶν δημοσιογραφικῶς ὑπὸ τοῦ Serstevens (Figaro Littéraire 29.6.63 καὶ Le Périple des archipels grecs 1963, σ. 258 κ.ἑ.). Ἐπίσης εἰς τὸ Διεθνὲς Συνέδριον

Εἰκ. 3. Ἀποτύπωμα τῆς σφραγῖδος

Μυκηνολογίας τῆς Ρώμης (27.9 - 3.10.67 1. C. Mic. 1968, σ. 238 κ.ἑ.) ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τοῦ Nojorkam ἡ ἄποψις ὅτι τὸ ἀνάγλυφον ἀπεικονίζει « une marche nuptiale » καὶ ὅτι τὸν βασιλέα ἢ πρίγκιπα συνώδευεν ὄχι γρύψ, ἀλλὰ « une princesse aux serpents ». Ἐπεχειρήθη μάλιστα νέα ἀναπαράστασις τοῦ συνόλου.

Ἔχει ἤδη ὑποδειχθῆ ἡ ὑπ' ἀριθ. 2476 ἐλεφαντίνη πυξὶς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ A. Dessenne (REG 73 (1960) σ. XXXIII, πρβλ. Ἀ. Σακελλαρίου, Μυκ. Σφρ., σ. 74 - 75), ἡ ὁποία φέρει ἀνάγλυφον παράστασιν μορφῆς ἀναλόγου πρὸς τὸν βασιλέα - ἱερέα τῆς Κνωσοῦ, συνοδευομένης ὅμως ὑπὸ σφιγγός. Ἡ παράστασις αὐτή, ἂν καὶ ἀσφαλῶς ἀνάγεται εἰς τὸν τύπον τοῦ ἀναγλύφου τῆς Κνωσοῦ καὶ πείθει περὶ τῆς κατ' ἀρχὴν ὀρθῆς διαισθήσεως τοῦ Evans (ὁ ὁποῖος μάλιστα δὲν ἐγνώριζε τὴν παράστασιν, ἀφοῦ δὲν τὴν μνημονεύει), εἶναι ἐν τούτοις σημαντικῶς νεωτέρα, ἀναγομένη εἰς τοὺς ΥΕ ΙΙΙΑ χρόνους, προέρχεται δὲ ἐκ Μυκηνῶν. Ἐπὶ πλέον αὕτη σώζεται λίαν ἐλλιπῶς. Διὸ αὐτὸ θεωρῶ χρήσιμον τὴν δημοσίευσιν τῆς παρούσης σφραγῖδος (εἰκ. 2, 3· σχέδ. 1), ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ παλαιότερον καὶ εἰκονογραφικῶς πλησιέστερον γνωστὸν ἐκ Κρήτης παράλληλον τοῦ ἀναγλύφου τοῦ βασιλέως - ἱερέως τῆς Κνωσοῦ.

Ἡ σφραγὶς [1] (ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 2242) μετεφέρθη πρό τινων ἐτῶν εἰς ἐκτέλεσιν σχετικῆς διαταγῆς τοῦ Ὑπουργείου ἐκ τῆς Συλλογῆς Νεαπόλεως Λασιθίου. Ἡ ἀκριβὴς προέλευσις αὐτῆς δὲν εἶναι γνωστή. Εἶναι ἐκ σαρδώνυχος καὶ σώζει μῆκος 0,014 μ. (Ἔχει θραυσθῆ καὶ ἐλλείπει τὸ 1/3 ἢ 1/4 περίπου τοῦ μήκους αὐτῆς). Εἶναι ἀτρακτοειδὴς καὶ ἐπὶ ὁλοκλήρου τῆς κυρτῆς ἐπιφανείας, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ κυλίνδρου, ἔχει

1. Ἡ περιγραφὴ ἐγένετο βάσει τοῦ ἀποτυπώματος.

χαραχθῆ παράστασις ἑνὸς ἀνδρὸς καὶ ἑνὸς γρυπός.

Ὁ ἀνὴρ βαίνει πρὸς ἀριστερὰ ὁρμητικῶς κινούμενος (ὁρμητικώτερον ἢ ὁ τοῦ ἀναγλύφου) μὲ κεκαμμένον τὸ δεξιὸν σκέλος καὶ τεταμένον τὸ ἀριστερόν, προβάλλων ἰσχυρῶς τὸν κορμόν, ὥστε κορμὸς καὶ κεφαλὴ νὰ κλίνουν ὀπίσω. Φέρει ἀσφαλῶς αἰδοιοθύλακα μὲ δακτυλιόσχημον ζώνην, καὶ ζῶμα σχηματίζον πτερύγιον ὄπισθεν ὡς τὸ τοῦ πρίγκιπος[2]. Δηλοῦνται ἀνατομικαὶ λεπτομέρειαι τοῦ θώρακος καὶ τῶν μυώνων τῶν μηρῶν καὶ κνημῶν, αἱ ὁποῖαι, καίτοι ἀναγκαστικῶς συνοπτικαί, ἐνθυμίζουν τὸν πρίγκιπα. Ὁ λαιμὸς καὶ τὸ πρόσωπον δηλοῦνται ἐπίσης συνοπτικῶς, χωρὶς λεπτομερείας, ὡς π.χ. εἰς τὸν δακτύλιον τῶν Ἰσοπάτων (A. Evans, The Tomb of Double Axes and associated group, Archaeologia LXV (1914), σ. 10 κ.ἑ., εἰκ. 16). Μικρὰ προεξοχὴ εἰς τὸ ὀπίσθιον μέρος τῆς κεφαλῆς καθιστᾷ πιθανὸν ὅτι ἡ μορφὴ ἔφερε στέμμα, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι βέβαιον λόγῳ φθορᾶς τοῦ λίθου. Διὰ τῆς δεξιᾶς ὁ ἀνὴρ κρατεῖ τὸ ἄκρον ἱμάντος ἢ σχοινίου, διὰ τοῦ ὁποίου εἶναι δεμένος ὁ προπορευόμενος γρύψ[3]. Τὸ σχοινίον νοεῖται ἀσφαλῶς ὡς συναπτόμενον, ὄπισθεν τοῦ γρυπός, πρὸς τὸ περιλαίμιον τοῦ ζώου, τὸ ὁποῖον δηλοῦται διὰ διπλῆς γραμμῆς[4]. Ὁ γρὺψ φαίνεται ὅτι ἐκάθητο εἰς τοὺς ὀπισθίους πόδας (μὴ σωζομένους) μὲ ἀνοικτὴν πτέρυγα καὶ ἀνωρθωμένην κεφαλὴν καὶ οὐράν. Διακρίνεται ἐπὶ τοῦ αὐχένος (ὄχι ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὡς εἰς ἄλλας παραστάσεις) τὸ λοφίον τοῦ γρυπός, κλεῖον τὸ κενὸν μεταξὺ τοῦ λαιμοῦ καὶ τῆς πτέρυγος. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κεκαμμένης ὁ ἀνὴρ φέρει λεπτὴν καὶ εὐθεῖαν ράβδον ἢ πιθανώτερον ξίφος (διότι τὸ ἀντικείμενον σαφῶς ἀπολήγει εἰς ὀξὺ) ἀνάλογον πρὸς τὸ ξίφος τοῦ ἀξιωματικοῦ τοῦ εἰκονιζομένου ἐπὶ τοῦ « κυπέλλου τῆς ἀναφορᾶς » ἐξ Ἁγίας Τριάδος[5]. Τὸ ξίφος δὲν προβάλλεται ἐπὶ τοῦ βραχίονος καὶ τοῦ ὤμου τῆς μορφῆς, ὡς θὰ ἀνεμένομεν, ἀλλὰ διέρχεται ὄπισθεν τοῦ βραχίονος, ὁ ὁποῖος οὕτως εἶναι ὁλόκληρος ὁρατός, ἴσως δὲ ἡ ἐπιθυμία νὰ μὴ διακοπῇ ἡ παράστασις τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς ὡδήγησε τὸν τεχνίτην νὰ τοποθετήσῃ οὕτω τὸ ξίφος[6]. Μεταξὺ τῶν ποδῶν τοῦ ἀνδρὸς καὶ πρὸ αὐτοῦ δηλοῦνται κλάδοι τινές, ἀντιστοιχοῦντες πιθανῶς πρὸς τὰς ἴριδας,

2. Τὸ « flounced sash », τὸ ὁποῖον προσέθεσεν ὁ Evans ἐπὶ τῇ βάσει ὄχι ἐπαρκῶν ἐνδείξεων (PM II, σ. 775) — τοῦτο εἶναι τὸ μόνον ὀρθὸν σημεῖον τῶν παρατηρήσεων τοῦ Nojorkam — δὲν δηλοῦται ἐπὶ τῆς σφραγῖδος οὔτε ἐπὶ τῆς πυξίδος τῶν Μυκηνῶν.

3. Ἡ ἄκρα χεὶρ δὲν δηλοῦται. Δὲν εἶναι βέβαιον, ἂν ὑπάρχῃ πρόθεσις δηλώσεως τοῦ πήχεως, κεκαμμένου, ἐκτεινομένου καὶ πέραν τοῦ ἀγκῶνος ἐκ παραδρομῆς κατὰ τὴν χάραξιν, ἢ ἂν ὁλόκληρος ἡ καμπύλη γραμμή, ἀνερχομένη χάριν σαφηνείας καὶ ἀνάγκης πληρώσεως τοῦ χώρου, δηλοῖ τὸ σχοινίον.

4. Καὶ ἐπὶ τοῦ λίθου τοῦ Βαφειοῦ, CMS 223, διέρχεται τὸ σχοινίον ὄπισθεν τοῦ πτεροῦ τοῦ γρυπός.

5. Τὸ ἀντικείμενον τοῦτο εἶναι τελείως εὐθὺ καὶ δὲν ἐφάπτεται τοῦ γρυπὸς — ἐπαναλαμβανομένου εἰς τὸ ἀποτύπωμα ὄπισθεν τοῦ ἀνδρὸς — οὔτε κἂν κατευθύνεται πρὸς τὸ περιλαίμιον αὐτοῦ. Οὕτω δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη μορφὴ νοεῖται σύρουσα διὰ σχοινίου καὶ ἕτερον γρῦπα ὄπισθεν αὐτῆς.

6. Πρβλ. τὴν τελείως ἀνάλογον θέσιν τοῦ « aspergillum » ὄπισθεν τοῦ βραχίονος τῆς φερούσης αὐτὸ μορφῆς ἐπὶ σφραγῖδος ἐκ Κνωσοῦ, PM II, σ. 793, εἰκ. 517. Ἀντιθέτως εἰς τὴν παράστασιν μουσικοῦ ἐπὶ τῆς λάρνακος τῆς Ἁγίας Τριάδος διακόπτεται ὁ βραχίων, ὥστε νὰ εἶναι ὁλόκληρος ἡ λύρα ὁρατή. Marinatos - Hirmer, ΚΜΗ ἔγχρ. πίν. XXIX.

αἱ ὁποῖαι περιβάλλουν τὸν πρίγκιπα (πρβλ. PM II, σ. 786 καὶ IV 323). Μικρὸν ἀσαφὲς ἀντικείμενον αἰωρούμενον πρὸ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀνδρὸς δὲν φαίνεται νὰ δηλοῖ τι, πιθανῶς δὲ πρόκειται περὶ βλάβης τοῦ λίθου.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν τῶν παραλληλιζομένων παραστάσεων, ἂς σημειωθῇ ὅτι κατὰ τὸν Evans τὸ ἀνάγλυφον τοῦ πρίγκιπος ἀνήκει εἰς τὴν MM III B φάσιν (PM II, σ. 782 - 83) καὶ εἰς τὸ τέλος αὐτῆς περὶ τὸ 1550 π.Χ. (PM IV, σ. 400). Νομίζω ὅτι τὸ ἀνάγλυφον θὰ ἠδύνατο ἀκριβέστερον νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὴν YM I[7]. Ἡ σφραγίς μας, ἀφ' ἑτέρου, φαίνεται παλαιοτέρα ἀναλόγου παραστάσεως σφραγῖδος ἐκ τοῦ δευτέρου θολωτοῦ τάφου τοῦ Ροῦτσι Πύλου τοῦ ἀνασκαφέντος ὑπὸ τοῦ Σπ. Μαρινάτου (CMS 285). Αὕτη εἶναι ἐπίσης ἐκ σαρδώνυχος καὶ ἔχει σχῆμα κυλίνδρου. Ἡ παράστασις ἀπεικονίζει ἀνδρικὴν μορφὴν μὲ περίζωμα καὶ κράνος, ἀσφαλῶς θεόν, ὅστις ὑψοῖ τὴν ἀριστερὰν καὶ κάμπτει τὴν δεξιάν, βαίνων δεξιὰ μὲ διεσταλμένα καὶ τεταμένα τὰ σκέλη. Οὗτος ἀκολουθεῖται ὑπὸ γρυπός, ὁ ὁποῖος ἔχει καθίσει ἐπὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν. Ἡ σφραγὶς προέρχεται ἐκ τῆς τελευταίας ταφῆς τοῦ τάφου, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ὑπὸ κεραμεικῆς προχωρημένου ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ, δηλ. κατερχομένης μέχρι καὶ τῆς YM III A 1 φάσεως (ΠΑΕ 1956, σ. 205 - 206, AJA 61 (1957), σ. 283). Ἡ σφραγὶς δύναται νὰ εἶναι κατά τι παλαιοτέρα κατερχομένη μέχρι τοῦ 1430 π.Χ. κατὰ τὸν Καθ. Μαρινᾶτον, ἤτοι YM II, σαφῶς πάντως διακρινομένη ἀπὸ τῶν θαυμασίων σφραγίδων τοῦ λάκκου 2 τοῦ τάφου, ὁ ὁποῖος περιεῖχε τὰς παλαιοτέρας ταφάς (CMS σ. 304, εἰκ. 269 - 274). Ἡ κίνησις τῶν μορφῶν τῆς σφραγῖδός μας, ἡ νευρώδης διάπλασις τοῦ ἀνδρός, ὁ τύπος τοῦ ζώματος, ἡ δήλωσις τοῦ τοπίου διὰ τῆς βλαστήσεως, ἡ λεπτομερεστέρα ἀπόδοσις τοῦ γρυπός (ὅστις ἐπὶ τῆς σφραγῖδος ἐκ Ροῦτσι στερεῖται τοῦ λοφίου, τοῦ περιλαιμίου, τῆς δηλώσεως τῶν μυῶν καὶ τοῦ σχοινίου), ὑποδεικνύουν ὅτι ἡ σφραγὶς εἶναι κατά τι παλαιοτέρα τῆς ἐκ Ροῦτσι, ἀνήκουσα πιθανῶς εἰς τὰς ἀρχὰς τῶν YM II χρόνων. Ἀφ' ἑτέρου, ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τῶν ἀθλητῶν τῶν YM I B σφραγισμάτων τῆς Ἁγίας Τριάδος (D. Levi, Le cretule, Annuario VIII - IX, σ. 56, εἰκ. 129) καὶ τῶν «ἱερῶν θησαυροφυλακίων» Κνωσοῦ (Kenna, Cretan Seals, σ. 43, εἰκ. 70), ὅπου ἡ παράστασις τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς εἶναι περισσότερον

7. Ἡ στήριξις τῆς MM III χρονολογίας ὑπὸ τοῦ Evans ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀναλογιῶν πρὸς τὴν σφίγγα τοῦ «ivory deposit» δὲν εἶναι πειστική, διότι οὔτε αἱ ὁμοιότητες αὐταὶ εἶναι μεγάλαι, οὔτε τὸ σύνολον τοῦτο ἐλεφαντίνων ἀντικειμένων εἶναι MM III B. Τὰ ἀνάλογα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα εὗρεν ὁ S. Hood ἐντὸς τοῦ «βασιλικοῦ δρόμου» τῆς Κνωσοῦ εἶναι YM I B χρόνων, Κρητ. Χρον. 15/16 (1961/62), σ. 92 κ.ἑ. Πιθανώτερον ὁ πρίγκιψ ἀνήκει εἰς τοὺς YM I A ἢ B χρόνους. Πρβλ. καὶ Pendlebury, AC, σ. 198. Ὁ L. R. Palmer, A new Guide to the Palace of Knossos, σ. 110 κ.ἑ., ἀνάγει τὸ ἀνάγλυφον τοῦ πρίγκιπος, βάσει τῶν ἀνευρεθέντων εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο τοῦ ἀνακτόρου ὀστράκων, εἰς τοὺς YM III B χρόνους. Εἶναι ὅμως δύσκολον νὰ δεχθῶμεν τὴν χρονολογίαν αὐτὴν διὰ τὰ ἐκ Κνωσοῦ ἔγχρωμα ἀνάγλυφα, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν YM I ἀναγλύφων τῆς Ψύρας ὡς καὶ τῶν ρυθμολογικῶν διαφορῶν μεταξὺ τοῦ πρίγκιπος καὶ τῆς YM III B πλαστικῆς, π.χ. τῶν εἰδώλων ἐκ Γάζι, Καννιῶν Γόρτυνος κ.λ.π. Ὁ Palmer ἐπίσης πιστεύει, ὅτι ὁ πρίγκιψ ἔσυρε μᾶλλον σφίγγα παρὰ γρῦπα, καὶ ὅτι τὸ στέμμα ἀνήκει εἰς αὐτήν. Ἀλλ' ἡ πυξὶς τῶν Μυκηνῶν, καίτοι ἐφθαρμένη, δεικνύει ὅτι καὶ ὁ πρίγκιψ ἔφερε στέμμα. Ὡς πρὸς τὸ λοφίον, τοῦτο εἰς τὰς σφίγγας εἶναι διαφόρου τύπου.

φυσιοκρατική, καὶ ὡρισμένα ἄλλα γνωρίσματα ὡς ἡ δήλωσις τῶν μυῶν τοῦ γυπὸς διὰ παραλλήλων γραμμῶν, ἡ παράλειψις τοῦ ὀφθαλμοῦ αὐτοῦ καὶ τῶν λεπτομερειῶν τῶν πτερύγων, σπειρῶν ἢ κύκλων κ.λ.π., ὁ συνδυασμὸς ἀνδρὸς κινουμένου πρὸς γρῦπα καθήμενον καὶ ἡ θέσις τοῦ ξίφους τοῦ ἀνδρός, καθιστοῦν ἀπίθανον ὑψηλοτέραν χρονολόγησιν τῆς σφραγῖδος [8].

Ἡ σφραγίς μας ἐνισχύει λοιπὸν τὴν ἄποψιν, ὅτι κατ' ἀρχὴν ἦτο δυνατὴ καὶ πιθανὴ ἡ σύνθεσις, τὴν ὁποίαν προέτεινε διὰ τὰ τεμάχια τοῦ ἀναγλύφου τῆς Κνωσοῦ ὁ Evans. Ἐπίσης ἐνισχύει τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ βασιλεὺς - ἱερεὺς συνωδεύετο ὑπὸ γυπὸς καὶ ὄχι ἀναγκαίως ὑπὸ σφιγγός, ἀφοῦ ὡς παρετήρησεν ἡ Ἁγνὴ Σακελλαρίου (Μυκ. Σφρ., σ. 74 - 75), τὰ δύο αὐτὰ ὄντα ἐναλλάσσονται ὡς συνοδοὶ ἢ φύλακες θείων μορφῶν. Ἓν ἐρώτημα προκύπτει περαιτέρω περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς συμπληρώσεως τοῦ ἀναγλύφου ὡς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ γυπὸς καὶ τῆς χειρὸς τοῦ πρίγκιπος. Ὡς εἴδομεν, εἰς τὰς παραλλήλους παραστάσεις, τὸ συνοδεῦον ζῶον προηγεῖται ἢ ἕπεται τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς. Ἡ δευτέρα ἄποψις εἶναι, νομίζω, ὡς πρὸς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Κνωσοῦ, ἡ πιθανωτέρα, δεδομένου ὅτι εἰς τὴν εἰκονογραφικῶς πλησιεστέραν παράστασιν, δηλαδὴ ἐπὶ τῆς πυξίδος τῶν Μυκηνῶν, ἡ σφὶγξ ἕπεται. Ἀμφίβολος ὅμως παραμένει ἡ θέσις τοῦ βραχίονος τοῦ πρίγκιπος. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀριστερὸς βραχίων δηλοῦται χαλαρός, χωρὶς τὴν ἔντασιν τοῦ μυῶνος τοῦ δεξιοῦ βραχίονος, ὑποδεικνύει, ὡς ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω, ὅτι ὁ βραχίων κατηυθύνετο πρὸς τὰ κάτω ἢ εἶχε λοξὴν πρὸς τὰ κάτω κλίσιν. Τὸ ὅτι ὁ Gilliéron ἀπέδωσε τὸν πρίγκιπα κατὰ διάφορον τρόπον, ἤτοι μὲ σχεδὸν ὁριζοντίως τεταμένην χεῖρα, ὀφείλεται ἴσως εἰς τὸ ὅτι ὁ ζωγράφος δὲν εἶχε συνεννοηθῆ ἐπαρκῶς μὲ τὸν ἀνασκαφέα. Τοιαύτη θέσις τῆς χειρός, ἀπαντῶσα κυρίως εἰς περισσότερον κινημένας μορφὰς ἀθλητῶν καὶ χορευτῶν, εἶναι καὶ αἰσθητικῶς ἀπίθανος διὰ τὸν πρίγκιπα, διότι διασπᾷ τὴν σύνθεσιν τῆς ὅλης μορφῆς.

Γενικῶς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ὀργανικότητος καὶ τῆς ὁμοιογενείας τῶν ἐκδηλώσεων τῆς μινωϊκῆς τέχνης, ἡ ὑπὸ τοῦ Evans ἀνασύνθεσις τῶν τεμαχίων τοῦ ἀναγλύφου τῆς Κνωσοῦ καθίσταται, διὰ τῶν προσαχθέντων παραλλήλων, ἐκτὸς λεπτομερειῶν τινῶν, λίαν πιθανή.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

8. Ἡ Ἀ. Σακελλαρίου, Μυκηναϊκὴ Σφραγιδογλυφία, σ. 27, σ. 75, ἀνάγει τὴν σφραγῖδα ἐκ Ροῦτσι, χαρακτηριζομένην ἀπὸ τὴν δι' ὀλίγων γραμμῶν δήλωσιν τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς, εἰς τοὺς ΥΜ ΙΙ χρόνους. Σημειωτέον ὅτι κατὰ τὴν αὐτήν, σ. 21, ἡ ἁπλότης ἀποδόσεως τοῦ γυπὸς δὲν ἀποτελεῖ ἀπόλυτον τεκμήριον χαμηλοτέρας χρονολογίας διὰ τὰ κρητικὰ δείγματα, διότι οὕτω ἁπλοῖ εἶναι συνήθως ἐπὶ τῶν κρητικῶν σφραγίδων οἱ γρῦπες. Περὶ τοῦ γυπὸς βλ. καὶ A. Dessenne, BCH 81 (1957), σ. 209 κ.ἑ. Πρβλ. αὐτ. σ. 207 ἀριθ. 10 περὶ παραστάσεως ἐλεφαντοστοῦ ἐκ Μυκηνῶν ἀνδρὸς σύροντος γρῦπα.

A PARALLEL TO THE PRIEST-KING RELIEF FROM KNOSSOS

The representation of a male figure leading a griffin on a LM II seal of the Heraclion Museum (figs. 1-2; plan 1) is compared to the Priest-King relief from Knossos (fig. 3).

This comparison seems to be in favour of the composition proposed by Evans of the fragments of the relief and of their dating in the LM I period.

ST. ALEXIOU

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ

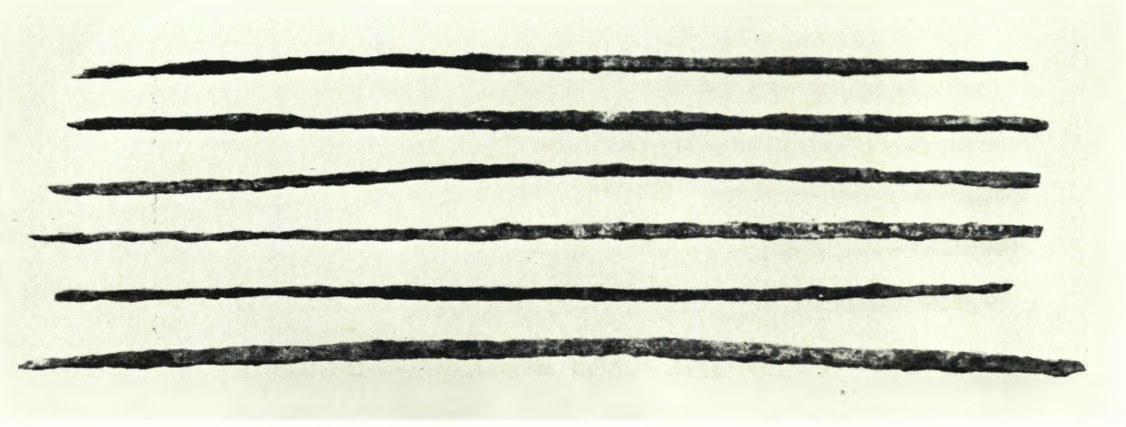

Εἰκ. 1. Ἀνάθημα τοῦ Φείδωνος. Δραχμὴ ὀβελῶν

ΣΙΔΗΡΟΙ ΟΒΕΛΟΙ

« Τὸ μέντοι τῶν ὀβολῶν ὄνομα οἱ μὲν ὅτι πάλαι βουπόροις ὀβελοῖς ἐχρῶντο πρὸς τὰς ἀμοιβάς, ὧν τὸ ὑπὸ τῇ δρακὶ πλῆθος ἐδόκει καλεῖσθαι δραχμή· τὰ δὲ ὀνόματα καὶ τοῦ νομίσματος μεταπεσόντος ἐς τὴν νῦν χρείαν ἐνέμεινεν ἐκ τῆς μνήμης τῆς παλαιᾶς » (Πολυδεύκης, IX, 77).

Ἐὰν τὸ νόμισμα εἶναι μία σχετικῶς νεωτέρα ἐπινόησις τοῦ ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον λαμβάνει τὴν τελειωτικήν του μορφὴν μόλις κατὰ τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., τὸ ἐμπόριον, τοῦ ὁποίου τὸ νόμισμα εἶναι τὸ κυριώτερον ὄργανον, εἶναι τόσον παλαιόν, ὅσον περίπου καὶ ἡ ἰδία ἡ ἀνθρωπότης.

Ὁ ἄνθρωπος ἐξ ἀρχῆς ἦτο φυσικὸν νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ πρόβλημα τῆς προσπορίσεως τῶν ἀπαραιτήτων διὰ τὴν ζωήν του· ἐν τῇ προσπαθείᾳ του αὐτῇ ἐδημιουργήθη καὶ ἡ πρώτη μορφὴ τοῦ ἐμπορίου, ἡ ὁποία συνίσταται εἰς τὴν ἁπλῆν ἀνταλλαγήν (ἀντιπραγματισμὸς - troc). Ἡ πρωτόγονος αὕτη μέθοδος διήρκεσεν ἐπὶ πολλὰς χιλιετηρίδας καὶ ἐπεκράτησε σχεδὸν κατὰ κανόνα μέχρι τῆς ἐπινοήσεως τοῦ μεταλλικοῦ κέρματος, τὸ ὁποῖον καθιερώνεται ἐπισήμως ὑπὸ τῆς Πόλεως.

Μνείαν τοιούτου εἴδους ἐμπορικῶν συναλλαγῶν ἔχομεν εἰς πολλὰς ἀρχαίας πηγάς, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὰ Ὁμηρικὰ ἔπη (Ὀδύσσεια, ο, στίχοι 415 - 457), ὁ

Ἡρόδοτος (IV, 196). Παρόμοιαι σκηναὶ εἰκονίζονται εἰς τοιχογραφίας καὶ ἀνάγλυφα τῆς ἀρχαίας Αἰγύπτου, ἀναφέρονται δὲ καὶ εἰς σφηνοειδεῖς ἀσσυριακὰς καὶ χαλδαϊκὰς ἐπιγραφάς.

Ἐνδιαμέσως ὑπάρχουν βεβαίως ὡρισμέναι φάσεις, παραλλήλως πρὸς τὴν ἁπλῆν ἀνταλλαγήν, αἱ ὁποῖαι ὁδηγοῦν βαθμηδὸν εἰς τὴν καθιέρωσιν τοῦ νομίσματος κατὰ τὰς συναλλαγάς :

α) Ἁπλοποίησις τῶν συναλλαγῶν διὰ τῆς καθιερώσεως ἑνὸς εἴδους ἐμπορεύματος, τὸ ὁποῖον θὰ εἶχε σχετικῶς σταθερὰν καὶ κοινὴν ἀξίαν καὶ θὰ ἦτο συγχρόνως εὐπρόσδεκτον ὑπὸ πάντων. Μεταξὺ τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν λαῶν, οἱ ὁποῖοι εἶναι κατ' ἐξοχὴν ποιμενικοί, τὸ ἀρχαιότερον « νομισματικὸν ἐμπόρευμα » εἶναι τὰ βοσκήματα, ἰδίως οἱ βόες καὶ τὰ πρόβατα.

Εἰς τὸν Ὅμηρον κοινὸν μέτρον ἀξίας εἶναι ὁ βοῦς καὶ μᾶς πληροφορεῖ ὁ ποιητὴς ὅτι τὰ χαλκᾶ ὅπλα τοῦ Διομήδους ἦσαν κατὰ τὴν ἀξίαν « ἐννεάβοια », ἐνῷ τὰ χρυσᾶ τοῦ Γλαύκου « ἑκατόμβοια » (Ἰλιάς, Z, 236). Ἐντεῦθεν ὁ πλούσιος ἄνθρωπος καλεῖται « πολυβούτης ».

Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους διεσώθησαν πολλὰ λείψανα τῆς παλαιᾶς εἰς βόας νομισματικῆς ἐκτιμήσεως τῶν ἀντικειμένων. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα εἶναι, ὅτι εἰς τοὺς Νόμους τοῦ Δράκοντος τὰ χρέη ὑπελογίζοντο εἰς κεφαλὰς ζώων (Πολυδεύκης, IX, 61).

β) Ἀπόπειρα μεγαλυτέρας εἰσέτι ἁπλοποιήσεως τῶν ἐμπορικῶν πράξεων ἐγένετο διὰ τῆς ἀντικαταστάσεως τῶν ζώων ὑπὸ μιᾶς ὕλης περισσότερον ἀνθεκτικῆς καὶ εὐχρήστου, ἡ ὁποία εἶχε πραγματικὴν ἀξίαν ἢ ἔστω καὶ κατὰ συνθήκην. Ἡ ὕλη αὕτη ἦτο τὸ μέταλλον. Εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Σικελίαν τὴν θέσιν τῶν

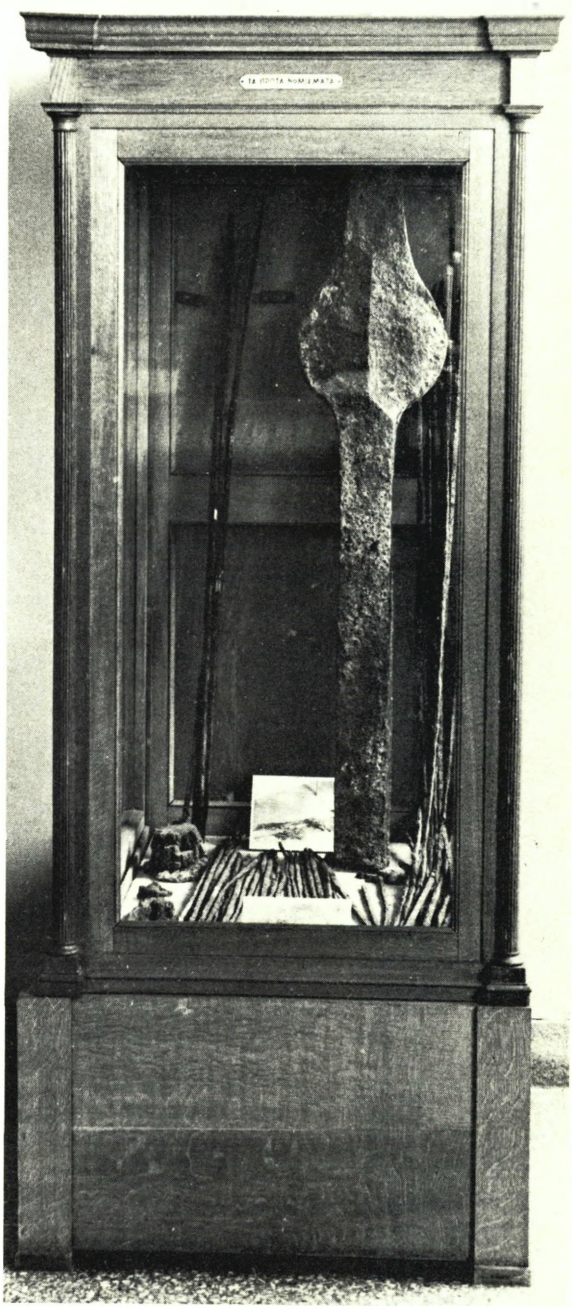

Εἰκ. 2. Προθήκη ὀβελῶν. Ἀνάθημα τοῦ Φείδωνος

βοσκημάτων καταλαμβάνουν ὁ χαλκὸς καὶ ὁ ὀρείχαλκος, εἰς δὲ τὴν Ἀνατολὴν ὁ χρυσὸς καὶ ὁ ἄργυρος. Εἰς τὰς σοβαρὰς ἐμπορικὰς συναλλαγὰς τὰ τεμάχια τοῦ ἀκατεργάστου μετάλλου ἐζυγίζοντο. Ἡ χρῆσις τοῦ ζυγοῦ διαδίδεται εὐρύτατα εἰς τὰς ἀκτὰς τοῦ Νείλου, τοὺς Χαλδαίους, τοὺς Φοίνικας καὶ τοὺς Ἰσραηλίτας. Οὕτως ἐξηγεῖται ὅτι ἡ λέξις shekel (σίκλος) σημαίνει ταυτοχρόνως σταθμίον καὶ πληρωμήν. Οὗτος ἦτο ἐπὶ πολὺ διάστημα μονὰς ζυγίσματος, πρὶν γίνῃ εἰς τοὺς Ἕλληνας μονὰς νομισματική (στατήρ).

γ) Συνήθως κατὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους οἱ ἄνθρωποι ἔδιδον εἰς τὰ μέταλλα συγκεκριμένα σχήματα, τὰ ὁποῖα εἶχον καὶ ὡρισμένας ἀναλογίας, ὅπως π.χ. οἱ λέβητες, οἱ τρίποδες, οἱ πελέκεις, κ.ἄ. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα εἶναι τὸ εἰς τὸν στίχον Ψ 851 τῆς Ἰλιάδος ἀναφερόμενον, ὅτε ὁ Ἀχιλλεὺς κατὰ τὴν διάρκειαν ἀγώνων πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ Πατρόκλου προσφέρει δύο ἔπαθλα, τὸ πρῶτον ἀποτελούμενον ἐκ δέκα πελέκεων (διστόμων) καὶ τὸ δεύτερον ἐκ δέκα ἡμιπελέκεων (μονοστόμων).

Εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν Ἀργολίδα συνετελέσθη πιθανώτατα κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα π.Χ. εἰς νεωτερισμός, ὅστις ἀποδίδεται ὑπὸ ὡρισμένων μελετητῶν εἰς τὸν βασιλέα τοῦ Ἄργους Φείδωνα [1]. Ὁ νεωτερισμὸς οὗτος ἔγκειται εἰς τὴν καθιέρωσιν τῆς χρήσεως τοῦ μετάλλου ὡς νομίσματος ὑπὸ μορφὴν ὀβελῶν [2], καθ' ὅλα ὁμοίων πρὸς τοὺς μαγειρικοὺς ὀβελούς, δηλαδὴ τὰς « σούβλας » (εἰκ. 1). Τὸ πάχος αὐτῶν ἦτο τόσον μικρόν, ὥστε ἡ χεὶρ ἠδύνατο νὰ δράξῃ ἐξ συγχρόνως, ἐξ οὗ προφανῶς καὶ ἡ δραχμή (δράττω - δράξ), ἥτις καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας δηλοῖ τὴν νομισματικὴν μονάδα τῶν Ἑλλήνων. Οἱ ὀβελοὶ θεωροῦνται πλέον ὡς οἱ πραγματικοὶ πρόδρομοι τοῦ νομίσματος, ἀπετέλεσαν δὲ κατὰ καιροὺς τὸ ἀντικείμενον μελέτης πολλῶν ἐρευνητῶν.

Ὀβελοὶ εὑρέθησαν τὸ πρῶτον εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ 1894 [3], κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Waldstein, εἰς τὸ Ἡραῖον τοῦ Ἄργους (The Argive Heraeum, τόμ. Α΄,

1. Μεγάλη ἀσάφεια καὶ ἀντίθεσις γνωμῶν ἐπικρατεῖ, ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν τοῦ Φείδωνος· αἱ χρονολογίαι κυμαίνονται μεταξὺ τοῦ 9ου αἰῶνος π.Χ. καὶ τοῦ 580 π.Χ. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Παυσανίου (VI, 22, 2), τὴν ὁποίαν πολλοὶ δὲν ἐδέχθησαν καὶ ἡ ὁποία μᾶς πληροφορεῖ ὅτι: « Πισαῖοι δὲ ἐφειλκύσαντο αὐθαίρετον συμφορὰν ἀπεχθανόμενοί τε Ἠλείοις καὶ σπουδὴν ποιούμενοι τιθέναι τὸν Ὀλυμπικὸν ἀγῶνα ἀντὶ Ἠλείων, οἵ γε ὀλυμπιάδι μὲν τῇ ὀγδόῃ τὸν Ἀργεῖον ἐπηγάγοντο Φείδωνα τυράννων τῶν ἐν Ἕλλησι μάλιστα ὑβρίσαντα καὶ τὸν ἀγῶνα ἔθεσαν ὁμοῦ τῷ Φείδωνι...» (748 π.Χ.).

Ὁ Courbin, ἐξ ἄλλου, μᾶς λέγει ὅτι ἡ βασιλεία του εἶναι δυνατὸν νὰ ἤρχισε πρὸ ἢ μετὰ τὸ ἔτος 730 π.Χ. καὶ ὅτι τὸ τέλος αὐτῆς δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ τοποθετηθῇ μετὰ τὸ 730 π.Χ.

2. Ἡρακλείδης ὁ Ποντικὸς (Μέγα Ἐτυμολογικὸν ἐν λέξει *Ὀβελὸς*) λέγει ὅτι : «Ὀβολός. Τροπῇ τοῦ ε εἰς ο, πρὸ τούτου γὰρ ὀβελίσκοις τραχέσιν ἐνομίστευον τὰ πρὸς σταθμόν· οἱ μὲν οὖν Ἴωνες ὀβελός, ἡμεῖς δὲ ὀβολός ».

Ἐξ ἄλλου ὁ Πολυδεύκης (IX, 77) ἀναφέρει ὅτι : « Ἀριστοτέλης δὲ αὐτὰ ταῦτα λέγων ἐν Σικυωνίων πολιτείᾳ, σμικρόν τι καινοτομεῖ, ὀφέλλους αὐτοὺς τέως ὠνομᾶσθαι λέγων, τοῦ μὲν ὀφέλλειν δηλοῦντος τὸ αὔξειν, αὐτῶν δὲ διὰ τὸ εἰς μῆκος ηὐξῆσθαι ὧδε κληθέντων· ὅθεν καὶ τὸ ὀφείλειν ὠνομᾶσθαί φησιν οὐκ οἶδ' ὅπως· ἐπὶ μέντοι τῶν ὀβελῶν ὑπηλλάχθαι τὸ φ εἰς τὸ β κατὰ συγγενείαν ».

3. Εἰς τὴν Ἰταλίαν τὸ ἔτος 1760, πρβλ. J. Déchelette, Les Origines de la Drachme et de l'Obole, εἰς Revue Numismatique, 1911, σ. 1 κ.ἑ.

Boston - New York, 1902 - 1905, σ. 63).

Τὸ εὕρημα ἦτο διττόν : α) Δέσμη ὀβελῶν καὶ β) μέγα σιδηροῦν ἀντικείμενον, παραδόξου σχήματος, τὸ ὁποῖον εἶναι προφανῶς ὁ σταθμητικὸς κανὼν καὶ ἀντιπροσωπεύει ἕνα ὡρισμένον ἀριθμὸν ὀβελῶν.

Οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει, μᾶς λέγει ὁ Σβορῶνος (ΔΕΝΑ, τόμ. 9ος, 1906, σ. 195), ὅτι πρόκειται περὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀναθήματος τοῦ βασιλέως τοῦ Ἄργους Φείδωνος, ὅστις κατὰ τὰς πηγὰς ἀφιέρωσε σιδηροῦς ὀβελοὺς εἰς τὴν θεὰν Ἥραν. Τὸ ὡς ἄνω εὕρημα ἐκτίθεται εἰς τὴν μεγάλην νοτίαν αἴθουσαν τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς Ἀθηνῶν, ἐντὸς ὑαλίνης προθήκης (εἰκ. 2 καὶ 3).

Οἱ ὑπολογισμοί, οἱ ὁποῖοι ἔγιναν τότε ἀπὸ τὸν Σβορῶνον καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸ 1924 ἀπὸ τὸν Seltman (Athens, its History and Coinage before the Persian Invasion, Cambridge 1924, σ. 117 κ.ἑ.), ὅσον ἀφορᾷ τὴν σχέσιν μεταξὺ τοῦ σταθμητικοῦ κανόνος καὶ τῶν ὀβελῶν, τοῦ σιδηροῦ ὀβελοῦ καὶ τοῦ ἀργυροῦ αἰγινητικοῦ ὀβελοῦ, ἢ τῆς ἀργυρᾶς αἰγινητικῆς δραχμῆς καὶ τῶν ἓξ σιδηρῶν ὀβελῶν κ.ο.κ., ἀπεδείχθησαν δυστυχῶς σφαλεροί, διότι δὲν ἐσκέφθησαν οὐδὲ πρὸς στιγμήν, ὅτι ἦτο δυνατόν ποτε καὶ οἱ καλύτερον σωζόμενοι ὀβελοὶ νὰ μὴ εἶναι ἀκέραιοι. Αἱ νεώτεραι ἀνακαλύψεις ἐπιβεβαιώνουν τὸ γεγονὸς αὐτό, δηλαδὴ ὅτι οἱ ἀνευρεθέντες ὑπὸ τοῦ Waldstein ὀβελοὶ ἦσαν μόνον τεμάχια ὀβελῶν, τὰ ὁποῖα ἐχρειάζοντο συμπλήρωσιν (P. Courbin, Valeur comparée du Fer et de l'Argent lors de l'introduction du monnayage, εἰς Annales, ἔτος 14ον, ἀριθ. 2, 1959, σ. 209 - 233).

Τὸ ἔτος 1928 εὑρέθησαν εἰς τὴν Σπάρτην, εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος,

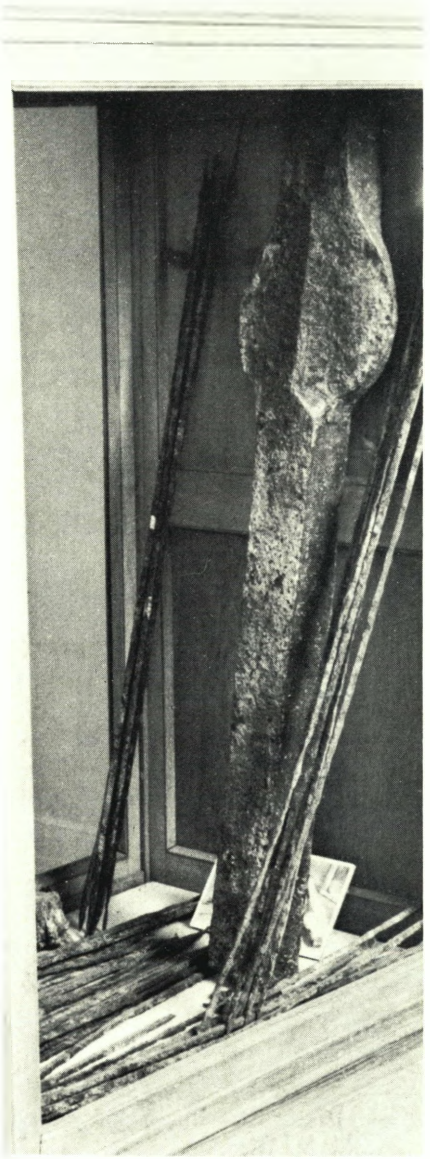

Εἰκ. 3. Κανὼν ὀβελίσκων

ὀβελοὶ βαρύτεροι ἀπὸ ἐκείνους τοῦ ἀναθήματος τοῦ Φείδωνος. Τότε ὁ Woodward (Artemis Orthia, JHS Suppl. 5, σ. 391 κ.ἑ.) πρῶτος κατενόησεν ὅτι τὸ βάρος τοῦ ἀνακαλυφθέντος ὠξειδωμένου σιδήρου δὲν ἦτο τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ ἀρ-

χαΐον βάρος τοῦ ἀνοξειδώτου μετάλλου.

Ἐπηκολούθησαν καὶ ἄλλαι ἀνακαλύψεις ὀβελῶν :

α) Εἰς Περαχώραν, κατὰ τὸ ἔτος 1933, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ πέριξ τοῦ ναοῦ τῆς Ἥρας Λιμενίας.

β) Ἐν συνεχείᾳ τὸ αὐτὸ ἔτος εἰς Κρήτην, ἐντὸς τῶν τάφων τῆς Fortetsa.

γ) Κατὰ τὸ 1936, πέριξ τοῦ χώρου τοῦ γεωμετρικοῦ ναοῦ τῆς Δρήρου.

δ) Καὶ πάλιν εἰς τὸ Ἡραῖον τοῦ Ἄργους τὸ 1949.

ε) Εἰς ἕνα τάφον (ἀριθ. 45) τοῦ Ἄργους, κατὰ τὸ 1953.

Ἀλλά, ὅπως μᾶς ἀναφέρει ὁ Courbin εἰς τὴν ἐμπεριστατωμένην μελέτην του (βλ. ἀνωτέρω) περὶ τῶν ὀβελῶν, διὰ πρώτην φορὰν εὑρέθησαν ἀκέραιοι ὀβελοὶ ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸν τάφον ἀριθ. 1, ὅστις ἀνεσκάφη εἰς τὸ Ἄργος κατὰ τὸ ἔτος 1952, καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς Ποσειδωνίαν (Paestum) τῆς Σικελίας ἐντὸς τοῦ ναοῦ τῆς Ἥρας Ἀργείας.

Οἱ ἀνευρεθέντες εἰς τὸν τάφον ἀριθ. 1 τοῦ Ἄργους ὀβελοὶ ἦσαν τέσσαρας περίπου φορὰς βαρύτεροι καὶ κατὰ 1/3 μακρότεροι ἀπὸ ἐκείνους τοῦ ἀναθήματος τοῦ Φείδωνος. Προσεκτικὴ ἐξέτασις τοῦ εὑρήματος τοῦ Ἡραίου ἀποδεικνύει ὅτι οὔτε οἱ ὀβελοὶ τῆς δέσμης, οὔτε καὶ ὁ σταθμητικὸς κανὼν διεσώθησαν ἀκέραιοι. Ὁ τελευταῖος οὗτος θὰ πρέπει νὰ εἶχε τὸ μῆκος τῶν συνηθισμένων ὀβελῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ βάρος τῶν ἀνευρεθέντων εἰς τὸν τάφον ἀριθ. 1 τοῦ Ἄργους ὀβελῶν, βάσει ἐργαστηριακῶν ἐξετάσεων τοῦ μετάλλου, ἔγιναν οἱ ἑξῆς ὑπολογισμοί : α) Εἷς ὀβελὸς ζυγίζων σήμερον 1.364 γραμμ., θὰ πρέπει ἀρχικῶς νὰ εἶχε βάρος 2.189 γραμμ. καὶ β) ἡ δραχμή (ἓξ ὀβελοί), ἡ ὁποία ζυγίζει σήμερον 9.388 γραμμ., θὰ ἐζύγιζε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα 13.143 γραμμ. Ἐφ' ὅσον γνωρίζομεν τὸ ἀρχικὸν βάρος τῶν ὀβελῶν τοῦ τάφου τοῦ Ἄργους, εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπολογίσωμεν, ἔστω καὶ κατὰ προσέγγισιν, τὸ ἀρχικὸν βάρος τῶν ὀβελῶν τοῦ Ἡραίου.

Οὗτοι εἶναι καθαρῶς ἀναθηματικοὶ καὶ ὀρθῶς ὁ Σβορῶνος ἀνεγνώρισεν εἰς αὐτοὺς τὸ μνημονευθὲν ὑπὸ τῶν πηγῶν ἀνάθημα τοῦ βασιλέως τοῦ Ἄργους Φείδωνος (Μέγα Ἐτυμολογικόν, 613, 12): « πρῶτος δὲ πάντων Φείδων Ἀργεῖος νόμισμα ἔκοψεν ἐν Αἰγίνῃ, καὶ διδοὺς τὸ νόμισμα καὶ ἀναλαβὼν τοὺς ὀβελίσκους ἀνέθηκε τῇ ἐν Ἄργει Ἥρᾳ. ἐπειδὴ δὲ τότε οἱ ὀβελίσκοι τὴν χεῖρα ἐπλήρουν τοὐτέστι τὴν δράκα, ἡμεῖς καίπερ μὴ πληροῦντες τὴν δράκα τοῖς ἓξ ὀβολοῖς, δραχμὴν αὐτὴν λέγομεν παρὰ τὸ δράξασθαι. ὅθεν ἔτι καὶ νῦν ὀβολοστάτην καλοῦμεν τὸν τοκιστήν, ἐπειδὴ σταθμοῖς τοὺς ὀβελίσκους παρεδίδουν οἱ ἀρχαῖοι. οὕτως Ἡρακλείδης Ποντικός ». Ὁ εὑρεθεὶς ὁμοῦ σταθμητικὸς κανὼν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶχε πρακτικήν τινα χρησιμότητα. Ὡσαύτως οἱ ὀβελοὶ τῆς ἀνευρεθείσης δέσμης προφανῶς δὲν ἐχρησίμευσαν ποτὲ εἰς τὰς θυσίας, ὅπως ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι εὑρέθησαν διεσπαρμένοι εἰς Περαχώραν ἢ τὸν ναὸν τῆς Δρήρου, ἦσαν δὲ ἀρχικῶς προσδεδεμένοι εἰς δέσμην καὶ προσηλωμένοι εἰς μολύβδινον δίσκον.

Ἐν συνεχείᾳ εἶναι φυσικὸν νὰ τεθῇ καὶ τὸ ἑξῆς ἐρώτημα, ὅσον ἀφορᾷ τὴν φύσιν τοῦ ἀναθήματος. Οἱ ὀβελοὶ αὐτοὶ ἦσαν ὀβελοὶ μαγειρικοὶ ἢ ὀβελοὶ ἔχοντες νομισματικήν τινα ἀξίαν ; Ἡ ἀπάντησις εἶναι ἁπλῆ. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ οἱ ὀβελοὶ ἦσαν σκεύη εὐρέως διαδεδομένα καὶ χρήσιμα εἰς πάντας, διὰ τοῦτο ἐχρησίμευον καὶ ὡς νομισματικὴ μονὰς κατὰ τὰς συναλλαγάς. Τὸ ὡς ἄνω ἀνάθημα δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἔχον χρείαν

τόσον πρακτικήν, ὅσον καὶ νομισματικήν.

Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς παλαιοὺς μελετητὰς ὁ Courbin ὑποστηρίζει, ὅτι οἱ ὡς ἄνω ὀβελοὶ δὲν εἶχον ἀποσυρθῆ τῆς κυκλοφορίας πρὸ τῆς ἀναθέσεως, ἀλλὰ τοὐναντίον εἶχον τρέχουσαν νομισματικὴν ἀξίαν. Ἐὰν δεχθῶμεν δέ, ὅτι ὁ Φείδων ὑπῆρξε μέγας ἀναδιοργανωτὴς τῶν μέτρων καὶ τῶν σταθμῶν εἰς τὴν ἐποχήν του [4], εὑρισκόμεθα ἀκριβῶς ἐνώπιον τῶν « φειδωνίων » ὀβελῶν.

Ἀργότερον, κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα π.Χ., ἔχομεν μίαν ἄλλην καθαρῶς ὅμως νομισματικὴν προσφοράν, τῆς Ροδώπιδος, ἥτις ἀφιέρωσεν εἰς τὸ ἱερὸν τῶν Δελφῶν δέσμην ὀβελῶν (Ἡρόδοτος II, 135).

Ἡ χρῆσις τῶν ὀβελῶν ἐξακολουθεῖ καὶ εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν Σπάρτην (« ὀβελοὶ σιδηροῖ, νόμισμα σιδηροῦν, τὸ Λακεδαιμονίων καὶ Βυζαντίων », Πολυδεύκης VII, 105)· εἰς τὴν τελευταίαν τὸ σιδηροῦν νόμισμα, « ὁ πελάτωρ », ἦτο ἐν κυκλοφορίᾳ μέχρι τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ.

Σιδηροῦν ὀβελὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Πλούταρχος (βίος Φαβίου Μαξίμου 27), προκειμένου νὰ τονίσῃ τὴν πενίαν τοῦ Ἐπαμεινώνδου : « οὐδὲν γὰρ οἶκοι τελευτήσαντος εὑρεθῆναι πλὴν ὀβελίσκον σιδηροῦν λέγουσι ».

Καὶ τὸ θαυμαστὸν εἶναι ὅτι ἐνῷ ἐξηκολούθει σποραδικῶς ἡ κυκλοφορία τῶν πρωτογόνων αὐτῶν νομισμάτων, ἡ νομισματοκοπία εἰς τὴν Ἑλλάδα εὑρίσκετο εἰς τόσον μεγάλην ἀκμήν, ὥστε ἐπὶ τῶν μικρῶν στρογγύλων ἐπιφανειῶν των νὰ χαράσσωνται καὶ πραγματικὰ ἔργα τέχνης.

ΜΑΝΤΩ ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

4. Ἡ μεταρρύθμισις τοῦ Φείδωνος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθῇ ἐπακριβῶς· ἀλλὰ μᾶλλον θὰ ἔλαβε χώραν μετὰ τὸ 730 π.Χ.

Βιβλιογραφία :

1. E. Babelon, Traité des Monnaies Grecques et Romaines, Paris 1901, τόμ. I, σ. 426 κ.ἑ. 673, 687.

2. C. Waldstein, The Argive Heraeum, Τόμ. I, Boston and New York, 1902 - 1905, σ. 63.

3. T. Reinach, L'Histoire par les Monnaies, Paris 1902, σ. 35 κ.ἑ.

4. I. N. Svoronos, « Iron Spits » ἐν ΔΕΝΑ, 9 (1906), σ. 192 - 202.

5. J. Déchelette, Les Origines de la Drachme et de l'Obole, ἐν Revue Numismatique, 1911, σ. 1 κ.ἑ.

6. C. T. Seltman, Athens, its History and Coinage before the Persian Invasion, Cambridge 1924. Greek Coins, London 1933 (Methuen), σ. 32 κ.ἑ.

7. A.M. Woodward, Artemis Orthia, ἐν JHS, Suppl. 5, σ. 391 κ.ἑ.

8. W. L. Brown, Pheidon's alleged Aeginetan Coinage, in Num. Chron., τόμ. X, 1950, σ. 177 - 204.

9. P. Courbin, Valeur comparée du Fer et de l'Argent lors de l'introduction du monnayage, ἐν Annales (Economies, Sociétés, Civilisations) 14ème année, No 2, Avril - Juin 1959, σ. 209 - 233.

IRON SPITS

« The name of spits, moreover, the ancient word for ox-piercing, was used for currency. A handful of these seems to have been called a drachma. The names of the coins, weighed according to present requirements, have remained from the memory of antiquity » (Polydeukes IX, 77).

Although coinage is a relatively late invention of mankind, as it took its final form only in the second half of the seventh century B.C., trade of which the coin is the principal organ is almost as ancient as humanity itself.

Man from the beginning was naturally confronted with the problem of supplementing the necessities of his life. In this attempt the first form of commerce was created which consisted in simple barter (exchange, troc). This primitive method continued for many millenia and lasted as a rule until the invention of the metal coin, which was especially sanctioned by the city.

We have reminiscences of this kind of exchange from many ancient sources, among them the Homeric poems (Odyssey XV, 415-457), Herodotus (IV, 196). Similar scenes are depicted in wall paintings and reliefs of ancient Egypt, and are reported also in cuneiform inscriptions, Assyrian and Chaldean.

There exist certainly intermediate phases, parallel to the simple barter, which lead gradually to the sanctioning of coinage for business dealings:

a) The simplification of exchanges through the sanctioning of a kind of trading which would have a relatively stable and common value and would be acceptable to all. Among Indo - European peoples who are preeminently bucolic the older « monetary merchandise » is cattle, especially cows and sheep.

In Homer the common unit of value is the ox and the poet tells us that the bronze armour of Diomede was worth « nine oxen » while the gold of Glaukos was worth « one hundred » (Iliad VII, 236). Hence the wealthy man was called « rich in cattle ».

In historic times there were preserved many traces of the old monetary value of objects in « oxen ». A characteristic example is that in Draco's laws an obligation was reckoned in heads of animals (Polydeukes IX, 61).

b) An attempt at a still greater simplification of business transactions arose through the substitution for animals of a material more appropriate and useful, which had an actual value and so to speak a standard. This material was metal. In Italy and Sicily copper and bronze took the place of cattle, in Anatolia gold and silver. In serious business transactions the pieces of unworked metal were weighed. The use of the weight spread and was found on the banks of the Nile as well as among the Chaldeans, the Phoenicians, and the Israelites. Thus it results that the word Shekel (siklos) means at the

same time both weight and payment. This was for a long time a unit of weight before it became for the Greeks a unit of coinage (stater).

c) Usually in Homeric times men employed metal for specific uses for which it was definitely adapted, as for example cauldrons, tripods, axes, and others. A characteristic example comes from the Iliad (XXIII, 851) in which Achilles, in the course of the games in honour of the dead Patroclus offered two prizes, the first consisting in ten double axes, and the second in ten single axes.

In continental Greece and especially in the Argolid, there was effected probably in the 8th century B.C., an innovation which is attributed by accurate research to King Pheidon [1] of Argos. This innovation resulted in the official authorization of metal for coinage in the form of spits [2], in every way similar to cooking spits (skewers) (fig. 1). The thickness of these was so slight that the hand could grasp six at once, from which arose apparently the term drachma (δράττω - δράξ), which even to our own day appears as the monetary unit of the Greeks. Spits therefore are considered as the actual forerunners of coinage, becoming in time the object of research for many scholars.

Spits were first found in Greece in 1894 [3], during the course of the excavations of the American School of Archaeology under the direction of Waldstein at the Argive Heraeum (The Argive Heraeum, Vol. I., Boston - New York, 1902 - 5, p. 63).

The find was two - fold : a) a bundle of spits and b) a large iron object of strange shape, which was apparently the standard measure and represented a fixed number of spits.

No doubt exists, Svoronos tells us (Journ. Inter. Arch. Num. Vol. 9, 1906, p. 195) that this was a question

1. Great obscurity and difference of opinion prevails as regards the chronology of Pheidon. Dates fluctuate between the 9th century and 580 B.C. There exists, however, the testimony of Pausanias (VI, 22, 2), which many have not accepted, which is thus (Loeb translation),

« The people of Pisa brought of themselves disaster on their own heads by their hostility to the Eleans, and by their keenness to preside over the Olympic games instead of them. At the eighth festival they brought in Pheidon of Argos, the most overbearing of the Greek tyrants, and held the games along with him...» (748 B.C.).

Courbin elsewhere tells us that his reign may have begun before or after 730 B.C. and that its end cannot be placed than after 730 B.C.

2. Herakleides of Pontus (Etymologicum, under the word Obelos) says (Translation from Seltman, Greek Coins) « Obolos, derived through the substitution of o for e, for in former times people used a currency of rough spits; actually the Ionians say obelos, we say obolos ».

Elsewhere Polydeukes (IX, 77) says : « Aristotle speaking of these things in the city of the Sicyonians, makes a slight innovation, saying that the spits formerly were called ὀφέλλους, from the verb ὀφέλλειν (meaning to increase), and these were so called because they had been increased in length... Thus as far as the spits are concerned the φ has been changed to β where pertinent».

3. In Italy in 1760, see J. Déchelette, Les Origines de la Drachme et de l'Obole, in Revue Numismatique, 1911, p. 1, ff.

of an offering of Pheidon, King of Argos, who according to the sources dedicated iron spits to the goddess Hera. The above find is exhibited in the great South room of the Numismatic Collection of Athens, in a glass case (see figs. 2 and 3).

The theories which then arose from Svoronos and were continued by Seltman in 1924 (Athens, its History and Coinage before the Persian Invasion, Cambridge 1924, p. 117 ff.) in so far as they concerned the relation between the established canon of spits, of the iron spit and of the silver Aeginetan obol, or of the silver Aeginetan drachma and of the six iron spits, etc., were shown unfortunately to be unsafe. This was because it was thought that not for a moment could it ever be possible that the better preserved spits should be considered whole. The newer discoveries confirmed this fact, that is, that those spits found by Waldstein were only fragments of spits which were in need of supplement (P. Courbin, Valeur comparée du Fer et de l'Argent lors de l'introduction du monnayage, in Annales 14, 2, 1959, pp. 209 - 233).

In 1928 at Sparta, in the shrine of Artemis Orthia, heavier spits than those of the offering of Pheidon were found. Then Woodward (Artemis Orthia, JHS Supp. 5, p. 391 ff.) was the first to suggest that the weight of the iron found oxidized would not be the same as the ancient unoxidized metal.

There followed other discoveries of spits :

a) at Perachora, 1933, within and around the temple of Hera Limenia;

b) in the continuation of the same year in Crete, inside the tombs of Fortetsa;

c) in 1936 around the site of the Geometric temple of Dreros;

d) and again at the Argive Heraeum in 1949;

e) in a tomb (No. 45) at Argos in 1953.

But as Courbin tells us in his detailed study (see above) concerning spits, for the first time whole spits were found in one case in a tomb (No. 1) excavated in Argos in 1952 and in another case at Poseidonia (Paestum) in Sicily inside the temple of Hera Argeia.

The spits found in Tomb No. 1 at Argos were approximately four times heavier and one third longer than those of the offering of Pheidon. The careful examination of the find from the Heraeum shows that neither the spits of the bundle, nor the canon of measurement were preserved whole. The latest one ought to have the length of the customary spits.

As far as concerns the weight of the finds from Tomb 1 of the Argos spits, on the basis of working examinations of the metal, the following theories arose : a) one spit weighing today 1.364 gr., ought to have had in antiquity a weight of 2.189 gr., and b) the drachma (6 spits) which today weighs 9.388 gr. would have weighed in antiquity 13.143 gr. From what we know of the ancient weight of the spits of the tomb of Argos, it is possible to estimate, that is approximately, the ancient weight of the

spits of the Heraeum. As these were clearly and properly dedicated Svoronos recognized in them the offering, mentioned in the sources, of Pheidon, King of Argos (Etymologicon, 613, 12): « First of all Pheidon of Argos issued coins in Aegina and having given coinage, he dedicated the spits in the Argive Heraeum.

» Since at that time the spits filled the hand, that is the 'grasp' we, although six obols do not fill our hand, still call them a 'graspful' (drachma) because of the grasping of them. Though we still call a money lender an 'obolostaten', since the ancients gave up the spits in stages. Thus Herakleides of Pontus ». (Translation of this taken from Seltman, Greek Coins, London 1933 (Methuen). It is not possible, however, for the standard measure to offer anything of practical use. Thus the spits of the bundle found were apparently never used for the sacrifice, likewise those found scattered at Perachora, or at the temple of Dreros, but were offered in a bundle, and hammered into a leaden disk.

In consequence it is natural to put the following question as regards the nature of the offering. Were these spits cooking spits or spits having some numismatic value? Since actually spits were implements widely offered and useful for all things, for this reason they were used also as a numismatic unit in exchange. In the above offering it is possible to suggest that they had a practical as well as a numismatic use.

On the contrary as regards the ancient opinions, Courbin has emphasized that spits like those above had not been drawn from circulation for the offering but on the contrary had a current numismatic value.

If then we accept the fact that Pheidon undertook a great reorganization of measures and standards in his period [4], we find ourselves facing the problem of the Pheidon spits.

Later in the 6th century B.C. we have another clearly numismatic offering, of Rhodopis, who deposited a bundle of spits in the shrine of Delphi (Herodotus II, 135).

The use of spits continued also to later times in Byzantium and in Sparta (« iron spits, iron coins, of the Lacedaemonians and Byzantines » Polydeukes VII, 105). In the latter the iron coinage (ὁ πελάτωρ) was in circulation until the fourth century B.C.

Plutarch (Life of Fabius Maximus, 27) in emphasizing the poverty of Epaminondas also mentions an iron spit : « for they say nothing was found at his death at home except an iron spit ».

It is wonderful too that while the sporadic circulation of the primitive coins continued, the mint was found in such vigour that on the small round surfaces real works of art were being produced (incised).

MANDO CARAMESSINI - OECONOMIDES

4. The reforms of Pheidon cannot be accurately dated but it is preferable to place them after 730 B.C.

Εἰκ. 1. Διπλοῦς πέλεκυς Συλλογῆς Γιαμαλάκη

Η ΜΕΓΑΛΟΠΡΕΠΕΙΑ ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΑΪΚΩΝ ΚΡΑΝΩΝ *

Hans Herter zum 70. Geburtstag

φρίξας δ' αὐτοκόμου λοφιᾶς λασιαύχενα χαίταν, δεινὸν ἐπισκύνιον ξυνάγων βρυχώμενος ἥσει ('Αριστοφάνους, Βάτραχοι, στ. 822-23)

Ἡ πληθὺς τῶν ὁμηρικῶν ἐπιθέτων καὶ ἐκφράσεων, τῶν χαρακτηριζουσῶν τὰ πολεμικὰ κράνη τῆς Μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος, ὑποδηλοῖ τὴν σημαντικὴν ἐξέλιξιν τῆς μορφῆς τῶν κρανῶν κατ' ἐκείνην τὴν περίοδον[1], ἔτι δὲ τὸν διακοσμητικὸν πλοῦτον, ὃν ἐνεφάνιζον ταῦτα καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν χρησιμοποιούμενα ἐμβλήματα, ἅπαντα ἴδια τῆς πολεμικῆς - ποιμενικῆς αὐτῆς φυλῆς. Ἕνια τῶν ἐπιθέτων αὐτῶν ἀναφέρομεν ἐνδεικτικῶς:

Ἡ *ἵππουρις κυνέη*, ἡ *ἵππουρις τρυφάλεια*, αἱ *ἱππόκομοι κόρυθες* τῶν Μυρμιδόνων, τὸ *ἡφαιστότευκτον* κράνος τοῦ Ἀχιλλέως τὸ ἔχον *χρυσείας περισσειομένας ἐθείρας (χρύσεον λόφον)*, τὸ κράνος τοῦ Ἕκτορος, ἡ ἄλλως καλουμένη *κόρυς ἵππουρις*, τὸ ἔχον *λόφον ἱππιοχαίτην*, δεικνύουσιν, ἀκριβῶς, τὴν ποικιλίαν τῶν μορφῶν τῶν μυκηναϊκῶν κρανῶν, οἷα τὰ παρ' Ὁμήρῳ ἀπαριθμούμενα: *καταῖτυξ, κόρυς, κυνέη, πήληξ, στεφάνη* καὶ *τρυφάλεια*.

Διάφοροι τύποι κρανῶν εἶχον λαμπροὺς *φάλους*, δίκην κεράτων ἐκ τοῦ μετώπου κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκπηδῶντας.

* Θερμῶς ἐκφράζω ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὰς εὐχαριστίας μου πρὸς τὸν Καθ. κ. Μαρινάτον, ὁ ὁποῖος συνεζήτησε μετ' ἐμοῦ διάφορα προβλήματα ἀφορῶντα εἰς μυκηναϊκὰ κράνη, πρὸς τὸν Καθ. κ. Blegen, ὁ ὁποῖος εὐχαρίστως μοὶ ἐπέτρεψε νὰ χρησιμοποιήσω μίαν φωτογραφίαν τοῦ P. of N., II, καὶ πρὸς τὴν κ. Δεϊλάκη, ἡ ὁποία μοὶ κατέστησε δυνατὴν τὴν ἄνετον μελέτην τοῦ κράνους καὶ τοῦ χαλκοῦ θώρακος τῶν Δενδρῶν.

1. Τοῦτο ἐδέχθη πρωτίστως ἡ Lorimer, Homer and the Monuments, σ. 211 - 245 καὶ ὁ N. Yalouris, AM 75 (1960), σ. 54 - 55· ἀντιθέτως D. Levi, Atti Congr. Micenol., I, Roma, 1968, σ. 201.

Ἡ *κόρυς ἱπποδάσεια* εἶχε συγχρόνως *φάλον* πρὸ καὶ ὑπὸ τὸν *λόφον*. Ἄλλα κράνη ἐκαλοῦντο *αὐλῶπις τρυφάλεια, ἀμφίφαλος* (Ἀθηνᾶς καὶ Ἀγαμέμνονος), *τετράφαλος* (συμπολεμιστοῦ τοῦ Σαρπηδόνος) ἐκ τῶν *φάλων* αὐτῶν, ἄλλα ἐκ τοῦ μετάλλου, ἐξ οὗ ἐποιήθησαν, ἐκλήθησαν: *εὐχαλκος, πάγχαλκος, χαλκοβάρεια, χαλκοπάρῃος, χαλκείη, χαλκήρης* καὶ *χρυσείη*, ἢ ἐκ τοῦ χρησιμοποιηθέντος δέρματος ζῴου: *αἰγείη, κτιδέη, ταυρείη*. Τέλος ἐπίθετα χρησιμοποιούμενα πρὸς περαιτέρω ὑποδήλωσιν τῆς μεγαλοπρεπείας τῶν κρανῶν αὐτῶν εἶναι τὰ ἀκόλουθα: *βριαρή, δαιδαλέη, καλή, λαμπομένη, λαμπρή, παμφανόωσα, πάναιθος, φαεινή*.

Τὰ ἐκ τοῦ ἔπους γνωστὰ παραδείγματα μεγαλοπρεπῶν κρανῶν ἀποτελοῦσιν, ἀσφαλῶς, ἀνάλογα τῶν μυκηναϊκῆς ἐποχῆς εὑρημάτων, εἴτε ταῦτα ἀνῆκον εἰς αὐτούσια κράνη εἴτε ἀποτελοῦσιν ἁπλῶς ὁμοιώματα. Μακραὶ καὶ συχναὶ εἶναι αἱ ἐν τῷ ἔπει περιγραφαὶ κρανῶν ἀναδεικνύουσαι τὴν ἀναμφισβήτητον μεγαλοπρέπειαν αὐτῶν. Πέραν δὲ τῆς διαπιστώσεως ταύτης, συγκρινόμενον τὸ μυκηναϊκὸν - ὁμηρικὸν κράνος (βάσει τῶν τε περιγραφῶν τοῦ ἔπους καὶ τῶν γνωστῶν μνημείων) μετὰ τῶν συγχρόνων πολεμικῶν κρανῶν τοῦ λοιποῦ χώρου τῆς Ἀνατ. Μεσογείου, προβάλλεται ὡς καθαρὰ καὶ ἀδιαφιλονίκητος μυκηναϊκὴ προσφορὰ καὶ ἐφεύρεσις, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ χρησιμοποιηθέντα ὑλικά, τὰ ἐμβλήματα καὶ τὴν διακρίνουσαν τὸ σύνολον μεγαλοπρέπειαν. Ἡ ἀποθέωσις τοῦ κράνους κατ' αὐτοὺς τοὺς χρόνους εἶναι καθαρὰ προσφορὰ τῶν Μυκηναίων εἰς ὅλον τὸν χῶρον τῆς Ἀνατ. Μεσογείου[2], ὡς ὁμοίως μυκηναϊκὴ προσφορὰ ὑπῆρξεν ἡ μεγαλο-

2. Τὴν σημαντικὴν διάδοσιν τῶν μετὰ κεράτων κρανῶν τῶν Μυκηναίων ἐσημείωσεν ὁ Καθ. Σπ. Μαρινάτος, Archaeologia Homerica, B, σ. B 13.

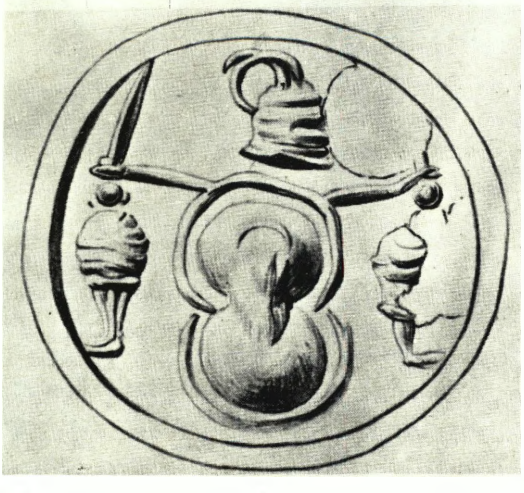

Εἰκ. 2. Σφραγιδόλιθος ἐξ ἀμεθύστου (Βρετ. Μουσεῖον)

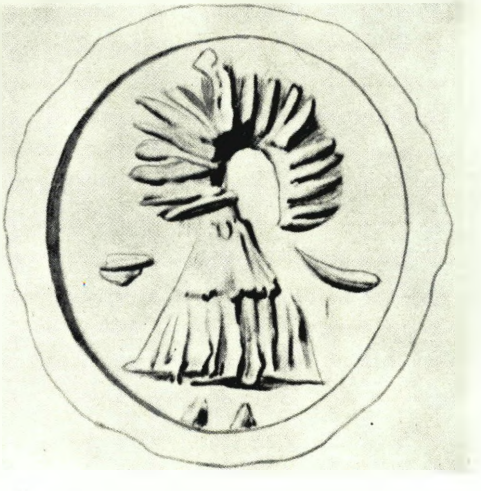

Εἰκ. 3. Σφραγιδόλιθος ἐκ στεατίτου (Βρετ. Μουσεῖον)

πρέπεια τῆς ἀσπίδος καὶ τοῦ ξίφους[3]. Ἡ ὀκτώσχημος καὶ ἡ πυργοειδὴς ἀσπὶς μετὰ τῶν ἐπ' αὐτῶν ἑκάστοτε διακοσμητικῶν παραστάσεων ἀποτελοῦσι, πράγματι, μυκηναϊκὰς ἐφευρέσεις.

Λεκτέον ὅτι εἰς τὴν μεγαλοπρέπειαν τοῦ κράνους συνέτεινεν ἔν σχετικῶς ἁπλοῦν μέσον διακοσμήσεως: ὁ λόφος, ὅστις μαρτυρεῖται συχνάκις καὶ παρ' Ὁμήρῳ[4]. Ὁ λόφος, ὡς γνωστόν, ἀποτελεῖ τὸ γνώρισμα τοῦ ἄρρενος εἰς διάφορα πτηνά[5], καὶ ὁ ἄνθρωπος, ὁ ἐν παντὶ τὴν φύσιν μιμούμενος, ἐμιμήθη ταύτην καὶ εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον.

Ἡ κεφαλὴ καὶ τὰ κέρατα τῶν κερασφόρων ζῴων συχνότατα χρησιμοποιοῦνται ἐπὶ τοῦ κράνους πρὸς ὑποδήλωσιν τῆς ἡγετικῆς θέσεως τοῦ ἀρχηγοῦ ἢ ἑνὸς ἀξιωματούχου τοῦ στρατεύματος ὑπὸ διαφόρων λαῶν εἰς διαφόρους ἐποχάς, ἀκριβῶς ὡς παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὴν ἀγέλην διαφόρων ζῴων ὅτι τὰ ἀρσενικὰ καὶ ἐξ αὐτῶν ἡγετικὰ (οἱ ἀρχηγοὶ) ἔχουσι τὰ μεγαλοπρεπέστερα καὶ ἰσχυρότερα κέρατα. Ἀκριβῶς τοῦτο ἐγένετο ἀντιληπτὸν ὑπὸ τῶν Μυκηναίων, εἰδικώτερον δὲ ἡ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον δι' ἐμβλημάτων καὶ ἐπιβλητικῶν διακοσμητικῶν τοῦ κράνους στοιχείων ἐπιτευχθεῖσα ὑπεροχὴ (καὶ διαφορὰ) ἀναστήματος τῶν Μυκηναίων ἔναντι τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν ὑπῆρξε κολοσσιαίας σημασίας ἐπίτευγμα, διαδραματίσαν σημαντικὸν ρόλον εἰς τὰς σώματος πρὸς σῶμα συγκρούσεις καὶ παρασχὸν μεγάλα ὀφέλη εἰς τοὺς ἐπινοήσαντας τοῦτο Μυκηναίους.

Εἰκ. 4. Λεπτομέρεια ἀνακτορικοῦ ἀμφορέως ἐκ Κατσαμπᾶ

3. Πρβλ. τὰ ἐξ Ἀνατολῆς γνωστὰ παραδείγματα ξιφῶν παρὰ Y. Yadin, The Art of Warfare in Biblical Lands, London, 1963, τῆς περιόδου περὶ τὸ 2.500 π.Χ. ἐν σ. 140 - 45· τῆς δευτέρας περιόδου τῆς Μεσαίας ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (1800 - 1570 π.Χ.) ἐν σ. 174 - 75 καὶ τῆς περιόδου 1570 - 1200 π.Χ. ἐν σ. 208 - 9· παραδείγματα ἀσπίδων ἔ.ἀ., passim.

4. Ἰλιάς, Γ 337, Ζ 469, Λ 42, Ν 615, Ο 481, Ο 537, Π 138, Σ 611, Τ 383, Χ 316· Ὀδύσσεια, χ 124. Πρβλ. G. E. Mylonas, AJA 55 (1951), σ. 144 - 45, εἰκ. 7.

5. Πρβλ. τὸν κόρυδον, ὅστις φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς πτερὰ ὡς λοφίον.

Ἔκπληξιν ἐμποιεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐκ τῆς πολυπληθοῦς κατηγορίας τῶν ἱστορικῶν ἀναγλύφων διαφόρων αἰγυπτιακῶν ἱερῶν καὶ ἄλλων μνημείων ἀπουσιάζει παντελῶς ἐκ τῶν πολεμικῶν σκηνῶν ἡ καθ' οἱονδήποτε τρόπον ἀπόδοσις ἀξιολόγων κρανῶν ὡς ἀμυντικοῦ ὅπλου τῶν Αἰγυπτίων, ἐνῷ συχνάκις φέρονται τὰ μετὰ κεράτων κεκοσμημένα κράνη ὑπὸ τῶν πολεμιστῶν τῶν « λαῶν τῆς θαλάσσης »[6]. Ἐκ τῶν λοιπῶν ἀνατολικῶν λαῶν ἅπαξ μόνον παρουσιάζεται, ἐξ ὅσων γνωρίζω, σχετικὸν παράδειγμα καὶ δὴ καὶ ἐν Μεσοποταμίᾳ ἐκ τῆς ἐποχῆς τῆς κυριαρχίας τῆς Ἀκκάδης : ἐπὶ τῆς ἐν Λούβρῳ θριαμβικῆς στήλης τοῦ βασιλέως Naramsu'en (2389 - 2353 π.Χ.) ἐκ τῆς νίκης ἐπὶ τῶν Λουλουβαίων[7], παρίσταται ὁ μέγας οὗτος δορικτήτωρ φέρων πῖλον μετὰ κεράτων, ἤτοι ἐν ἀποθεώσει, ἐξομοιούμενος πρὸς θεόν. Διότι τοῦτο σημαίνουσι κατὰ τὸν Unger τὰ ἐκ τῶν πλευρῶν ἐκπηδῶντα κέρατα, ὡς καὶ ἐν τῇ τέχνῃ τῶν Χετταίων[8].

Ἂν καὶ οἱ Σουμέριοι ἐφεῦρον τὸ κράνος, ἐν τούτοις τὰ κράνη τῶν ἡγητόρων καὶ τῶν πολεμιστῶν αὐτῶν ἐστεροῦντο οἱασδήποτε μεγαλοπρεπείας[9]. Μεγαλο-

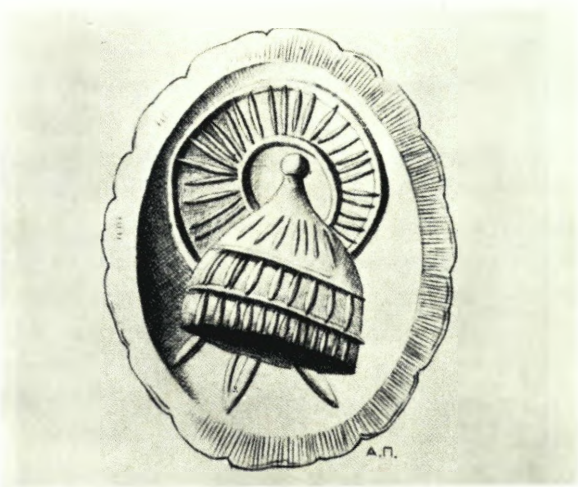

Εἰκ. 5. Σφραγιδόλιθος ἐκ Μυκηνῶν

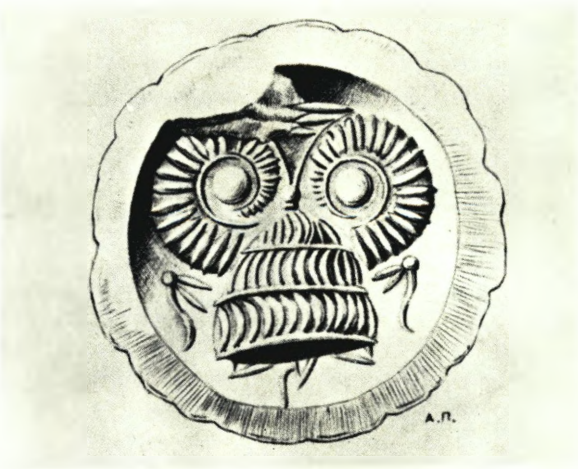

Εἰκ. 6. Σαρδῶνυξ ἐκ Βαφειοῦ

6. Οἱ Shardana καὶ Pulesati ἐκ τῶν πολέμων μετὰ Ραμσῆ II καὶ III (Lorimer, Homer and the Monuments, σ. 227 - 28, πίν. IV - V· T. Dothan, The Philistines and their Culture, εἰκ. 4 καὶ 7 καὶ Schachermeyr, Ägäis und Orient, πίν. LXI, εἰκ. 224).

7. Strommenger - Hirmer, Mesopotamien, πίν. 122 - 23, σ. 74· Yadin, ἔ.ἀ., σ. 150.

8. E. Unger, Sumerische und Akkadische Kunst, Berlin, 1926, σ. 53· πρβλ. Akurgal - Hirmer, Die Kunst der Hethiter, σ. 79 κ.ἑ. Evans, PM, IV$_2$, σ. 690, εἰκ. 673.

9. Πρβλ. τὸ χρυσοῦν κράνος τοῦ πρίγκιπος (;) Meskalamdu (ca. 2.600 π.Χ.) ἐκ τοῦ βασιλικοῦ κοιμητηρίου τῆς Ur, νῦν ἐν Bagdad, Iraq Museum (Strommenger-Hirmer, Mesopotamien, πίν. XV, σ. 68 - 69) καὶ τὰ κράνη τῶν πολεμιστῶν τῆς Στήλης τῶν Γυπῶν (2.560 π.Χ.) ἐκ Tell Loh, νῦν ἐν Louvre (ἔ.ἀ., πίν. 66 - 68, σ. 66).

πρέπειαν ἀπέκτησαν τὰ κράνη ἐν Μεσοποταμίᾳ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, ἤτοι κατὰ τὴν περίοδον τῆς βασιλείας τῶν Sennacherib, Tiglath - pileser, Sargon καὶ Ashurbanipal[10].

Οἱ Μυκηναῖοι παρέλαβον μὲν τὴν χρῆσιν τῶν κεράτων ἐπὶ πίλων ἐξ Ἀνατολῆς, ἐχρησιμοποίησαν ὅμως ταῦτα ἐπὶ κρανῶν ἡγητόρων καὶ βασιλέων βάσει εἰδικῶν κριτηρίων. Εἰς τοὺς Μυκηναίους ἀνήκει, ἄρα, ἡ δημιουργία τοῦ μεγαλοπρεποῦς μετὰ κεράτων πολεμικοῦ κράνους. Οἱ Μυκηναῖοι ἐφεῦρον, ἐπίσης, τὸν εἰς διαφόρους μορφὰς — διὰ ταινιῶν ἢ δι' οὐρᾶς ἵππου — ἐμφανιζόμενον λόφον. Τὰ μνημονευθέντα ὁμοιώματα κεράτων ὡρισμένων ζῴων ἐχρησιμοποιήθησαν ἐπὶ τῶν κρανῶν ἀκριβῶς πρὸς ὑποδήλωσιν τῆς ἡγετικῆς θέσεως καὶ τῆς ἰσχύος, ἣν κατεῖχον καὶ διέθετον οἱ φέροντες παρόμοια κράνη ἡγήτορες καὶ βασιλεῖς. Τὰ κέρατα ἀντεπροσώπευον κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἓν ἴδιον ἑλληνικὸν ἡγετικῆς ἀποστολῆς σύμβολον, ἓν σύμβολον ἀρχῆς καὶ ἀνδρείας. Σημειωτέον, προσέτι, ὅτι τὰ παλαιότερα μνημεῖα τῆς Μινωϊκῆς Κρήτης μετὰ παραστάσεων κράνους, ἐκ τῆς κορυφῆς ἢ σπανιώτερον ἐκ τοῦ μετώπου τοῦ ὁποίου ἐκπηδᾷ διαφόρου ἑκάστοτε ζῴου κέρας, χρονολογοῦνται ὑψηλότερον (ΜΜ ΙΙΙ) ἢ τὰ παλαιότερα μνημεῖα τῆς Μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος μετὰ παραστάσεων κρανῶν ἐχόντων κέρατα, ἅτινα ἐκπηδῶσιν ἐκ τοῦ μετώπου ἢ τῶν πλευρῶν τούτων (ΥΕ Ι). Σύγχρονον περίπου τούτοις μνημεῖον ἐκ τῆς Ἀνατολῆς γνωρίζομεν τὸν Φύλακα - Πολεμιστὴν Θεὸν τοῦ Boğazköy[11], τοῦ 14ου π.Χ. αἰῶνος.

10. Yadin, ἔ.ἀ., σ. 293 - 95.

11. Lorimer, ἔ.ἀ., σ. 224, πίν. XVI$_1$. Akurgal-Hirmer, ἔ.ἀ., πίν. 64 - 65, σ. 114. Yadin, ἔ.ἀ., σ. 224 μετ' εἰκ.

Ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου γνωρίζομεν ἱκανὸν ἀριθμὸν σχετικῶν παραστάσεων, ὁμοιωμάτων κρανῶν καὶ ὑπολειμμάτων κρανῶν ἐξ ἐλέφαντος ἢ ἐκ χαυλίων κάπρου, ὡς ἐκ Κρήτης:

Ἐπὶ πηλίνου ΜΜ ΙΙΙ σημάντρου ἐξ Ἁγ. Τριάδος, ἐν ᾧ παρίσταται ὀδοντόφρακτον κράνος μεθ' ἑνὸς ἐκ τῆς κορυφῆς δίκην λόφου ἐκπηδῶντος κέρατος αἰγάγρου (Evans PM, IV$_2$, σ. 868, εἰκ. 856).

Ἐπὶ πηλίνου ΜΜ ΙΙΙ σημάντρου ἐκ Κνωσοῦ, ἐν ᾧ παρίσταται κωνικὸν κράνος μεθ' ἑνὸς ἐκ τῆς κορυφῆς ἐκπηδῶντος ζεύγους κεράτων ἐλάφου (Evans PM, I, σ. 699, εἰκ. 522 α).

Ἐπὶ τεμαχίου ἑνὸς ἐκ στεατίτου ΜΜ ΙΙΙ Β - ΥΜ Ι ἀγγείου ἐκ Κνωσοῦ, νῦν ἐν Ashmolean Museum, Oxford, ἐν ᾧ παρίσταται ὀδοντόφρακτον κράνος μετὰ δίκην λόφου ἐκ τῆς κορυφῆς ἐκπηδῶντος κέρατος, πλήρους ἐγκαρσίων αὐλακώσεων (Evans PM, III, σ. 184, εἰκ. 128).

Ἐφ' ἑκατέρας τῶν πλευρῶν τοῦ ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ Ι πελέκεως τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη (εἰκ. 1), ἐν αἷς παρίσταται κράνος ὀδοντόφρακτον μετὰ δίκην λόφου κέρατος ἐκπηδῶντος ἐκ τοῦ μετώπου καὶ φέροντος πλῆθος ἐγκαρσίων αὐλακώσεων (BCH 77 (1953), σ. 46 - 58, εἰκ. 1 - 2, 3 α - β).

Ἐπὶ τοῦ ἐκ λευκοῦ ἀμεθύστου ΥΕ ΙΙ Β σφραγιδολίθου 1935. 4 - 30.1 τοῦ British Museum, ἐν ᾧ παρίσταται ὀδοντόφρακτον κράνος μετὰ δύο ἐκ τῆς κορυφῆς ἐκπηδώντων κεράτων (CMS, VII, ἀριθ. 158) (εἰκ. 2).

Ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ ΥΜ ΙΙΙ ἐλάσματος ἐξ Ἐπισκοπῆς Πεδιάδος (Ἡράκλειον, Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, ἀριθ. 709), ἐν ᾧ παρίσταται ὀδοντόφρακτον κράνος μετὰ δίκην λόφου κέρατος (BCH, ἔ.ἀ., σ. 53, σημ. 3. ΠΑΕ 1952, σ. 622. Στ. Ἀλεξίου, Κατσαμπᾶς, σ. 71).

Εἰκ. 7. Τοιχογραφία ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Νέστορος

Ἐφ' ἑνὸς ἐκ στεατίτου ΥΜ ΙΙΙ Γ σφραγιδολίθου (εἰκ. 3) τοῦ British Museum (ἀριθ. 1882.10 - 14.8), ἐν ᾧ παρίσταται ὀδοντόφρακτον κράνος μετ' ὀγκώδους δίκην λόφου κέρατος φέροντος πλῆθος ἐγκαρσίων αὐλακώσεων (CMS, VII, ἀριθ. 195).

Ἐπὶ τοῦ ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ (ΥΜ ΙΙ) ἀμφορέως τοῦ Κατσαμπᾶ (εἰκ. 4), ἐν ᾧ παρίστανται τρία μετὰ παραγναθίδων ὀδοντόφρακτα κράνη φέροντα ὡς λόφον οὐρὰν ἵππου (Μαρινᾶτος - Χίρμερ : Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάς, Ἀθῆναι, 1959, πίν. 94, σ. 101 - 102, Ἀλεξίου, ἔ.ἀ., σ. 51, 69 - 71, πίν. 18, 19). Ἡ διακοσμητικὴ τούτων ἀποστολὴ κρίνεται ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ ΥΜ Ι ἐλεφαντίνου ἐκ Κνωσοῦ ὁμοιώματος (Zervos, L'art en Crète, εἰκ. 695).

Ἐφ' ἑκατέρου τῶν ἀκραίων ἐλεφαντίνων πλακιδίων τῆς προσθίας ὄψεως τοῦ ὑποποδίου ἐκ τῆς βασιλικῆς (ΥΜ ΙΙΙ Α) ταφῆς ἐν τῷ πλευρικῷ δωματίῳ τοῦ θολωτοῦ τάφου Α τοῦ κοιμητηρίου τῶν Ἀρχανῶν· αὐτόθι παρίσταται κεφαλὴ πολεμιστοῦ μετὰ ὀδοντοφράκτου κράνους φέροντος εἰς τὴν κορυφὴν κύμβαχον πρὸς ὑποδοχὴν λόφου (J. Sakellarakis, Atti Congr. Micenol., I, σ. 254, πίν. I).

Ἐπὶ σημάντρου ἐκ Κνωσοῦ, ἐν ᾧ παρίσταται πολεμιστὴς φέρων ἐπίμηκες κωνικὸν κράνος μετὰ λόφου (Evans PM, III, σ. 313, εἰκ. 205).

Ἐπὶ τοῦ ἀμυγδαλοειδοῦς σφραγιδολί-

θου Μ 6673 τοῦ Cabinet des Médailles, ἐν ᾧ παρίσταται θηρευτὴς φέρων κωνικὸν μετὰ λόφου κράνος (Evans PM, IV_2, σ. 575, εἰκ. 555).

Ἐπὶ πηλίνου σημάντρου ἐκ τοῦ Archive Deposit τῆς Κνωσοῦ, ἐν ᾧ παρίσταται ὅμοιον κράνος φερόμενον ὑπὸ πολεμιστοῦ Evans (PM, IV_2, σ. 575).

Ἐπὶ πηλίνου σημάντρου ἐκ Ζάκρου, ἐν ᾧ παρίσταται ὅμοιον περίπου κράνος μετὰ λόφου ἐνθυμίζοντος οὐρὰν ἵππου (Evans PM, IV_2, σ. 867 κ.ἑ., εἰκ. 854).

Ἐκ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος κατέχομεν παραστάσεις ποικιλομόρφων κρανῶν μετὰ διαφόρων στοιχείων ἐπιτεινόντων τὴν μεγαλοπρέπειαν τούτων, ἢ ἁπλῶς μέρη ἀντιστοίχων κρανῶν, ὡς:

Ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ ΥΕ Ι σφραγιστῆρος τοῦ ΙΙΙ βασιλικοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν, ἐν ᾧ ἀποδίδεται μαχόμενος ἡγήτωρ φέρων ὀδοντόφρακτον κράνος μετὰ δίκην λόφου κέρατος (CMS I, ἀριθ. 11).

Ἐπὶ τοῦ ἀργυροῦ ΥΕ Ι ἀμφοροειδοῦς κρατῆρος τοῦ IV βασιλικοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν, ἐν ᾧ παρίστανται πολεμισταί τινες φέροντες ὀδοντόφρακτα κράνη, ἕκαστον μετὰ μεγαλοπρεπεστάτου δίκην λόφου κέρατος πεπληρωμένου ὑπὸ πλήθους ἐγκαρσίων ἐγχαράξεων καὶ ἐκπηδῶντος ἐκ τοῦ μετώπου τοῦ κράνους (Karo, Schachtgräber, ἀριθ. 605, σ. 119 - 120, πίν. 128. Lorimer, ἔ.ἀ., σ. 220, πίν. XV_1. A. Sakellariou, Atti Congr. Micenol. I, σ. 262 κ.ἑ., πίν. 1 - 4).

Ὁμοίωμα ζεύγους κεράτων κριοῦ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἀνηκόντων, προφανῶς, εἰς ὁμοίωμα κρανοφόρου ΥΕ Ι ἐξ ὁμοίας ὕλης καὶ κατὰ μέτωπον, πιθανῶς, ἀποδιδομένης κεφαλῆς ἡγήτορος πολεμιστοῦ, ἥτις ἐχρησίμευε πρὸς ἔνθεσιν (applique) ἐκ τοῦ V βασιλικοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν (Karo, ἔ.ἀ., σ. 154 ἀριθ. 895, πίν. 71).

Ἐπὶ τοῦ ἐξ ὄνυχος ΥΕ Ι - ΙΙ σφραγιδολίθου τοῦ 518ου τάφου τῶν Μυκηνῶν, ἐν ᾧ ἀποδίδεται ὀδοντόφρακτον κράνος μετὰ μεγάλου ἐσχηματοποιημένου κέρατος, ὅπερ δίκην λόφου ἐπιστέφει τὸ κράνος (εἰκ. 5) (CMS I, ἀριθ. 153).

Ἐπὶ τοῦ ΥΕ ΙΙ Α σαρδώνυχος τοῦ Βαφειοῦ (εἰκ. 6), ἐν ᾧ ἀποδίδεται ὀδοντόφρακτον κράνος μετὰ δύο κεράτων κριοῦ καὶ πλουσίου λόφου (CMS I, ἀριθ. 260. ΑΕ 1966, σ. 119 κ.ἑ., εἰκ. 1).

Τὸ ἐκ Σπάτων ΥΕ ΙΙ Α - ΙΙΙ ἐλεφάντινον ὁμοίωμα τῆς κεφαλῆς ἡγήτορος πολεμιστοῦ φέροντος ὀδοντόφρακτον κράνος μετ' ἀπολεσθέντος νῦν κέρατος (προφανῶς κριοῦ) καὶ κυμβάχου πρὸς ὑποδοχὴν πλουσίου λόφου (Ἐθν. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀριθ. 2055 - Μαρινᾶτος - Χίρμερ, ἔ.ἀ. πίν. 215, σ. 123. ΑΕ, 1966, σ. 122 κ.ἑ., εἰκ. 2-3).

ΥΕ ΙΙΙ Α ὁμοίωμα ζεύγους μολυβδίνων κεράτων βοὸς ἀνηκόντων, ὁμοίως, εἰς κράνος ἡγεμόνος. Ἐκ Μιδέας ἐν Ἐθν. Μουσ. Ἀθηνῶν, ἀριθ. 7364 (Persson, Royal Tombs, σ. 64, εἰκ. 39).

Πλείονα παραδείγματα ἐσώθησαν ἐν ταῖς ΥΕ ΙΙΙ Β τοιχογραφίαις τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Νέστορος καὶ δὴ καὶ ἐν τῷ Hall 64 αὐτοῦ:

Ἐκ τῆς σκηνῆς μάχης Ι, ἔνθα εἰκονίζονται δύο πολεμισταὶ φέροντες ὀδοντόφρακτα κράνη μετὰ κέρατος, ὅπερ, δίκην λόφου, ἐκπηδᾷ πρὸς τὰ ἄνω ἐκ τοῦ κυμβάχου τῆς κορυφῆς τοῦ κράνους (M. L. Lang, The Palace of Nestor, II, The Frescoes, Princeton, 1969, ἀριθ. 22 Η 64, σ. 44, 45 καὶ 71, πίν. 16, 117, ἔγχρ. πίν. Α, Μ) (εἰκ. 7).

Ἐκ τῆς σκηνῆς μάχης ΙΙ, ἔνθα εἰκονίζεται εἷς πολεμιστὴς φέρων παρόμοιον κράνος (Lang, ἔ.ἀ., ἀριθ. 23 Η 64, σ. 72, πίν. 17, ἔγχρ. πίν. Μ).

Ἐκ τῆς σκηνῆς μάχης VII ὁμοίως

(Lang, ἔ.ἀ., ἀριθ. 29 Η 64, σ. 74, πίν. 21, 124).

Μέρος ἑνὸς δίκην λόφου ἐπιπέδου πρὸς ἔνθεσιν (applique) κέρατος ἐξ ἐλεφαντοστοῦ, φέροντος μέγα πλῆθος ἐγκαρσίων ἐγχαράκτων γραμμῶν, ἐκ τῆς « οἰκίας Τσούντα », τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν, νῦν ἐν Ἐθν. Μουσ. Ἀθηνῶν, ἀριθ. 7103 (ΠΑΕ 1886, σ. 78, 79).

Τὰ κράνη τῶν πολεμιστῶν ἐκ τοῦ ὁμωνύμου ἀγγείου τῶν Μυκηνῶν τὰ ἔχοντα λόφον καὶ ζεῦγος ἐσχηματοποιημένων ἐκ τοῦ μετώπου ἐκπηδώντων κεράτων (Μαρινᾶτος - Χίρμερ, ἔ.ἀ. πίν. 233, σ. 125. Lorimer, ἔ.ἀ., σ. 227, πίν. III).

Ἐπὶ τῶν τεμαχίων ἑνὸς ἐκ φαγεντιανῆς εἰσηγμένου ἀγγείου τῶν Μυκηνῶν, ἐφ' ὧν παρίστανται (σῳζόμεναι) δύο κεφαλαὶ πολεμιστῶν φερόντων κράνη μετὰ τεσσάρων ἢ πέντε μικρῶν κεράτων κατὰ μῆκος τοῦ μεγάλου ἄξονος τῆς κεφαλῆς αὐτῶν. (Karo, ἔ.ἀ., ἀριθ. 123 - 124, σ. 60 - 61 εἰκ. 16, πίν. 23. Evans, PM, IV_2, σ. 690, εἰκ. 674. Lorimer, ἔ.ἀ., σ. 224, πίν. XV_4).

Ἄλλα ὀδοντόφρακτα κράνη μετὰ κυμβάχου ἐν τῇ κορυφῇ πρὸς ὑποδοχὴν πλουσίου λόφου εἶναι τὰ ἑξῆς : ἡ μνημονευθεῖσα κεφαλὴ τῶν Σπάτων, Ἐθν. Μουσ. Ἀθηνῶν, ἀριθ. 2055· τὰ ἐλεφάντινα ὁμοιώματα κεφαλῶν ἡγητόρων πολεμιστῶν ἐκ Μυκηνῶν (εὑρήματα Τσούντα· Ἐθν. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀριθ. 2468 - 70) (Staïs, Coll. Myc.[2], σ. 90 - 91. Μαρινᾶτος - Χίρμερ, ἔ.ἀ. πίν. 214, σ. 123)· τὸ ὅμοιον εὕρημα τοῦ Wace ἐν Μυκήναις, νῦν ἐν Ἐθν. Μουσ. Ἀθηνῶν, ἀριθ. 7397 [παρὰ E. L. Bennett, The Mycenae Tablets, II, σ. 5 - 6, εἰκ. 13 (Wace)]. Ἅπαντα τὰ μνημονευθέντα ὁμοιώματα ἀπετέλουν προσθέματα ἐπ' ἄλλων σκευῶν, ὡς καὶ τὰ ὅμοια τούτοις ἀλλὰ μικροτέρων διαστάσεων, ἐν οἷς σῴζεται καὶ ὁ ἐκ τοῦ κυμβάχου ἐκπηδῶν λόφος [E. L. Bennett, ἔ.ἀ., σ. 6, εἰκ. 14 (Wace) καὶ Companion, πίν. 32 a]. Ὁ Wace, ὁμοίως, ἐπέτυχεν, ὡς γνωστόν, τὴν πρώτην ἀναπαράστασιν ὀδοντοφράκτου κράνους ἐκ τοῦ εὑρεθέντος ἐν τῷ 518ῳ θαλαμοειδεῖ τάφῳ τῶν Μυκηνῶν ἱκανοῦ ἀριθμοῦ χαυλίων κάπρων καὶ τοῦ συνανήκοντος κυμβάχου (Ἐθν. Μουσ. Ἀθηνῶν, ἀριθ. 6568) κατὰ τὴν ὁμηρικὴν ἐν τῇ Δολωνείᾳ περιγραφήν : Ἰλ. Κ 261 κ. ἑ. (Wace, Chamber Tombs, σ. 212 κ.ἑ.· Mycenae, πίν. 78 b καὶ Companion, πίν. 32 c). Τέσσαρας ἄλλους ἐξ ὁστοῦ κυμβάχους (;) γνωρίζομεν ἐκ τοῦ III βασιλικοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν (Karo, ἔ.ἀ., ἀριθ. 532 - 535, σ. 113, πίν. 70).

Κράνος μετὰ λόφου φέρει, ἐπίσης, πολεμιστὴς Μυκηναῖος ἐπὶ τοῦ σῳζομένου ἄνω μέρους τοῦ ἀργυροῦ ρυτοῦ μετὰ παραστάσεως πολιορκίας πόλεως ἐκ τοῦ IV βασιλικοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν (Μαρινᾶτος - Χίρμερ, ἔ.ἀ., σ. 118, πίν. 174. Vermeule, Bronze Age, σ. 100 κ.ἑ., πίν. XIV) καὶ δύο ἄλλοι Μυκηναῖοι συμμετέχοντες τῆς μάχης τῆς ἀποδιδομένης ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τοῦ IV βασιλικοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν (CMS I, ἀριθ. 16).

Τέλος, ἀνάλογα παραδείγματα κατέχομεν καὶ ἐκ Κυκλάδων, ὡς τοῦ πολεμιστοῦ τῆς Κέας, οὗτινος ἡ κρανοφόρος μετὰ λόφου κεφαλὴ σῴζεται ἐπὶ τμήματος YE II A μαρμαρίνης στήλης (J. L. Caskey, Hesperia 35 (1966), σ. 375, πίν. 90 b καὶ ΕΕΚΜ 4 (1964), σ. 366, εἰκ. J), τοῦ πολεμιστοῦ τῆς Δήλου (ἐξ YE III B ἐλεφαντοστοῦ), τοῦ φέροντος ὀδοντόφρακτον μετὰ λόφου κράνος (BCH 71 - 72 (1947 - 48), σ. 156 - 57, πίν. 25), ἔτι δὲ τοῦ κρανοφόρου πολεμιστοῦ τῆς Ἔγκωμης Κύπρου, ἡ κεφαλὴ

τοῦ ὁποίου παρίσταται ἐπὶ ΥΚ ΙΙΙ ἐλεφαντίνης πλακός (A.S. Murray, Excavations in Cyprus, πίν. 2, ἀριθ. 1340). Ἐξ Ἔγκωμης ἔχομεν ἐπίσης καὶ τὰς δύο ὁλογλύπτους παραστάσεις πολεμικῶν θεῶν τῆς νήσου, αἵτινες δὲν εἶναι ἄμοιροι ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων. Ἀμφοτέρων τὰ κράνη φέρουσιν ἀνὰ ἓν ζεῦγος κεράτων (Δίκαιος, ΑΑ 77 (1962), σ. 1 - 40 καὶ Schaeffer, AOF 21 (1965), σ. 60 - 69).

Αὐτούσια κράνη τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος π.Χ. κατέχομέν τινα, ἅτινα, ὅμως, διεσώθησαν ἀποσπασματικῶς μὴ διατηρήσαντα, προφανῶς, τὰ διακοσμητικὰ αὐτῶν στοιχεῖα. Γενικῶς εἶναι ὅλως διάφορα μεταξύ των καὶ προέρχονται ἐκ Κρήτης καὶ Ἀργολίδος, ἐνῷ μικρότερα μέρη ἄλλων διεσώθησαν εἰς ἄλλας περιοχάς. Ταῦτα εἶναι: α) Χαλκοῦν κράνος ἔκ τινος παρὰ τὴν Κνωσὸν ἀχαϊκοῦ τάφου τῆς ΥΜ ΙΙ περιόδου. Τὸ κωνικοῦ σχήματος κράνος φέρει εἰς τὴν κορυφὴν κομβιόσχημον κύμβαχον διάτρητον πρὸς ὑποδοχὴν λόφου, ἔτι δὲ κινητὰς παραγναθίδας (BSA 47 (1952), σ. 256 - 260, πίν. 50 - 52· Μαρινᾶτος - Χίρμερ, ἔ.ἀ., πίν. 113 κάτω, σ. 104). β) Ἓν ΥΕ ΙΙ Β κράνος μετὰ ὀδόντων κάπρου καὶ χαλκῶν παραγναθίδων ἐκ τοῦ τάφου 12 τῶν Δενδρῶν (AM 82 (1967), σ. 42 - 44, 66, Beil. 20, ἀναπαράστασις: Beil. 21)· εἰς τὴν κορυφὴν τούτου εὕρηται μικρὸς χαλκοῦς δίσκος φέρων εἰς τὸ κέντρον ἀκὴν (αἰχμὴν) διευθυνομένην πρὸς τὰ ἄνω καὶ πιθανῶς χρησιμεύουσαν πρὸς στήριξιν κερατίου. Τοῦ κράνους τούτου, ὅπερ ἀποκατεστάθη μετὰ τοῦ αὐτόθι εὑρεθέντος ὁλοσώμου χαλκοῦ θώρακος [AM, 82 (1967), σ. 8 - 20, πίν. 2 - 17], ἀντίστοιχα θεωροῦμεν κατὰ τὸ ἐπὶ τῆς κορυφῆς διακριτικὸν γνώρισμα τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα κράνη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἐγκλιανοῦ. γ) Ἐκ Τίρυνθος, τῆς πρωΐμου ὑπομυκηναϊκῆς περιόδου τὸ μεγαλοπρεπέστατον πάντων (Desborough, Last Mycenaeans, σ. 64 - 65, 72, πίν. 24 a. N. Verdelis, AM 78 (1963), σ. 17 - 24, Beil. 7 = 8).

Ἐν ἑτέρᾳ μελέτῃ ἀναπτύσσομεν τὴν μακρὰν ἐπιβίωσιν τῶν πολεμικῶν ἐθίμων τῶν Μυκηναίων, ἐξ ἧς ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ πνεῦμα αὐτὸ τῶν Μυκηναίων (καὶ Κρητῶν) παρελήφθη ἐν πληρεστέρᾳ μορφῇ ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων Ἑλλήνων καὶ δὴ καὶ συχνάκις ἐμφανιζόμενον κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἤδη περίοδον. Οἱ στρατηγοὶ καὶ οἱ βασιλεῖς τῶν Ἑλλήνων συνέχισαν χρησιμοποιοῦντες — ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ πνεύματος ἐμφορούμενοι — ὅπλα φέροντα ἐμβλήματα, ὧν ἡ γένεσις ἀνεζητήθη ἐν τῇ Μυκηναϊκῇ Ἑλλάδι.

Ὁ λόφος ἐπὶ κρανῶν παρεστάθη εὐρύτατα κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, τόσον ὡς διακοσμητικὸν στοιχεῖον, ὅσον καὶ ὡς ἡγετικὸν γνώρισμα ἐν τῇ ἀττικῇ, ἰδίᾳ, μελανομόρφῳ καὶ ἐρυθρομόρφῳ ἀγγειογραφίᾳ [12]. Ἐν τούτοις παραμένει λίαν ἀμφίβολον κατὰ πόσον ὑπῆρχε πράγματι ἱκανὸς ἀριθμὸς χαλκῶν κρανῶν κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, ἅτινα ἔφερον λόφον στερεωμένον δι' ἀργυροκολλήσεως ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ κράνους, ἤτοι δὲν πρέπει νὰ παρασυρώμεθα ἀπὸ τὸν μέγαν ἀριθμὸν παραστάσεων κρανῶν μετὰ λόφου ἐν τῇ ἀττικῇ, ἰδίᾳ, ἀγγειο-

12. Ἐκ τῶν πλέον ἀντιπροσωπευτικῶν παραστάσεων θεωροῦμεν τὸ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς ἐρυθρομόρφου κύλικος τοῦ Ὀνεσίμου ἐν Ἰδιωτ. Συλλογῇ τοῦ Arlesheim παριστώμενον κράνος «ὁπλιτοδρόμου» (490 π.Χ.) καὶ ὡς ἀποδίδον πιστότερον πολλῶν ἄλλων τοὺς ἐπὶ τῶν κρανῶν λόφους τῆς ἱστορικῆς περιόδου (Beazley, ARV², σ. 323 ἀριθ. 56 καὶ Schefold, Klassisches Griechenland, σ. 31, εἰκ. ἐν σ. 33).

γραφίᾳ καὶ νὰ θεωρῶμεν ὅτι παρόμοια κράνη ἐφέροντο ἀδιακρίτως ὑπὸ ἁπλῶν πολεμιστῶν ἢ ἄλλων μελῶν τῶν στρατευμάτων τῶν ἑλληνίδων πόλεων.

Μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων βασιλέων τῶν χρησιμοποιούντων κράνος μετὰ λόφου συμπεριλαμβάνονται, ὡς γνωρίζομεν ἐκ τῆς γραπτῆς παραδόσεως, ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ ὁ Πύρρος. Κατὰ τὸν Πλούταρχον ὁ Ἀλέξανδρος ἦτο *καὶ τοῦ κράνους τῇ χαίτῃ διαπρεπής, ἧς ἑκατέρωθεν εἱστήκει πτερὸν λευκότητι καὶ μεγέθει θαυμαστόν*[13], ἐνῷ ὁ Πύρρος ἐγένετο ἑκάστοτε ἀντιληπτός, ὅτε ἐφόρει κράνος *τῷ τε λόφῳ διαπρέποντι καὶ τοῖς τραγικοῖς κέρασιν*[14].

Ἐξ ἄλλων λαῶν γνωρίζομεν, ὅτι κράνη μετὰ λόφων ἐχρησιμοποίουν εὐρέως οἱ Κᾶρες[15], οὓς *ἀλεκτρυόνας οἱ Πέρσαι διὰ τοὺς λόφους, οἷς κοσμοῦσι τὰ κράνη, προσηγόρευον*, οἱ Πισίδαι[16](;), οἵτινες ἔφερον *ἐπὶ τῇσι κεφαλῇσι κράνεα χάλκεα. πρὸς δὲ τοῖσι κράνεσι ὦτά τε καὶ κέρεα προσῆν βοὸς χάλκεα, ἐπῆσαν δὲ καὶ λόφοι*, οἱ Λύκιοι[17] φέροντες *περὶ δὲ τῇσι κεφαλῇσι πίλους πτερόισι περιεστεφανωμένους* καὶ οἱ Ρωμαῖοι[18], δι' οὓς μανθάνομεν ἐκ τοῦ Ἀρριανοῦ, ὅτι ἐκ τῶν κρανῶν αὐτῶν *χαῖται ἀπήρτηνται ξανθαί, οὐκ ἐπὶ χρείᾳ μᾶλλόν τι ἢ ἐς κάλλος τοῦ ἔργου· καὶ αὗται ἐν ταῖς ἐπελάσεσιν τῶν ἵππων, εἰ καὶ ὀλίγη πνοὴ τύχοι, ἠδίους φαίνονται ἀπαιωρούμεναι*. Εἰς νεωτέρους, ἐξ ἄλλου, χρόνους, γνωρίζομεν ὅτι περιώνυμα κατέστησαν τὰ ἀραβικὰ ὅπλα, λόγῳ τῆς περιπλόκου καὶ θαυμασίας διακοσμήσεως αὐτῶν, ἥτις συνίστατο ἐν πολλοῖς εἰς ἐπιγραφὰς καλλιτεχνικῶς ἐκτελουμένας, γνωστὰς ὡς ἀραβουργήματα.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

13. Πλουτάρχου, Βίοι Παράλληλοι, edd. Cl. Lindskog - K. Ziegler, Lipsiae (Teubner), Ἀλέξανδρος 16, 5 (p. 672 ff.).

14. Πλουτάρχου, Βίοι Παράλληλοι, Πύρρος 11, 11 (p. 389 b-c).

15. Πλουτάρχου, Βίοι Παράλληλοι, Ἀρταξέρξης, 10, 3 (p. 1015 b).

16. Ἡροδοτου, Ἱστορίαι Η 76.

17. Ἡροδότου, Ἱστορίαι Η 92.

18. Ἀρριανοῦ, Τέχνη Τακτική, 34, 4.

THE SPLENDOUR OF MYCENAEAN HELMETS*

Hans Herter zum 70. Geburtstag

There will his shaggy - born crest upbristle for anger and woe horribly frowning und growling his fury will launch at the foe (Aristoph. Frogs, 822 - 823).

The abundance of Homeric epithets and expressions used in describing the war - helmets of Mycenaean Greece denotes the considerable development of their shape in those times[1] and, furthermore, the richness of the decoration shown by the helmets themselves as well as by their inlaid acces-

* I am greatly indebted to Prof. Marinatos for discussing with me various problems about the Mycenaean helmets, to Prof. Blegen, who had the kindness to permit the publication of one photograph and to Mrs Deilaki, who made easy for me the study of the Dendra armour.

1. As admitted chiefly by Lorimer, Homer and the Monuments, p. 211 - 245 and N. Yalouris, AM 75 (1960), p. 54 - 55; D. Levi, Atti Congr. Micenol. I, Roma, 1968, p. 201, disagrees.

sories, distinctive, on the whole, of this tribe of warriors and herdsmen. As an indication we quote some of these epithets:

The *ἵππουρις κυνέη*, the *ἵππουρις τρυφάλεια*, the *ἱππόκομοι κόρυθες* of the Myrmidons, Achilles' helmet, a work of Hephaistos, with a golden mane shaken around (*χρυσείας περισσειομένας ἐθείρας* (*χρύσεον λόφον*) and Hector's horse-tailed helmet (*ἵππουρις*) having a crest shaggy with horsehair (*λόφον ἱππιοχαίτην*), show the great variety of the shapes of Mycenaean helmets, as mentioned by Homer : leathern, dog-skin, or plain helmet (*καταῖτυξ, κόρυς, κυνέη, πήληξ, στεφάνη* and *τρυφάλεια*).

Various types of helmet had bright bosses (*λαμπροὺς φάλους*) projecting as a rule from the front like horns. The helmet « helmet with horsehair » (*κόρυς ἱπποδάσεια*) had a boss (*φάλον*) both in front of the crest and beneath it. Some helmets were named after their bosses « tube crested », « double bossed» (*αὐλῶπις τρυφάλεια, ἀμφίφαλος*) like the helmets of Athena and Agamemnon, or four-bossed (*τετράφαλος*, belonging to a follower of Sarpedon). Others were described as well-wrought in brass, all brazen, loaded with bronze, bronze cheeked, brazen, fitted with bronze and golden (*ἐύχαλκος, πάγχαλκος, χαλκοβάρεια, χαλκοπάρηος, χαλκείη, χαλκήρης* and *χρυσείη*) according to the metal they were made of, or goatskin, marten - skin, oxskin (*αἰγείη, κτιδέη, ταυρείη*), according, to the kind of leather used. Finally, epithets applied to these helmets in order to emphasize their splendour are the following: Strong, cunningly wrought, beautiful, shining, bright, radiant, all blazing (*βριαρή, δαιδαλέη, καλή, λαμπομένη, λαμπρή, παμφανόωσα, πάναιθος, φαεινή*).

Without doubt specimens of splendid helmets mentioned by the Epos have their parallels in finds belonging to Mycenaean times, either of actual helmets or of their representations. In the poems, descriptions of helmets emphasizing their unquestionable splendour are frequent and long. Furthermore the Mycenaean - Homeric helmet (as known from the descriptions in the Epos and from the evidence of the finds) if compared to contemporaneous Near Eastern war-helmets, stands out as a clear and uncontested Mycenaean invention and contribution, as far as the material, the accessories and the splendour of the whole are concerned. The deification of the helmet in those times is a purely Mycenaean contribution to the East Mediterranean area[2] as also the splendidly decorated shields and swords[3]. The eight - shaped and the towershaped shields with all their decorative elements are, indeed, Mycenaean inventions.

It should be mentioned that the

2. The wide distribution of horned Mycenaean helmets was noted by Prof. Sp. Marinatos, Archaeologia Homerica, B, p. B 13.

3. Compare the known eastern types of swords in Y. Yadin, The Art of Warfare in Biblical Lands, London 1963, of the period around 2500 B.C. (p. 140-45), of the Second Middle Bronze Period (1800 - 1570 B.C) (p. 174 - 5) and of the period between 1570 and 1200 B.C. (p. 208 - 9) and the various shields in Yadin, op. cit., passim.

splendour of the helmet was enhanced by a relatively simple means of decoration : the crest, often mentioned by Homer[4]. The crest, as is known, is the mark of the male in some species of birds[5], and man, who imitates nature in everything, imitated it in this matter, as well.

The heads and the horns of horned animals were used very often by several peoples at various times to denote the chief's or a military officer's standing, in the same way as in herds, where the male animals and especially the leaders have the biggest and strongest horns. This was duly noted by the Mycenaeans, who gained in stature against their enemies by adding such splendid decorative enormous devices to their helmets. This momentous achievement played a very important role in close combat and proved of great advantage to the Mycenaeans, its inventors. It is a surprising fact that Egyptian warriors, as shown on many descriptive reliefs in Egyptian temples and other monuments, were not protected by helmets of any importance, while the horned helmets worn by the « Sea Peoples » warriors are frequent [6]. The other eastern cultures offer only one instance, so far as I know, appearing in Mesopotamia during the supremacy of Akkad : On the triumphal stele of Naramsu'en (2389 - 2353 B.C.) commemorating his victory on the Lulubu[7], this great conqueror is shown wearing a horned cap, i.e. *ἐν ἀποθεώσει* as equal to a god. This, according to Unger, is the meaning of the horns at the sides, as also in Hittite art[8].

Although the helmet was a Sumerian invention, the helmets of their leaders and warriors were anything but splendid in appearance[9]. In Mesopotamia, they acquired that quality in later years, i.e. during the reigns of Sennacherib, Tiglath - pileser, Sargon and Ashurbanipal[10].

The Mycenaeans took over the use of horns on caps from the East, but they used them on the helmets of leaders and warriors, according to special rules. The imposing horned war - helmet, therefore, is a Mycenaean creation. They also invented the different kinds of crest, made either of ribbons or from horse - tails. The above mentioned imitations of the

4. Iliad Γ, 337, Z, 469, Λ, 42, N, 615, O, 481 and 537, Π, 138, Σ, 611, T, 383, X, 316, Odyssey, X, 124. Compare G. E. Mylonas, AJA 55 (1951), p. 144 - 45, fig. 7.

5. Compare the lark, bearing on its head a plumed crest.

6. The Shardana and Pulesati, from Ramses II and III wars (Lorimer, Homer and the Monuments, p. 227 - 28, pl. IV - V, T. Dothan, The Philistines and their Material Culture, figs. 4,7 and Schachermeyr, Ägäis und Orient. pl. LXI fig. 224).

7. Strommenger - Hirmer, Mesopotamien, pl. 122-23, p. 74; Yadin, op. cit., p. 150.

8. E. Unger, Sumerische und Akkadische Kunst, Berlin, 1926, p. 53. Compare Akurgal-Hirmer, Die Kunst der Hethiter, p. 79f. and Evans PM, IV $_2$, p. 690 fig. 673.

9. Compare the golden helmet of prince (?) Meskalamdu (ca. 2600 B.C.) from the royal cemetery at Ur, now in Bagdad, Iraq Museum (Strommenger - Hirmer, Mesopotamien, Pl. XV., p. 68 - 69) and the helmets of the warriors on the Vulture Stela (2560 B.C.) from Tell Loh, now in the Louvre (op. cit., pls. 66 - 68, p. 66).

10. Yadin, op. cit., p. 293 - 95.

horns of certain animals were used on the helmets to denote the high standing and power of the leaders and kings wearing those helmets. Horns, at those times, represented a specially Greek symbol of leadership, a symbol of power and valour. It should be noted, furthermore, that the earliest representations of helmets from Minoan Crete, bearing horns of different animals fixed either to the top or, less frequently, to the front, belong to an earlier date (MM III) than the earliest monuments of Mycenaean Greece, depicting helmets with horns on their front or at their sides (LH I). From the East we have the more or less contemporary representation of the Guardian - Warrior God from Boğazköy [11], of the 14th cent. B.C.

From Greece we have several representations and effigies or even actual remains of helmets, made from ivory or boar's - tusks. Thus, from Crete:

On a MM III clay sealing from Haghia Triada, bearing a boar's - tusk helmet with a crest of a chamois horn fixed on its top (Evans, PM, IV_2, p. 868, fig. 856).

On a MM III clay sealing from Knossos, on which appears a conical helmet crowned with a pair of antlers (Evans, PM, I, p. 699, fig. 522 a).

On a piece of a MM III B - LM I steatite vase from Knossos, now in the Ashmolean Museum in Oxford, showing a boar's - tusk helmet with a crest-like transversally grooved horn on its top (Evans, PM, III, p. 184, fig. 128).

On both sides of the MM III - LM I axe of the Giamalakis collection (fig. 1), on which is represented a boar's - tusk helmet with a crest-like obliquely grooved horn on its front (BCH 77 (1953), p. 46 - 58, figs. 1, 2, 3 a - b).

On the white LM II B amethyst, British Museum 1935. 4 - 30. 1, bearing a boar's - tusk helmet with a pair of horns on the top (CMS VII, No 158) (fig. 2).

On the golden LM III band from Episcopi Pediados (Heraclion Museum, No 709), showing a boar's - tusk helmet with a crest - like horn (BCH, ibid. p. 53, note 3; Praktika 1952, p. 622; St. Alexiou, Katsambas p. 71).

On a LM III C steatite sealstone (fig. 3) in the British Museum (No 1882. 10 - 14. 8) bearing a boar's tusk helmet with a massive crest - like obliquely grooved horn (CMS VII, No 195).

On the Palace Style (LM II) amphora from Katsambas (fig. 4), on which are painted three boar's - tusk helmets with cheek - pieces and horsetail crests (Marinatos - Hirmer, Crete and Mycenae, pl. 94, p. 146; Alexiou, op. cit., p. 51, 69 - 71, pls. 18, 19). Their decorative purpose is thought to be similar to that of the Knossos LM I ivory effigy (Zervos, L'Art en Crète, fig. 695).

On the ivory plaques at both ends of the front of the footstool from the LM III A royal burial in the side chamber of tholos tomb A in the Archanes cemetery : the head of a

11. Lorimer, op. cit., p. 224, pl. XVI_1; Akurgal - Hirmer, op. cit., pls. 64 - 65, p. 114; Yadin, op. cit., p. 224, with figure.

warrior is depicted wearing a boar's - tusk helmet having on its crown a support for the crest (J. Sakellarakis, Atti Congr. Micenol., I, p. 254, pl. I),

On the clay sealing from Knossos showing a warrior wearing a conical cap with horse - tail crest (Evans, PM, III, p. 313, fig. 205).

On the almond - shaped sealstone M 6673 of the Cabinet des Médailles, showing a hunter wearing a conical crested helmet (Evans PM, IV_2, p. 575, fig. 555).

On the clay sealing from the Archive Deposit of Knossos, on which appears a similar helmet worn by a warrior (Evans, PM, IV_2, p. 575).

On a clay sealing from Zakro, on which a more or less similar helmet is depicted, with a crest like a horse - tail (Evans, PM, IV_2, p. 867 ff., fig. 854).

From the Greek mainland there are representations of various helmets with features enhancing their splendour, or merely parts of such helmets:

On the golden LH I seal from royal shaft grave III at Mycenae, depicting a ruler in battle wearing a boar's - tusk helmet with a crest - like horn (CMS I, No 11).

On the silver LH I amphoroid crater from royal shaft grave IV at Mycenae, on which are shown some warriors wearing boar's - tusk helmets, each with a superb crest - like horn with many oblique incisions, attached to the front of the helmet (Karo, Schachtgräber, No 605, p. 119 - 120, pl. 128; Lorimer, op. cit., p. 220, pl. XV_1; A. Sakellariou, Atti Congr. Micenol. I, p. 262 ff., pls. 1 - 4).

A miniature pair of inlaid ivory ram's horns from royal shaft grave V at Mycenae, which formed part of a LH I ivory effigy representing a leader « en face » (Karo, op. cit., p. 154 No 895, pl. 71).

On the LH I - II onyx sealstone from chamber tomb 518 at Mycenae, bearing a boar's - tusk helmet crowned by a large stylized horn (CMS I, No 153) (fig. 5).

On the LH II A sardonyx from Vapheio (fig. 6) bearing a boar's - tusk helmet with ram's horns and a sumptuous crest (CMS I, No 260; Ephemeris 1966, p. 119 ff., fig. 1).

The LH II A - III ivory effigy of a war - lord's head, wearing a boar's-tusk helmet with the horn (obviously a ram's) lost and with a support for a sumptuous crest (NM, Athens, No 2055) (Marinatos - Hirmer, op. cit. pl. 215, p. 174; Ephemeris 1966, p. 122 ff., figs. 2 - 3).

A miniature pair of LH III A lead horns of a bull belonging also to a ruler's helmet. From Midea in NM, Athens, No 7364 (Persson, Royal Tombs, p. 64, fig. 39).

Numerous examples are preserved in the frescoes of Nestor's Palace, actually in the frescoes of the Hall 64 :

From the Battle Scene I, where two warriors are depicted wearing the « boar's tooth helmets » which bear a horn rising crest - like upwards from the top (M. L. Lang, The Palace of Nestor, II, The Frescoes, No 22 H 64, p. 44, 45, 71, pls. 16, 117, A., M.) (fig. 7).

From Battle Scene II, where a warrior is depicted wearing a similar

helmet (Lang, op. cit., No 23 H 64, p. 72, pl. 17, M).

From Battle Scene VII, as well (Lang, op. cit., No 29 H 64, p. 74, Pl. 21, 124).

Part of a crest - like flat ivory inlay horn with a great number of oblique incisions. From «Tsountas' House» in the Acropolis at Mycenae, in NM, Athens No 7103 (Praktika 1886, p. 78, 79).

The helmets of the warriors on the «Warrior vase» from Mycenae having a crest and a pair of stylized horns attached to the front (Marinatos - Hirmer, op. cit., pl. 233; Lorimer, op. cit., p. 227, pl. III).

On the pieces of a faience vase from Mycenae on which appear two warrior heads wearing helmets with four or five small horns along the longitudinal axis of the head. Imported. (Karo, op. cit., Nos 123 - 124 pp. 60 - 61, fig. 16, pl. 23; Evans, PM, IV_2, p. 690, fig. 674; Lorimer, op. cit., p. 224, pl. XV_4).

Other boar's - tusk helmets crowned with a support for a sumptuous crest are the following :

The above mentioned head from Spata, NM, Athens, No 2055. The ivory effigies of war - lords' heads from Mycenae (found by Tsountas, NM, Athens Nos 2468 - 70; Stais, Coll. Myc.^{2}, pp. 90 - 91; Marinatos - Hirmer, op. cit., pl. 214, p. 174); Wace's similar find in Mycenae, NM, Athens, No 7397 [(E. L. Bennett, The Mycenae Tablets, II, p. 5 - 6, fig. 13 (Wace)]. All the above mentioned effigies were inlays attached to other objects, like those, similar but smaller, which conserve the crest springing from its support (E. L. Bennett, op. cit., p. 6, fig. 14 (Wace) and Companion, pl. 32a). Wace, also, succeeded in restoring for the first time a boar's - tusk helmet from the boar's tusks and from the crest-support which he found in chamber tomb 518 at Mycenae (NM Athens, No 6568), according to Homer's description in the Dolon episode in Il. K, 261 ff. (Wace, Chamber Tombs, p. 212 ff., Mycenae, pl. 78 b and Companion, pl. 32 c). We know too, four other bone crest - supports (?) from royal shaft grave III at Mycenae (Karo, op. cit., Nos 532 - 535, p. 113, pl. 70).

A crested helmet is also worn by a Mycenaean warrior on the surviving upper part of the silver rhyton from royal shaft grave IV at Mycenae (Marinatos - Hirmer, op. cit., pl. 174, p. 168; Vermeule, Bronze Age, p. 100 ff., pl. XIV) as well as by other Mycenaeans taking part in the battle depicted on the golden ring from royal shaft grave IV at Mycenae (CMS I, No 16).

Similar examples are known from the Cyclades, too, such as the warrior from Kea whose head wearing a crested helmet appears on a fragment of a LH II A marble stele (J. L. Caskey, Hesperia 35 (1966), p. 375, pl. 90b, and EEKM 4 (1964), p. 366, fig. J) the warrior from Delos (from a LH III B ivory) wearing a crested boar's - tusk helmet (BCH 71 - 72 (1947 - 48), p. 156 - 57, pl. 25), and the helmeted warrior from Enkomi in Cyprus, whose head is depicted on a LC III ivory plaque (A.S. Murray, Excavations in

Cyprus, pl. 2, No 1340). From Enkomi also are the two statuettes of the warrior gods of the island, not without certain Eastern influences. Each helmet bears a pair of horns (Dikaios, AA 77 (1962), pp. 1 - 40 and Schaeffer, AOF 21 (1965), pp. 60 - 69).

Actual helmets from the second half of the 2nd millenium B.C. have been found, fragmentary however, and without their decorative features. As a rule they differ from each other and come from Crete and the Argolid, while smaller parts of other specimens have been preserved elsewhere. They are : a) A LM II bronze helmet from an Achaean tomb near Knossos. The helmet is conical with a knob perforated to hold a plume riveted to the top, and has separate cheek - pieces (BSA 47 (1952), pp. 256 - 260, pls. 50 - 52; Marinatos - Hirmer, op. cit., pl. 113 below, p. 149); b) A LH II B boar's tusk helmet with bronze cheekpieces (AM 82 (1967), p. 42 - 44, 66, Beil. 20; reconstruction Beil. 21), which belongs to the bronze armour found in the same 12th tomb of Dendra; on the top the helmet bears a bronze disc which forms one part with a nail probably supporting a horn as with the Pylos examples (see above) and c) A bronze helmet of the Submycenaean period from Tiryns (Desborough, Last Mycenaeans, pp. 64 - 65, 72, pl. 24a; N. Verdelis, AM 78 (1963), pp. 17 - 24, Beil, 7 - 8), the most splendid of all.

In another treatise we have examined the long survival of Mycenaean war customs, which shows that these Mycenaean (and Cretan) ideas were taken over more fully by the later Greeks, often appearing already during the archaic period. Greek generals and kings, inbued with the same ideas, continued using weapons decorated with accessories, the origin of which is to be found in Mycenaean Greece.

The crest on helmets has been widely depicted in historical times, both as a decorative element and as a mark of leadership, especially on black - figured and red - figured Attic pottery[12]. It is very doubtful, however, whether during those times there existed many bronze helmets with a silver-soldered crest on top, that is to say the great number of crested helmets on attic pottery should not lead us into believing that such helmets were indiscriminately worn by common warriors or other military people of Greek cities.

Among the Greek kings who used crested helmets are, as we know from literary sources, Alexander the Great and Pyrrhus. According to Plutarch, Alexander was « conspicuous by his helmet's crest, on either side of which was fixed a plume of wonderful size and whiteness » [13], while Pyrrhus was recognized every time he wore a

12. We consider the helmet of a hoplite runner, painted in the inside of a red-figure Onesimos kylix (490 B.C.), now in a private collection at Arlesheim, to be one of the most representative, depicting more accurately than most the crests on helmets of the historical period (Beazley, ARV_2, p. 323, No 56, and Schefold, Klassisches Griechenland, p. 31, fig. on p. 33).

13. Plutarch, Vitae, ed. Cl. Lindskog - K. Ziegler, Lipsiae (Teubner), Alexander 16, 5 (p. 672 ff).

helmet with a « towering crest and with goat's horns » [14].

As for other peoples, we know that the Carians [15] wore crested helmets, whom « the Persians called cocks because of the crests with which they adorn their helmets », the Pisidians (?)[16] wore helmets of bronze, with the ears and horns of oxen wrought in bronze thereon, and crests withal, the Lycians[17] used helmets decorated by feathers and the Romans [18], of whom we learn from Arrian, had helmets from which « blond manes were hanging, not because of any function but rather for beauty's sake; and during cavalry charges these appeared ever more pleasing, waving about, especially with the help of a puff of wind ». In later years moreover, we know that Arabian weapons were famous for their splendid decoration consisting mostly in artistically arranged inscriptions, known as arabesques.

G. ST. KORRES

14. Plutarch, Vitae, Pyrrhus, 11, 11, (p. 389 b - c).

15. Plutarch, Vitae, Artaxerxes, 10, 3. (p. 1016 b).

16. Herodotus, Historiæ., H 76.

17. Herodotus, Historiæ., H 92.

18. Arrian, Tact. 34, 4.

Εἰκ. 1. Τὸ παρὰ τὴν Πύλην τῶν Λεόντων τμῆμα τοῦ τείχους τῶν Μυκηνῶν

ΤΑ ΚΥΚΛΩΠΕΙΑ ΤΕΙΧΗ

Ἀπὸ τὰ πολλὰ καὶ ποικίλα κατάλοιπα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ τὰ κυκλώπεια τείχη, αἱ ὀχυρώσεις δηλ. αἱ προστατεύουσαι τὰ ἀνάκτορα τῶν βασιλέων καὶ τὰς ἕδρας τῶν δυναστῶν καὶ ἐξασφαλίζουσαι εἰς τοὺς ὑπηκόους των καταφύγιον εἰς ὥραν ἀνάγκης, εἶναι ἀσφαλῶς τὰ οἰκειότερα καὶ ἐντυπωσιακώτερα (εἰκ. 1). Γνωστὰ κυρίως ἀπὸ τὰς Μυκήνας, τὴν Τίρυνθα καὶ τὸν Γλᾶ καὶ κατὰ δεύτερον λόγον ἀπὸ τὰς Ἀθήνας, τὴν Εὔτρησιν, τὴν Μιδέαν, τὸ Δώριον, τὴν Μουριατάδα, τὸν Ἰσθμόν, τὴν Κέαν καὶ τὸν Θορικόν, πρωτοεμφανίζονται κατὰ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνος π.Χ., ἐπεκτεινόμενα, ἀνανεούμενα καὶ συμπληρούμενα μέχρι τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ 13ου. Συνίστανται εἰς ὀγκώδη καὶ ἐπιβλητικὰ τείχη, πάχους κυμαινομένου μεταξὺ τῶν 17 μ. τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ νοτίου μέρους τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν 3.60 μ. τῆς ἀνατολικῆς γωνίας τῶν Ἀθηνῶν, καὶ φθάνοντα κατὰ μέσον ὅρον τὰ 7.50 μ. εἰς τὴν Τίρυνθα, τὰ 5.50 μ. εἰς τὸν Γλᾶ, τὰ 5 μ. εἰς τὰς Μυκήνας καὶ τὰ 4.50 περίπου εἰς τὰς Ἀθήνας. Τὸ ἀρχικόν των ὕψος δὲν διετηρήθη πουθενὰ ὁλόκληρον, σωζόμενον μέχρι τῶν 8.25 μ. εἰς τὰς Μυκήνας καὶ τῶν 7.50 εἰς τὴν Τίρυνθα καὶ κολοβωθὲν εἰς τὰ 3 καὶ 4 μόλις μ. εἰς τὰς ἀκροπόλεις τοῦ Γλᾶ καὶ τῶν Ἀθηνῶν. Κατὰ κανόνα εἶναι κτισμένα εἰς κορυφὰς βράχων καὶ ἐξαρμάτων τοῦ ἐδάφους φύσει ὀχυρῶν ἀλλὰ καὶ καταλλήλων πρὸς

κατοίκησιν, εἰδικῶς ὅμως εἰς τὸν Γλᾶ περιέβαλλον μίαν νησῖδα προβάλλουσαν ἀπὸ τὰ ὕδατα τῆς Κωπαΐδος (εἰκ. 2), εἰς δὲ τὸν Ἰσθμὸν φαίνεται ὅτι εἶχον σκοπὸν νὰ κλείσουν τὴν διάβασιν πρὸς τὴν Πελοπόννησον ἢ πάντως νὰ προστατεύσουν τὸ πρὸς Α. τμῆμά του. Ἡ διαδρομή των καθορίζεται ἀπὸ τὸν σχηματισμὸν τῆς ὀφρύος τοῦ ὑψώματος, προσαρμοζομένη εἰς ὅλας τὰς ἀλλαγὰς κατευθύνσεώς της καὶ ἀκολουθοῦσα γραμμὴν ἀνωμάλως καμπύλην. Μόνον εἰς τὸν Γλᾶ καὶ εἰς μερικὰ σημεῖα τῆς Τίρυνθος κατεβλήθη προσπάθεια ὑπαγωγῆς τῆς καμπύλης αὐτῆς εἰς κανονικωτέραν διαμόρφωσιν διὰ τῆς ἀναλύσεώς της εἰς συνεχόμενα μικρὰ εὐθύγραμμα τμήματα σχηματίζοντα ρηχοὺς πριονωτοὺς ἀγκῶνας εἰς τὰ σημεῖα ὅπου ἐφάπτονται (εἰκ. 3) καὶ προσδίδοντα εἰς τὸ σύνολον ἐμφάνισιν περισσότερον συστηματικὴν καὶ μελετημένην.

Τὰ τείχη αὐτὰ διακόπτονται κατ' ἀραιὰ διαστήματα ἀπὸ ἀνοίγματα, διαρρυθμισμένα εἰς πύλας ἀνίσων διαστάσεων καὶ σημασίας. Εἰς τὸν Γλᾶ ὑπάρχουν τέσσαρες, αἱ Μυκῆναι ὅμως, ἡ Τίρυνς καὶ αἱ Ἀθῆναι ἔχουν ἀπὸ μίαν μεγάλην καὶ μίαν δευτερεύουσαν, ἀνοιγμένας εἰς ἀρκετὴν ἀπόστασιν μεταξύ των καὶ εἰς σημεῖα ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰς κυριωτέρας φυσικὰς προσβάσεις τῶν ἀκροπόλεων, ὅπου κατέληγον αἱ ὁδοὶ αἱ ὁδηγοῦσαι πρὸς αὐτάς. Αἱ πύλαι ἦσαν κτισμέναι μὲ ὑλικὰ κανονικώτερα τῶν συνήθων (εἰς τὰς Μυκήνας μάλιστα ἐχρησιμοποιήθησαν οἱ τετράπλευροι κροκαλοπαγεῖς ὀγκόλιθοι, οἱ χαρακτηρίζοντες τὰς πολυτελεστέρας κατασκευὰς τῆς περιοχῆς), μία δὲ τοὐλάχιστον, ἡ Πύλη τῶν Λεόντων (εἰκ. 4), διατηρεῖ ἀνάγλυφον διακόσμησιν ἐντειχισμένην ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρόν της. Ἡ ἰδία ἂν ὄχι καὶ μεγαλυτέρα φροντὶς κατεβάλλετο καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσίν

Εἰκ. 2. Ἡ ἀκρόπολις τοῦ Γλᾶ

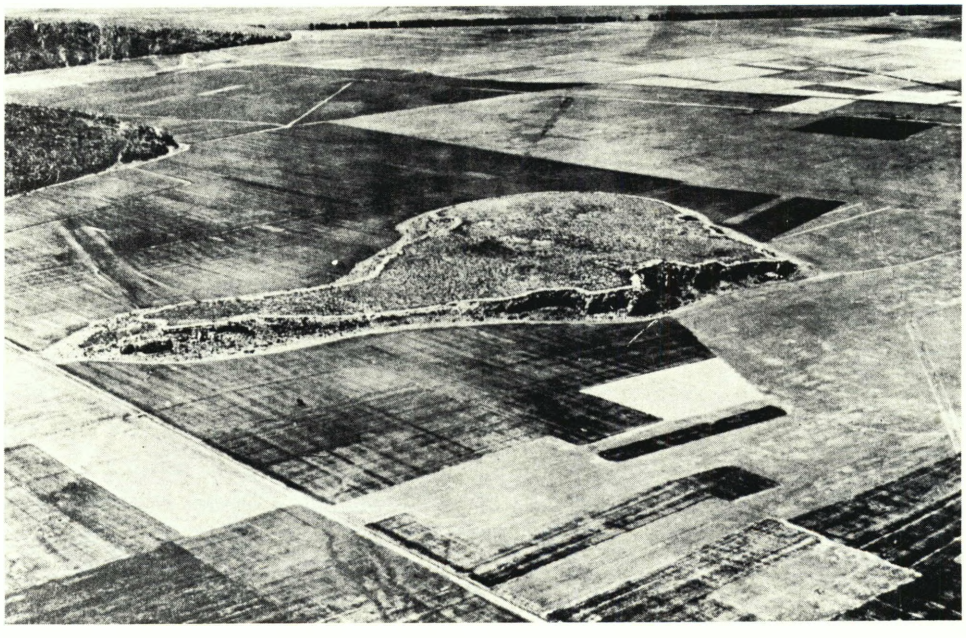

Εἰκ. 3. Τὸ Δ. τεῖχος τῆς Τίρυνθος

των, ὥστε νὰ εἶναι συγχρόνως μεγαλοπρεπεῖς ἀλλὰ καὶ ἰδιαιτέρως ὀχυραί. Πρὸς τοῦτο ὁ ἐξωτερικός των χῶρος, ἔχων οὕτως ἢ ἄλλως τὴν μορφὴν ἀνωφεροῦς ἀναβάθρας — φυσικῆς εἰς τὰς Μυκήνας, τὰς Ἀθήνας καὶ τὸν Γλᾶ, τεχνητῆς εἰς τὴν Τίρυνθα — ἢ καὶ κλίμακος, ὅπως εἰς τὴν δευτερεύουσαν εἴσοδον τῆς Τίρυνθος, μετετρέπετο εἰς στενὴν αὐλὴν περιωρισμένην μεταξὺ δύο σκελῶν τοῦ τείχους (Τίρυνς) ἢ μεταξὺ τοῦ τείχους καὶ ἑνὸς ἐπίτηδες κτισμένου πύργου (Μυκῆναι, Ἀθῆναι) ἤ, τέλος, μεταξὺ δύο πυργοειδῶν προεξοχῶν (ΝΔ. πύλη τοῦ Γλᾶ). Οὕτως οἱ ἐπιτιθέμενοι δὲν κατώρθωνον νὰ τὰς πλησιάσουν παρὰ μὲ κομμένην τὴν ὁρμήν των λόγῳ τῆς ἀνωφερείας, εἰς μικροὺς ἀριθμούς, συνωστιζόμενοι εἰς τὸ βάθος ἑνὸς περικλείστου χώρου καὶ ἐκτεθειμένοι εἰς τὰ βλήματα τῶν ἀμυνομένων, χωρὶς ἡ ἀσπὶς εἰς τὴν ἀριστεράν των νὰ τοὺς προστατεύῃ ἰδιαιτέρως, ἀφοῦ μάλιστα ἐβάλλοντο κυρίως ἀπὸ ἐπάνω. Ἡ τακτικὴ αὐτὴ ἀπήτει τὴν συγκέντρωσιν καὶ ἄνετον κυκλοφορίαν σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ὑπερασπιστῶν, τοῦτο δὲ ἐξηγεῖ διατί τὸ τεῖχος ἦτο παχύτερον εἰς τὰς πύλας καὶ τὰ εὐπρόσβλητα σημεῖα τῆς ὀχυρώσεως, ἀλλὰ καὶ διατί ὑπερβαίνει ἐν γένει τὰ 1.50 - 2 μ., ὅσον θὰ ἐπέβαλλον καθαρῶς οἰκοδομικοὶ λόγοι εἰς τείχη τοῦ ὕψους καὶ τῆς κατασκευῆς τῶν μυκηναϊκῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰς πύλας, μεγάλας ἢ μικράς, τὰ τείχη τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν ἔχουν κατὰ διαστήματα στενὰ συριγγοειδῆ ἀνοίγματα, διευκολύνοντα τὴν ἐπικοινωνίαν ἐν καιρῷ εἰρήνης καὶ εὐκόλως φρασσόμενα εἰς περίπτωσιν πολιορκίας (εἰκ. 5). Τὰ ἀνοίγματα αὐτὰ εὑρίσκονται εἰς τὰ σχετικῶς μεταγενέστερα τμήματα τοῦ τείχους, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ἴσως ὅτι ἡ ἰδέα τῆς κατασκευῆς των ὀφείλεται εἰς τὴν σὺν τῷ χρόνῳ ἀποκτηθεῖσαν πεῖραν.

Εἰς τὰς τρεῖς κυριωτέρας ἀκροπόλεις, τῶν Μυκηνῶν, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθος, ὑπῆρχον ἐγκαταστάσεις, ὑπὸ μορ-

Εἰκ. 4. Ἡ Πύλη τῶν Λεόντων εἰς τὰς Μυκήνας

φὴν κλιμακωτῶν σηράγγων προφυλαγμένων ἀπὸ τὸ τεῖχος καὶ ὁδηγουσῶν εἰς ὑπογείους πηγὰς ἢ φλέβας ὕδατος, ἐπιτρέπουσαι τὴν ἄνετον καὶ ἀσφαλῆ ὕδρευσιν τοῦ φρουρίου ἀκόμη καὶ ἐν καιρῷ πολέμου (εἰκ. 6).

Ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς τῶν τειχῶν ἦτο παντοῦ ὁ ἴδιος. Τὰ μέτωπά των ἦσαν ἐνιαῖα καὶ κατακόρυφα, τὸ δὲ ὑλικόν των ἀπετελεῖτο ἀπὸ μεγάλους ἀκανονίστους ὄγκους τοῦ κατὰ τόπους ἀσβεστολιθικοῦ βράχου (βλ. εἰκ. 5), προχείρως πελεκημένους καὶ συνηρμολογημένους χωρὶς συνδετικὸν ὑλικόν. Εἰδικῶς εἰς τὰς περιοχὰς τῶν πυλῶν τῶν Μυκηνῶν ἐχρησιμοποιήθη ἀμυγδαλίτης προερχόμενος ἀπὸ γειτονικὰ πρὸς τὴν ἀκρόπολιν κοιτάσματα (βλ. εἰκ. 1 καὶ 4), χωρισμένα ἐκ φύσεως εἰς ὁριζοντίας στρώσεις εὐκόλως κοπτομένας εἰς ἀρκετὰ κανονικὰ ὀρθογώνια τεμάχια, ποὺ οἰκοδομοῦνται κατὰ τρόπον οἱονεὶ ἰσόδομον.

Τὸ τεῖχος ἐθεμελιοῦτο ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν φυσικὸν βράχον. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἡ ἐπιφάνειά του προητοιμάζετο ἄλλοτε διὰ τῆς προχείρου πελεκήσεως τῶν κυριωτέρων της ἀνωμαλιῶν (εἰκ. 7) καὶ ἄλλοτε διὰ τῆς τοποθετήσεως μικρῶν λίθων εἰς τὰς κοιλότητάς της (εἰκ. 8), στερεουμένων ἐνίοτε μὲ κιτρινωπὴν ἀργιλώδη λάσπην πρὸς ἐξομάλυνσιν τῆς κοίτης τοῦ θεμελίου. Εἰς τὰς δύο ὄψεις ἐτοποθετοῦντο οἱ μεγάλοι ὀγκόλιθοι, μήκους ὑπερβαίνοντος κατὰ κανόνα τὸ 1 μ. καὶ φθάνοντος κάποτε τὰ 3.25 μ., πότε δρομικοὶ καὶ πότε ἐγκάρ-

σιοι. Μικροὶ λίθοι ἐσφηνοῦντο παντοῦ, ὅπου ἐχρειάζετο διὰ νὰ ἐδραιωθοῦν οἱ γειτονικοὶ ἢ οἱ ὑπερκείμενοι δόμοι, ὁ δὲ πυρὴν τοῦ τείχους ἐγεμίζετο μὲ μικροτέρους λίθους, συνηρμοσμένους χαλαρώτερον καὶ συχνὰ μὲ τὴν βοήθειαν ὀλίγου πηλοῦ. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ ἦτο συμπαγὴς καὶ ἀνθεκτική, ἐφόσον τὸ πάχος της δὲν ὑπερέβαινε τὰ συνήθη ὅρια. Ἐκεῖ, ὅμως, ὅπου ἦτο ἰδιαιτέρως ὀγκώδης, τὸ τεράστιον βάρος τοῦ γεμίσματος, αὐξανόμενον ἀπὸ τὴν φυσιολογικὴν συμπίεσίν του, ἤσκει ὠθήσεις ἀπειλούσας νὰ διαρρήξουν τὰς ὄψεις. Τὸ ἐνδεχόμενον αὐτὸ εἶχεν ἀντιμετωπισθῆ εἰς τὸν πύργον τῆς εἰσόδου τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὴν κατασκευὴν ἑνὸς ἐγκαρσίου τοίχου συνδέοντος τὰς πλευρὰς καὶ συγκρατοῦντος μέρος τοῦ γεμίσματος, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἐλαφρύνοντος σημαντικῶς τὰ φορτία τῆς πρὸς τὴν κατωφέρειαν ὄψεως.

Εἰς τὰς πύλας τὰ ὑπέρθυρα συνίστανται εἰς πελωρίους μονολίθους, παχυτέρους εἰς τὸ μέσον καὶ ἐλαφρωμένους μὲ κουφιστικὰ τρίγωνα, πρὸς μείωσιν τοῦ βάρους τῆς ὑπερκατασκευῆς καὶ περιορισμὸν τῆς ἐξ αὐτῶν κάμψεως (βλ. εἰκ. 4). Τὰ μικρότερα ἀνοίγματα, ὅπως π.χ. αἱ σύριγγες τῶν τειχῶν ἢ αἱ κάθοδοι πρὸς τὰς κρήνας ἐστεγάζοντο μὲ ἐκφορικὰς καὶ ἀρκετὰ ὀξείας καμάρας (βλ. εἰκ. 5 καὶ 6), κτισμένας μὲ λίθους συνήθεις μὲν καὶ ἀκανονίστους ἀλλὰ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πλακοειδεῖς.

Αἱ λεπτομέρειαι τῆς φυσιογνωμίας τῶν τειχῶν ἀλλάζουν ἀπὸ τόπου εἰς τόπον καὶ ἀπὸ τῆς μιᾶς οἰκοδομικῆς φάσεως εἰς τὴν ἄλλην, κατὰ τρόπον πείθοντα ὅτι αἱ παρατηρούμεναι διαφοραί, μικραὶ ἄλλωστε καὶ μὴ ἐπηρεάζουσαι τὴν συνολικὴν εἰκόνα, ὀφείλονται εἰς καθαρῶς

Εἰκ. 5. Πυλὶς τῆς ΒΑ. ἐπεκτάσεως τοῦ τείχους τῶν Μυκηνῶν

Εἰκ. 6. Κάθοδος πρὸς τὴν κρήνην τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν

τοπικοὺς συρμούς. Εἰς τὰς πύλας καὶ τὴν περιοχήν των ὑπάρχει γενικῶς ἡ τάσις νὰ χρησιμοποιῆται κανονικώτερον καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὁμοιόμορφον ὑλικόν, κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ἡ ἐξέλιξις εἰς τὴν Τίρυνθα εἶναι ἀπὸ τοὺς μικροτέρους καὶ ἐκ φύσεως συμμέτρους λίθους πρὸς τοὺς μεγάλους καὶ ἀνωμάλους, ἐνῷ εἰς τὰς Μυκήνας οἱ λίθοι τῆς τελευταίας φάσεως εἶναι μικρότεροι καὶ ἐμφανίζουν περισσότερα καὶ συστηματικώτερα ἴχνη πελεκήματος ἀπὸ τοὺς προηγουμένους.

Τὰ ὀγκώδη αὐτὰ καὶ ἐπιβλητικὰ τείχη δὲν εἶναι οὔτε αἱ μόναι οὔτε καὶ αἱ παλαιότεραι ὀχυρώσεις εἰς τὴν προϊστορικὴν Ἑλλάδα. Κτιστοὶ ἀμυντικοὶ περίβολοι ἦσαν γνωστοὶ εἰς τὴν Θεσσαλίαν, τὰς Κυκλάδας, τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Αἴγιναν ἀπὸ τοὺς νεολιθικούς, τοὺς πρωτοελλαδικοὺς καὶ τοὺς μεσοελλαδικοὺς χρόνους, διέφερον ὅμως ριζικῶς εἰς ἰσχύν, ἐμφάνισιν, ὑλικὸν καὶ χαρακτῆρα. Κατεσκευασμένοι ἀπὸ πλίνθους ἢ μικροὺς λίθους, λεπτοὶ καὶ σχετικῶς χαμηλοί, ἦσαν ἀνίκανοι νὰ ἀνθέξουν εἰς ἰσχυρὰς καὶ μακροχρονίους ἐπιθέσεις, δὲν παρουσιάζουν δὲ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους καμμίαν οὐσιώδη μεταβολὴν εἰς τὴν διάταξιν καὶ τὴν κατασκευήν των. Τὰ κυκλώπεια τείχη ἐμφανίζονται αἰφνιδίως καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον συγχρόνως, μὲ τὰ περισσότερα χαρακτηριστικά των ἤδη διαμορφωμένα καὶ χωρὶς ἐμφανεῖς σταθμοὺς τοπικῆς ἐξελίξεως, δίδοντα τὴν ἐντύπωσιν ὅτι μιμοῦνται κάποιο κοινόν, ξενότοπον καὶ ἤδη ἕτοιμον πρότυπον. Κατὰ τὴν παράδοσιν ἦσαν δημιουργήματα τῶν Κυκλώπων — καὶ εἰδικῶς εἰς τὰς Ἀθήνας τῶν Πελασγῶν — λαοῦ οἰκοδόμων προερχομένου ἀπὸ τὴν Λυκίαν καὶ ὀχυρώσαντος τὴν Τίρυνθα διὰ λογαριασμὸν τοῦ Προίτου καὶ τὸ Ἄργος διὰ λογαριασμὸν τοῦ Περσέως. Ἀφ' ἑτέρου τὰ πλησιέστερα, ὡς πρὸς τὸ εἶδος καὶ τὴν κατασκευήν, κτίσματα εἶναι τὰ τείχη τῶν μικρασιατικῶν πόλεων καὶ ἰδίως τῆς χιττιτικῆς πρωτευούσης εἰς τὸ Boğazköy. Ἐάν, ὅπως φαίνεται, οἱ Μυκηναῖοι ἐνεπνεύσθησαν ἀπὸ τὰ ὑποδείγματα αὐτά, καθοδηγηθέντες ἐνδεχομένως καὶ ἀπὸ ξένους τεχνίτας, τότε ἡ παράδοσις πρέπει νὰ διέσωσεν ἕνα πυρῆνα ἱστορικῆς ἀληθείας.

ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

CYCLOPEAN WALLS

Cyclopean fortifications, i.e. the enceintes built to protect royal palaces and the seats of potentates, while providing a shelter to local people in an hour of need, are without doubt the most impressive as well as the most familiar relics of the Mycenaean age (fig. 1). Known chiefly from Mycenae, Tiryns, and Gla but also from Athens, Eutresis, Midea, Dorion, Mouriatada, the Isthmus, Kea, and Thorikos, they were first constructed in the middle of the 14th cent. and were continually enlarged, repaired, and added to till the end of the 13th cent. B.C. They consist of massive, imposing

walls of a thickness varying from 17 m. on the East and South part of the Tiryns enceinte to 3.60 m. at the East corner of the Athens acropolis and averaging 7.50 m. in Tiryns, 5.50 m. in Gla, 5 m. in Mycenae and ca. 4.50 in Athens. Nowadays they attain nowhere their original height, preserved as they are only up to 8.25 m. in Mycenae and 7.50 in Tiryns, while in Athens and Gla they do not quite reach 3 - 4 m.

As a rule they were built on the tops of rocky hills and well - nigh inaccessible but otherwise habitable heights. At Gla, however, they encircled a small island within the Copais lake (fig. 2), while at the Isthmus they seem to have been intended to defend the pass into the Peloponnese or at least to protect its Eastern end.

Adapted to the configuration of the ground, their course is usually irregular and curvilinear. Only in Gla and in some parts of the Tiryns citadel their builders tried to give them a more regular aspect by breaking them up into a succession of short straight sections following one another in a series of retreating angles and presenting an indented outline (fig. 3), which gives them a more studied and sophisticated appearance.

At long intervals the walls had gates of unequal size and importance. The citadel at Gla has four, but Mycenae, Tiryns, and Athens have two each, a main and a postern, distant from each other and facing the main approaches to the citadels, where the roads leading to them converged. Gates were built of material more regularly shaped than usual (in Mycenae they employed the rectangular conglomerate blocks used in their more pretentious constructions) and one of them, the Lion Gate (fig. 4), shows still a decorative relief inserted above its lintel.

In designing them they sought not only to give them an imposing appearance but also to make them especially strong. To this end the area in front of them, which had in any case the form of a ramp — a natural one at Mycenae, Athens, and Gla, an artificial one in Tiryns — or of a staircase — as the one leading to the postern gate at Tiryns — was turned into a narrow court, flanked by two thick walls (Tiryns) or by the wall on one side and a tower, built for the purpose, on the other (Mycenae, Athens), or by two bastions (Gla, Southwest gate). Thus the attackers had to reach them in an uphill dash, with spent breath, in reduced numbers and crowded within an exiguous enclosed area while the shields protecting their left sides were of little help against the defenders' missiles, hurled at them from above. These tactics called for a considerable number of defenders who should be able to assemble and to move freely. This is obviously the reason why the wall was thicker than 1.50 - 2 m. — which is the maximum required by purely structural considerations for walls of such construction and height — as well as why it reached its greater thickness at the gates and at the most vulnerable points of the enceinte.

In addition to the gates, main or postern, the walls of Mycenae and

Tiryns are here and there traversed by narrow gallery - like passages (sally ports), facilitating traffic in peace time and easily blocked up in case of a war (fig. 5). These passages belong to the later parts of the enceintes so that they have apparently been added as an afterthought, suggested by past experience.

The citadels of Mycenae, Athens, and Tiryns were provided with stepped galleries protected by the walls and leading to underground wells or springs, which ensured their water supply even during a siege (fig. 6).

The walls were constructed everywhere in the same way. They had plane, vertical faces and were built of huge irregular blocks of local limestone (fig. 5), roughly dressed and assembled without mortar. In Mycenae especially, the wall around the gates was faced with conglomerate brought from a quarry in the vicinity of the citadel (figs. 1 and 4). It is found there in distinct super - imposed layers easily cut into almost rectangular blocks, which were then placed in almost ashlar courses.

The wall was founded directly on bedrock, the surface of which had first to be prepared, either by hammering it level (fig. 7) or by filling its cavities with small stones (fig. 8), sometimes mixed with a yellowish water - resisting clay. On the two faces blocks averaging 1 m. but sometimes as long as 3.25 m. were set in an irregular series of headers and stretchers. Wherever necessary very small

Εἰκ. 7. Λείανσις τοῦ βράχου πρὸς θεμελίωσιν τοῦ κυκλωπείου τείχους εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν

stones were wedged between blocks, in order to steady the adjoining courses beside or above them. The core of the wall was then packed with smaller blocks sometimes bedded in clay. This masonry proved to be solid and durable as long as it was not made too massive. In such a case, however, the immense weight of the inner core, increased by the process of settling, exercised against the faces thrusts strong enough to split them apart. To cope with such a risk threatening the bastion at the entrance of the citadel of Athens they built into its thickness a transverse wall which bound the sides together and contained part of the fill, thereby greatly reducing the load borne by its front facing the slope.

The lintels over the gates were made of huge monoliths thicker in the middle and with a triangular space left empty in the wall above them. This triangle relieved them of a great part of the weight of the superstructure (fig. 4), thus reducing eventual bending stresses. Narrower openings, such as the galleries within the thickness of the walls or the passages leading to underground springs were roofed over with more or less pointed corbel vaults (figs. 5 and 6), built of irregular and undressed flattish stone blocks.

The appearance of the walls varies in its details from site to site and from one building phase to another in ways showing that the differences, which in any case are small and do

Εἰκ. 8. Ἐξομάλυνσις τῆς κοίτης τοῦ θεμελίου διὰ μικρῶν λίθων εἰς τὰς Μυκήνας

not affect the general aspect, are due only to local building fashions. There is a general tendency to use more regular and more or less uniform material for the gates and the walls near them. Otherwise the fashion in Tiryns evolves from relatively small blocks of regular shape towards big irregular boulders, while in Mycenae the blocks employed during the last phase are smaller and more carefully dressed than those belonging to earlier periods.

These massive and imposing walls are neither the only nor the earliest fortifications in prehistoric Greece. Defensive circuit walls were known in Thessaly, the Cyclades, the Peloponnese and Aegina already in the Neolithic age and in the Early and Middle Helladic periods, but they differed essentially in strength, aspect, materials employed, and character. Built of mud bricks or of small stones, thin and not very tall, they could not possibly withstand any strong and persistent attack. None the less, their construction as well as their design remained from beginning to end the same, without any essential changes. Cyclopean walls however, appear suddenly and more or less concurrently, with most of their main features established and no important changes of local inspiration evident, suggesting that they were constructed in imitation of some foreign prototype, common to all and already fully evolved. According to tradition they were the work of the Cyclopes — in Athens, especially, they were attributed to the Pelasgians — a people of masons of Lycian origin, who fortified Tiryns for Proitos, and Argos for Perseus. On the other hand, in building methods as well as in design they bear a very close resemblance to certain city walls in Asia Minor, especially to those of the Hittite capital at Boğazköy. If these were the models that inspired Mycenaean craftsmen, taught perhaps by foreign master-builders, then tradition has seemingly preserved a kernel of historical truth.

SP. IAKOVIDIS